

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY**

KOTA (Raj.)

Students can retain library books only for two weeks at the most.

BORROWER'S No.	DUE DATE	SIGNATURE

CHANDAḤSŪTRABHĀṢYAM
YĀDAVAPRAKĀŚAKṚTAM

Chandaḷśūtrabhāṣyam Yādavaprakāśakṛtam

Collated and Edited from
four extant Mss.

by

HARIDAS SINHARAY

THE ASIATIC SOCIETY

1977

वन्दःसूत्रभाष्यम् श्रीयादवप्रकाशकृतम्

हरिदास सिंहरायेन परिशोधितं सम्पादितञ्च

दि एसियाटिक सोसाइटी

१६७७

Work Number 305

© The Asiatic Society

Published in July, 1977

Published by
Prof. Dilip Coomer Ghose
General Secretary
The Asiatic Society
1 Park Street
Calcutta 16

Printed by
Debdas Nath
76 B. B. Ganguly Street
Calcutta 12

Price : Rs. 25 00
\$ 5 00
£ 2 00

TO THE MEMORY OF
PROFESSOR SIVAPRASAD BHATTACHARYYA

‘मणौ बज्रमुत्कीर्णे सूत्रस्येऽवास्ति मे गतिः ॥’

TABLE OF CONTENTS

Subjects

Subjects	Page
Foreword	ix
Preface	xii
The Text	1
अथ प्रथमोऽध्यायः	2
अथ द्वितीयोऽध्यायः चन्द्रः	6
अथ तृतीयोऽध्यायः पादः	10
अथ चतुर्थोऽध्यायः चतुश्चतुष्टयमुक्तिः	34
अथ पञ्चमोऽध्यायः कृत्तम्	43
अथ षष्ठोऽध्यायः यतिर्विच्छेदः	66
अथ सप्तमोऽध्यायः तन्त्रातिशयत्वात्	73
अथाष्टमोऽध्यायः अत्रासिद्धगाथा	100

FOREWORD

I feel much pleasure to introduce this precious volume of a hitherto unpublished work to the scholarly world. This is the *Chandovicatibhāṣya* of Yādavaprakāśa-yatī, which is the second earliest commentary known so far on the *Chandaḥsūtram* of Pingalamuni, the first available commentary being the *Mṛtasāhityant* of Halāyudha. Yādavaprakāśa, the author of this commentary is said to be the disciple of the erudite saint Yāmunācārya alias Yāmunamuni and is reputed for his scholarly attainments. Rāmānuja, the great propounder of the Viśiṣṭādvaita philosophy, was his pupil and at Kāñci received instructions from him in the Vedic and philosophical lores (c. 11th century A D). Yādavaprakāśa's lexicographical work *Vajayanti* is a popular work widely studied in the South and his *Yatidharmasamuccaya* is looked upon as an authoritative work for the guidance of the monks belonging to the Order of the Yatīs. His *Chandovicatibhāṣya*, however, did not receive much attention of the scholars though it is an important work on Sanskrit metrics bearing the stamp of erudition and talent of its author. Possibly his fondness for archaism and disagreement with some generally accepted interpretations on some issues on the subject stood in the way of gaining popularity of his work.

In fact, the *Chandovicatibhāṣya* is almost an indispensable book for the proper understanding of the views of the ancient school of Southern metricists, as no other work retains them so ably and faithfully. To mention a few such instances, we may refer to his exposition of the very first rule of the *Chandaḥsūtra* where we find references to the three Virāmas, namely, the Chandovargas, the ten Padārthas, viz., samjñā, gana, sampad, devatā, svara, gotra, varna, gurulaghu-vijñāna, samārdhasamaviṣama and yatī, along with the six mātṛās, i.e., the six pratyayas. In the order of the sūtras also he follows the older tradition discarding the generally accepted views. Not only this, there are many other features also for which this commentary stands unique in the field. In this connection mention may be made to the reading of the rule VIII 1. which is at variance with the reading accepted by other commentators but is supported by such early writers as Jayadeva and Medhātithi. It is also interesting to note here that this is perhaps the earliest work to note the historical evolution of metrical patterns by showing

through illustrations how the flexible metrical forms of the Vedic seers gradually reached the fixed classic patterns in course of their development through the intermediary forms found in the Great Epics of India. It also goes to the credit of this work that points out for the first time the evolution of the Āryā metre from its Vedic form which according to the common belief was a monopoly of Prākṛta. This work has a claim to anticipate the method of derivation of several metrical forms of different length from a particular metre which is the basic principle of the proliferation of the Varnaṣṭitas, subsequently elaborated by the writers on the Kāvīśikṣā works. In the classification of metres also it has some ingenious ways. It speaks of the two basic jātis of the metres, namely, Varna-jāti and Mātrā-jāti of which the latter is again divided into two classes, i.e., Gaṇa-jāti and Nirgaṇa-jāti. The Ardhasama and Viṣama also are divided under two heads, Mahā and Vitāna, by the application of division by dichotomy. Another remarkable feature of it is the consideration of the Samāni, Pramāni and Vitāna as generic names. Its another valuable contribution is the addition of a number of important classical metres to Piṅgala's work indicated by *apī ca*.

We need not multiply the instances here as these matters are discussed in some details in the learned introduction of this work. It will suffice to say here that the commentary is short, lucid and practical. The most remarkable thing to note in it is that it presents notes in a manner that does not conduce to controversy, as in controversial matters it takes its stand on the considered opinions (*siddhāntas*) of ancient Ācāryas leaving no room for disagreement.

The foregoing statements are convincing enough of the merits and importance of this commentary, but it is a matter of much regret that it was not available in print so long. The present editor, therefore, deserves commendations from the lovers of Sanskrit for taking up great pains to bring out a critical edition of this commentary along with the Sūtras of Piṅgala as accepted by the commentator. I am firmly of the belief that this edition will receive proper appreciation from the scholarly world that it rightfully deserves.

The *Chandaḥsūtra* of Piṅgala comprises both vedic and classical metres. The number of *sūtras* dealing with vedic portion is 108 out of a total of 288 *sūtras*. Jayadeva and Halāyudha augment the number of *sūtras* to 300. Presumably in imitation of Panini Piṅgala distributes these *sūtras* into eight chapters

Yādava is accredited as a preceptor of Rāmānuja, whose creed he later accepted. The most popular but incomplete commentary of Piṅgala is that of Halāyudha, inasmuch as he totally ignores the *gāthā-s*, and the Chapter VIII of his commentary contains some spurious *sūtra-s* instead, innovated by him. A microfilm of the *Sūtra-pāṭhaḥ* of Piṅgala contained in a *sūtra-pāṭhaḥ* of all the six vedāṅgas, as is proved from some *sūtras* of the Kalpa prefixed to it, and two *sūtras* of Jyotiṣa suffixed to it, preserved at the Sanskrit College library, Calcutta, the number of the MS being Chandaḥ 6, does not contain these *sūtras* and as such the authenticity of these is doubtful.

The *Prākṛtapīṅgala* has been so popular that most descriptive catalogues have entered it as *Pīṅgalacchandaḥ*. For example M. Kṛṣṇamacariar in his History of the Classical Sanskrit Literature (1906) has made this mistake. (Madras 1906, p. 180), where however he names *Vijayanti*, a *Koṣa* by Yādava

Books on metrics other than those following Piṅgala-tradition, like the *Chandomaṇjari* by the Orissan poet Gaṅgādāsa sometimes called Gaṅgādharma, son of Gopāladāsa have been popularly read, and even today it is the most popular text book in our colleges all over India. All of these are on classical metres. Same is the case with the *Vṛttaratnākaraḥ* of Kedārabhaṭṭaḥ. We must not forget, in this connection the *Śrutabodhaḥ* ascribed to Kalidāsa ably edited by Prof. Dr. Herambanath Chatterji of the Sanskrit College, Calcutta.

Thus late medieval and modern scholars have eschewed vedic metres and have instructed their pupils through these only.

Commentaries proper on the *Pīṅgalacchandaḥ* are not more than ten as is surmised from the *Catalogus Catalogorum* (1891, reprint 1962, pp. 336-337) of Theodore Aufrecht, and the Descriptive Catalogue of Sanskrit MSS by Schubring at Tubingen. Of these the commentary of Bhāskararāya

preserved at the Asiatic Society, Calcutta, in MS form is one. It has been creditably edited, though not yet published, from this single MS by Dr. Kṛipamayī Kanjīlal. Halāyudha's *Ṭikā* has been published by the NSP, Bombay quite a long time ago. Halāyudha is a later contemporary of Yādava.

Yādava's work on metrics was first mentioned by Gustav Oppert in his edition of the lexicon *Yajñavalky* as one of the three works by Yādava, the other being the *Yatidharmasamuccaya*, which still exists in MS form preserved at the Adayar Library, Madras. The Tübingener Hds (MS at Tübingen) is the property of the Stiftung der Preussische Kulturbesitz, to which I am grateful for giving me a microfilm of it, at the request of Prof. Alsdorf of the Hamburg University in 1965, and to Dr. H P Schmidt who personally handed it over to me. This was during my stay in the Federal Republic of Germany. This is the reason for so late publication of our work, for the other three MSS viz. the one marked M, a compilation of three MSS in Telugu character, preserved at the Madras Oriental Library (D 706, a palm-leaf MS Folio Nos 79 in Telugu, D 905, in paper, incomplete, also in Telugu, and R 2833 in paper and complete, also in Telugu), the one marked A, the MS preserved at the Adayar Library, in Nāgarī script (the number-being D 15694 in paper pp. 120) and the one at the Government Sanskrit College, Calcutta (Nāgarī script, numbered Chandah 72, pp. 109) had been available to me as early as December 1961, and collated and edited by August 1964. But the report of the existence of a fourth MS marked T, from Tübingen was brought to my notice by one of my colleagues at the Sanskrit College, Calcutta, Dr. Dīpēk Kumar Kanjīlal who has also edited a critical version of the *Chandomāñjarī*. Thus I had to redact to a certain extent, the preliminary śloka and the reference to the *Ārjeya Brāhmaṇa* quotation, which portion is not available in the other three MSS.

But the most crucial difficulty for me has been the Bhāṣya on the *sūtra* no. VIII.1—*atrāsiddham gāthā*, for all the four MSS are full of lacunae, which I have had to emend and construe afresh to hit at the correct reading of the illustrations of the various *gāthā-s*.

From our notes which follow (to be published in the *Indian Studies: Past and Present* along with a translation of the Bhāṣya) the readers will find a justification of our stand, as regards the *gāthā-s*.

Our view-point has been to take up the criterion of *lakṣyalakṣaṇa-samyoga* in chapter VIII which is otherwise eschewed by Yādava in his earlier seven chapters. With this guiding principle, we have virtually recast the *bhāṣya* on p. VIII.1 This is rather surprising, for as we have said—all the four extant MSS (A, M, S & T) are full of lacunae in almost the same passages and make the affair of hitting at the correct reading more baffling than otherwise. By the way, the page nos. in box-brackets refer to the pages of the MS, Chandah 72 preserved at the Sanskrit College, Calcutta.

Professor Sivaprasad Bhattacharyya who created a nucleus of Chandah studies at the Post Graduate Department of Training and Research at the Sanskrit College, Calcutta, had three pupils: Dr Arati Mitra has worked upon the History of *Chanda-s*—of Piṅgala and non-Piṅgala tradition, Dr Kripāmayī Kānjilal, whom I have already mentioned, and myself. I am grateful to both of them for their help rendered me. In Bombay there was another such nucleus formed around Professor H. D. Velankar.

Both of these *ācāryās* are, however, no more, and thus my uphill task has become all the more difficult—viz. to present a connected account of the *Chandah* literature. I am grateful to my *gurudeva* Dr Gaurinath Sastri, who had the opportunity to study under his *gurudeva*, Ācārya Sivaprasad, and who, in fine, enthused me and gave his paternal vigilance to my work.

Thus the readers will find here a work of three generations of scholars. Being handicapped by illness I had to protract the publication of this work by ten years (after my return from the FRG). For this I beg the pardon of the Asiatic Society.

I am indebted to Sri Leena Chakravarti (née De) IAS, for preparing the press-copy of the book, and to Dr. Mahadevaprasad Saha of the Asiatic Society for his enthusiasm, without which the work would not have been published. I need not express here my gratitude to Academician Debiprasad Chattopadhyay, the then Publication Secretary of the Asiatic Society, who suggested to the Council to take up my work for publication in the *BI* Series.

This commentary mentions in the colophon to each chapter,—*iti bhagavato Yūdvaparakāśasya kṛtau Piṅgalanāgacchandovibhāṣye . . . adhyāyah*. At the end of his work he writes in verse-form the history of the propagation of the *Piṅgalasūtra*, which closes with the following verse—

"Thus by a great *yati*, the honourable *yati* Yādavaprakāśa, the rules of *Chandaḥ* have been extracted."

The chief contribution of Yādava is the discussion on *prastāra*, the process of which he elaborates to the minutest detail. The fact that he reads *ma* (SSS), *ya* (ISS), *ra* (SIS), *sa* (IIS), *ta* (SSI), *ja* (ISI), *bha* (SII), and *na* (III) in such an order, instead of the popular order, *ya, ra, ta, bha, ja, sa, ma* and *na* (vide the dictum: *ādimaḍhyāvasāneṣu yaratā yānti lūghavam / bhajasā gauravaṃ yānti manau tu gurulūghavam*), is a pointer that he understood the innate principle of mathematical permutation, which is, in fact, the basis of *akṣaravṛtta-s* following the *laghu* and *guru* pattern, as well as that of *tāna-s* in Indian classical music. This also vindicates the common authorship of the *Vaidika* and *laukika* portions of the work.

Another important innovation of Yādava is the emphasis on *yati* (caesura) which follows the cadence of the *gurulūghuvinyāsa*. Thus the place of *yati* in a *pāda*, when shifted, changes the name of the metre, the *vinyāsa* remaining the same.

The prologue authenticates to a degree the authorship of the Bhāṣya. The MS A mentions the name of Vīrarūghava, the preceptor of Rāmānuja, and thus, the *Paramaguru* of Yādava. The obeisance to Rāmānuja who is elsewhere described as the pupil under Yādava's tutelage indicates Yādava's belated conversion to the philosophical creed of his erstwhile pupil, and is thus an evidence of the history of the propagation of this MS A. The M, S and T do not have this opening line.

At the beginning, Yādava follows the line of ancient commentators (Uvaṣa, who, in all probability, was his contemporary, and at the end of his commentary on the *Vājasaneyi Saṃhitā* acknowledges himself to be a contemporary of the great Bhoja) of the Vedāṅgas in showing the efficacy of *Chandaḥ* in the perpetration of vedic sacrifices, and cites liturgical scripture (Brāhmaṇa) to laud the propensities of the perfect vedic prosodist (*arthavāda*). Not satisfied, he further brings in the sanction of the vedic manuals (*Bṛ. D.* VIII. 136) to impress, apparently upon his pupils, the necessity and importance of the *chanda-s* in the interpretation and potential efficacy of the perfect vedic prosodist.

A question may be raised as regards the last sentence of Yādava's introduction with reference to P. 2/1 and the Bhāṣyakāra's comment thereon.

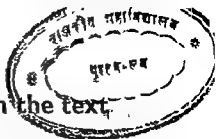
Our answer is that the first chapter deals with the *saṃjñā* and *paribhāṣā*. These two having been explained, the sūtra 2/1 is mentioned as the *adhikārasūtra* which specifies the field of application for these *saṃjñā*-s and *paribhāṣā*-s. We have noted the variant readings in the illustrations only when these do not infringe upon the quality or quantity of syllables as prescribed in the definitions (*sūtra*-s), otherwise we have passed over apparent errors in the MSS.

All these predilections, we know, are out of tune in a preface, but an unwarranted and ageold convention of the Asiatic Society Calcutta, has left us no alternative but to incorporate textual and critical apparatus in this preface. Our intention was to append the late Professor Sivaprasad Bhattacharyya's article published in the Journal of the Society (Vol. IV, Nos 3 & 4, 1962, entitled *Yādavaprakāśa and his commentary on the Chanduḥsūtra of Pingala* by way of an introduction. But, as we have commented above, the rules of the Society forbid any reprint of an article in its further publications. Thus, our book, a publication of the Society, though in the Bibliotheca Indica Series, cannot include our Gururaj's masterly dissertation. More is the ado

90 Golf Club Road
Calcutta 700033
16.III. 76 (Dolyātrā)

HARIDAS SINIHARAY

Abbreviations used in the text.

A. A	}	<i>Atareya Āranyaka</i>
Al. Ār		
Ai Br		<i>Aitareyabrahmana</i>
Ap MB		<i>Mahābrahmana</i> by Āpastamba
Ār. B		<i>Ārṣeya Brāhmana</i>
Ā. Śr		<i>Śrautasūtra</i> by Āsvatāyana
A. V		<i>Atharvasaṃhitā</i>
Br. Bind Up		<i>Bṛhadbīndārakopaniṣad</i>
Br D		<i>Bṛhaddevatā</i>
Kā Anu		<i>Sarvānukramant</i> of Kātyayana
K. S		<i>Kāṣhakasaṃhitā</i>
N. S		<i>Nidānasūtram</i>
P		<i>Aṣṭadhyayi</i> of Pāṇini (Pingala, when obvious)
Pañ B	}	<i>Pañcaviṃśabrahmana</i>
P. B		
R. P	}	<i>R̥kaprātisākhyaṃ</i>
R. Pr		
R. V		<i>R̥ksaṃhitā</i>
Ś. Br		<i>Śatapathabrahmana</i>
S V		<i>Sāmasaṃhitā</i>
T. A		<i>Taittirīya Āraṇyaka</i>
Tan. B		<i>Tandyaamahābrahmana</i>
T. B		<i>Taittirīya Brāhmana</i>
T. S		<i>Taittirīyasaṃhitā</i>
V. S		<i>Vājasaneyi Saṃhitā</i>

Addenda and Errata

<i>Page</i>	<i>line</i>	<i>Read</i>	<i>For</i>
4	18	अन्ते	अन्त्ये
6	1-2	प्राप्तवतिसंरक्षणार्थम्	प्राप्तवति संरक्षणार्थं
8	7	दृष्टतरा	दृष्टतरा
8	21	माद्वुं	माद्व
9	1	गायत्र्यादयो	गायत्र्यदयो
9	14	भूत्वा	मत्वा
10	5	उद्भूतम्	उद्भूतम्
10	7	व्युत्पन्ने	व्युत्पन्ने
10	21	त्रिष्टुभ	त्रिष्टुभ
11	9	वचचिद्व्यभिचारि	वचचिद्व्यभिचारि
11	20	परिराल्नाम	विरागनाम
13	23	पादनिवृत्तो	पादनिवृत्तो
14	13	हरयादिषु	हरयादिषु
15	21	कुचिदिद्विपाद्वति	कुचिदि पाद्वति
16	5	कुचित्तिष्टुम्	कुचित्तिष्टुम्
16	8	योनिषु	योनिषु
16	19	Āp. Śr.	Ā. Śr.
16	26	अभ्रातृव्यो	अभ्रातृव्यो
18	3	बह्वचाः	बह्वचाः
18	7	विपौलिकमभ्या	विपौलिकमभ्या
18	8	विपौलिकमभ्या	विपौलिकमभ्या
18	20	पु	प
24	26	A: अनुष्टुप्सृष्ट	M: अनुष्टुप्सृष्ट
24	27	S: अनुष्टुप्सृष्टा	M: अनुष्टुप्सृष्टा
19	12	दृहती	दृहती
19	19	दृहती	दृहती
20	20	IX. 110.8 ^a —12	IX. 110 8 ^a
22	21	अक्षरपंक्ते	अक्षरपंक्त

Page	Line	Read	For
23	24	विभेद	विभेद
24	4-5	विराट्-स्थानानाम्	विराट् स्थानानाम्
24	8	पञ्चाक्षराः	पञ्चाक्षराः
24	16	वद्ध चा	वद्ध चा
24	18	बुद्धोतीति संख्याविक्रिः	बुद्धोतीति-संख्याविक्रिः
24	22	विषुवतः	विषुवतः
25	5	III	3
25	6	III	3
28	8	1८—3	1८०
28	20	मीदुष्टम्	मीदुष्टम्
31	14	श्रुतो	श्रुतो
31	15	वायुदेवता	वायुदेवता
31	19	सप्तानां ह्यन्दमां	सप्तानां ह्यन्दमां
34	12	कृति	प्रकृति
34	20	A & T प्रकृति	M & S कृति
35	10	-गत्यादयो	गत्यादयो
35	11	एष्टः	एष्टः
38	16	अवस्तादृत्तिमईति	अवस्तादृत्तिमईति
38	18	मत्युक्तमष्टाक्षरं	मत्युक्तमष्टाक्षरं
38	21	IV	4
39	6	Delete	इति त्रिपदा
39	28	(106) M adds इति त्रिपदा	before A adds एव
40	15	वनज्जातयउक्ताःकद्वन्ने च	वर्णनतियउक्ताः । वनयन्ने च
*24	3	अनुष्टुप्स्मृतेवैतन्	अनुष्टुप्स्मृतेवैतन्
*24	4	अनुष्टुप्स्मृते	अनुष्टुप्स्मृते
42	10	[41]	after प्रति
42	11	delete [41]	
42	14	1४८a	after वचनम् ।
42	20	1४7a	before हरः ।
42	21	सहने	सहने
42	30	add (146 a) S: पादसङ्गवानुक्तविति वचनम् after °माधेय ।	
42	30	add (147 a) M & T: त्रिताक्षरोऽपि after केचित् ।	

Page	Line	Read	For
45	3	प्रत्यार्यमाणे	प्रस्तीर्यमाणे
45	5	add 171a after मूवेति ॥	
45	12	add 176a after चपलो ^०	
45	14	add 176b after बाचं	
45	14	add 176c after बलुगुमा ^०	
45	20	add चोदशसु after चतुर्दशसु	
45	28	M & S प्रस्तीर्यमाणे	for A: प्रस्तार्यमाणे
45	28	add (171 a) M & T: भूत्वा ॥ इति । after मुखार्पा ।	
45	30	add (176a) M & S: सुमहाविपुलासुमहा ^० , (176b) M: आनि S & T: बाणौ (176c) M & S: फल्गु	
46	9	add 180a after नियतो	
46	11	add 181a after ०दिब ^०	
46	14	add 181b after निष्कसितान्ता ॥	
46	19	add 181c after सारं	
46	29	add (180 a) M & T drop नियतो after A drops the	
46	29	sentence	
46	29	add (181 a) A: दिनम् after अयनं ।	
46	29	add (181 b) M: ०स्तात् । (181 c) M adds च here.	
47	2	add , T: पूर्वधा after पूर्वाधा	
47	9	यु	यू
47	9	add 180a after लोकगर्हण	
47	13	जीवतां	जीवता
47	30	सवितात्पुदीप्यश्रुतिः	सवितात्पुदीप्यश्रुतिः
48	10	add (190 a) M & S: विपन्नोचितलोकगर्हणा after अतस्त	
48	20	add 1 after नाम	
48	22	add 202a after किन्तु	
48	26	add 202b after तस्य	
48	31	add 202a after विहारः	
48	31	add (202 a) T: किं नु । (202 b) M: सा नतस्य । after न ।	
49	1	add (203 a) M & S: स्तनमारविनम्रा	
49	1	IV. 37 after षट् चामिमायुजि	
49	6	202a after युग	

Page	Line	Read	For
49	6	^{208a} after प्रहार	
49	15	^{208b} after स्वात्	
49	21	^{207a} after सुकृतं add IV 36 after सार्कं	
49	22	delete the hyphen after चित्रा	
49	31	add (204a) A & T युष्। (206a) M & S: प्रकारा ; (207a) A: अतिषु तत् दुष्टा मुकृतां	
50*	3	16	36
50	4	²¹⁰ a after प्रकारा:	
50	4	साध्या अत्रासिद्धं	साध्याअत्रासिद्धं
50	14	मात्रा:	मात्रा
50	14	स्युः	स्यात्
50	28	add (210a) M drops the rest of the sentence.	
51	9	add ^{214a} after कविवाग्मिरच	
51	16	add ^{215a} after विगुणगणपति	
51	21	add ^{215b} after ग्रहणं	
51	24	I	
51	27	add ^{218a} after शिवमिह	
51	31	add; M पादाकुलकार्थम् after पादाकुलकामिहः	
51	31	add (214a) M: कविरागमिरच ; T: कविरागमिरच। S: कविरागैरच A: कविवागीतः। (215a) A: नविगुणगण ^० । (215b) M & T: नैकेषामेव गुरुषो (214a) M: दृष्टव्यमुक्तलशिवमिह ।	
52	4	add ^{218a} after माति	
52	7	add ^{220a} after मात्रासमकादिषु	
52	10	add ^{221a} after स्युः	
52	12	add ^{221b} after विधानोत्	
52	21	add ^{222a} after कश्चिद्देदायौ	
52	29	transfer (218) A & S: जेतुं to page 51	
52	29	add (218a) M: नाविमाति	
52	30	add (220a) M: मात्रासमकादिभिः	
52	30	add (221a) A & T add अथमेकत्रिहन्मात्राःस्युः (221b) M drops अर्थस्य विधानात्	

Page	Line	Read	For
52	31	add (223a) A : पृच्छेत्	
54	10	⁷ a after शुग्मसंख्येयु	
54	11	⁷ b after समाप्ते ⁰	
54	30	add (7a) M [•] शुग्मसंख्येयुः । (7b) M & S: बाप्ते	
55	5	मद्रा	मद्रा
55	12	तदानुष्टुमानां	तदानुष्टुमानां
56	13	विषमवृत्त	विषमवृत्त
56	15	add ²² a after पथ्या	
56	29	add (23a) T drops पथ्या and has यथा instead	
57	9	यन्मध्यमाङ्गुलिरैवा	यन्मध्यमाङ्गुलिरैवा
57	10	संज्ञान्तरस्य	संज्ञान्तरस्य
57	25	भ्रौ ^{33a}	भ्रौ
57	26	भजनतारच	भजनतारच
57	30	add (33a) All the Mss of our critical apparatus as well as Hatayudha and Bhāskarāya read भ्रौ, The सूत्रपाठ has also भ्रौ	
59	5	गणरूपविन्यास ⁰	गणरूपविन्यास ⁰
59	7	करपादतलं	करपादतलं
60	4	षट्चतुर्ध्वं [•]	षट्चतुर्ध्वं [•]
60	4	संज्ञान्तरम्	संज्ञान्तरम्
60	12	add ⁶⁷ a after सप्तोर्गुरोरच	
60	30	add (67a) M & S : सप्तोर्गुरोः and drop च	
61	1	तृतीयस्य	तृतीयस्य
61	17	यसोर्गुरं	यसोर्गुरं
62	15	सम्पद्यन्ते ^{82a}	सम्पद्यन्ते
62	21	संज्ञान्तरार्थं	संज्ञान्तरार्थं
62	30	add (92a) M & S: समुजन्ते	
63	18	संज्ञान्तरार्थम्	संज्ञान्तरार्थम्
63	19	भ्रौ	भ्रौ
66	13	Add (Bhagavadgita I 2.) after वचनमब्रवीत्	
67	3	Add (Bhagavadgita II.) after देही	
67	18	संज्ञान्तरार्थः	संज्ञान्तरार्थः

Poge	Line	Read	For
68	23	शान्तिः	शान्ति
69	13	Add 48a after च	
69	29	Add (48a) A, M & S drop च	
70	4	चाडि.—	चाडिः—
71	10	Add a l after सूचयितुम्	
71	19	यत्	यत्
72	20	यद् दृष्टान्तं	यद् दृष्टान्त
74	19	ह्	ह
74	19	Add Śakuntalam I 31 after नीयमानस्य	
75	2	मास्त्रयो	मास्त्रयो
75	7	सकिरन्तीविकीर्य	सकिरन्तीविकीर्य
77	4	अक्षरसप्तम्यैव	अक्षरसप्तम्यैव
77	9	V	5
77	23	श्रीरिन्द्रवशाभिमनोऽपि	श्रीरिन्द्रवशामिमनोऽपि
78	9	कुलटा—	कुलटा-
78	17	रुचिरसज्जवाचा	रुचिरसज्जवाचा
81	7	वैश्वनेवी	वैश्वदेवी
81	14	वसव	वसव.
81	15	चत्वारोऽष्टौ	चत्वारोऽष्टौ
82	3	वा—	वा-
83	12	शशिनमसो	शशिनमसो
83	16	पूर्वयन्त्यनुकर्षः—	पूर्वयन्त्यनुकर्षः—
84	1	लक्ष्मी.—	लक्ष्मीः—
84	3	विमुक्ति ^०	विमुक्ति
84	9	धनागम.	धनागमः
84	18	यनिस्थानम्—	यनिस्थानम्-
84	21	विरमदेगो	विरमदे ^१ गो
85	2	रसज्ञगा	रसज्ञगा
87	2	निकर-	निकर —
87	10	पूर्वयन्त्यनुकर्षः—	पूर्वयन्त्यनुकर्षः-
87	13	द्रघूना-	द्रघूना—
88	2	मणिभूषणं	मणिभूषणम्

Page	Line	Read	For
91	3	पञ्चभ्यो	पञ्चभ्या
92	5	VII	7
93	9	मोगयस्य	मोगस्य
9५	8	रहः—	रहः—
97	5	क्षीयादिष्टं	क्षीयादिष्टं
97	12	गमयति	गमयति
98	2	द्वादरा चेदनुधारा	द्वादरा च चेदनुधारा
98	6	नाम	नाम
103	4	पादेषु	पादेषु
103	7	मात्रासमकवती	मात्रासमकवती
104	17	कृतमर्धसममित्या	कृतमर्धसमनमित्या
109	5	पूर्वपूर्वांशुत्तरत्र	पूर्वपूर्वांशुत्तरत्र
109	8	दरा । पुनर्निबर्तेत	दरापुनर्निबर्तेत
109	19	मित्या	मित्या
109	19	समाप्तेः	समीप्ते
111	3	दिद्यून्	दिद्यून्
111	18	द्विःकृता	द्विः कृता
112	3	एकद्वयादितपु ^०	एकद्वयादितपु ^०
112	7	द्वादराक्षरोऽष्टौ	द्वादराक्षरोऽष्टौ
112	11	स्तम्भाद्बन्धन	स्तम्भाद्बन्धन

अथ श्रीयादवप्रकाशविरचितसुन्दरभक्तमालाप्रारम्भः । श्रीरस्तु निर्विघ्नमस्तु ॥ ॥ ॥

श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥^१

मयस्सतजमनलगसम्मिर्तं भ्रमति^२ बाढमयं जगति यस्य ।

स जयति पिङ्गलनागः शिवप्रसादः दिगुदमतिः ॥ १ ॥

त्रिगुणं विद्धि मकारं लघ्वादिस्तमन्वितं यकाराख्यम् ।

लघुमायमस्तु रेफं सकारमन्ते गुरु निबद्धम् ॥ २ ॥

लघ्वन्तं हि तकारं नकारमुमयोर्लघु^३ विज्ञानीयात् ।

आदिगुह्य मकारं नकारमिह पैङ्गले त्रिलघुम् ॥ ३ ॥

दीर्घं संदीगर्^४ तथा प्लुतं व्यञ्जनान्तमुष्मान्तम् ।

सानुस्वारश्च गुरुं कवचिदवसानेऽपि लघ्वन्त्यम् ॥ ४ ॥^५

(1) A reads thus : श्री श्रीमते रामानुजाय नमः । श्रीमते श्रीरामानुजाय महागुरवे नमः । विष्णुसहस्रनाम-
विरचितप्रारम्भम् ॥ Then A omits the verses and the text upto fn. 3 of the next page.

(2) M: प्रवृत्ति (3) M: तर्क (4) S: दीर्घसंयोगर (5) M & S read the Sutra धी श्री-
ह्येः here.

अथ प्रथमोऽध्यायः¹

ओमित्यादिमन्त्राः² । तन्निबन्धनानि³ प्रादेन⁴ वैदिकानि कर्माणि⁵ । ते च छन्दःसूत्रे निबद्धाः⁶ ।
छन्दांसि चाविदुषा न मन्त्राः⁷ कर्मसु प्रयोक्तव्याः । तथा च ब्राह्मणम्

यो ह वाऽविदितापेयच्छन्दोदैवतं⁸ ब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति⁹ वाऽप्या-
पयति वा स¹⁰ स्यान्नु बर्हति यत्¹¹ वा पचते¹² प्र वा प्रीयते¹³ पापीयान् मवति
यातयामान्यस्य छन्दांसि¹⁴ मवन्ति । अथ यो¹⁵ मन्त्रे मन्त्रे वेद¹⁶ सर्वमायुरेति
श्रेयान् मवति अयातयामान्यस्य¹⁷ छन्दांसि मवन्ति ॥ तस्माद्व्येतेतानि¹⁸ मन्त्रे मन्त्रे
विद्यात्¹⁹ इति । [Ār. Br. I. 1.]

स्मर्यते च—

अविदिता कृपिं छन्दो²⁰ दैवतं योगमेव च ।
योऽप्यापयेज्जपेद्वाऽपि पापीयाद्यायते सु सः ॥ इति

[Br. D. VIII. 136.]

तत इदमशेषछन्दोबृन्दसन्धोपनं²⁰ शास्त्रमभिहित्यते ।

(1) M omits this Chapter heading too. (2) M: मन्त्रा (4) A: प्रायो (5) M: कर्मणि
(6) A: छन्दो निबन्धा ; M: छन्दो सूत्रे निबद्धा (7) M: तन्मन्त्रा

T begins the Ms. thus : शीगर्गेशाय नमः । तत्रादौ भगवात् परमशरद्विज्ञो and then goes on to the
quotation from Ārśeya Brāhmana.

(8) M: दैवतविनियोगेन (9) A: याजति (10) M drops स (11) A: पचति (12) A: प्रीयते वा (13) M:
छन्दांसि (14) M adds वा (15) A: वेद मन्त्रे मन्त्रे ; S: मन्त्रेषु वेद (16) A omits अथ (17) A
drops हि (18) A: विद्यात् (19) A: छन्दोबृन्दो (20) M: सन्धोपनं

After (18) T adds: न ह्येतत् ज्ञानमृते श्रौतस्मार्गकर्मप्रमिश्रितं and then passes on to
the quotation from Br D And then मन्त्राणां दैवतं छन्दो निरुक्तं ब्राह्मणात् श्रुतीन्

॥ १ ॥ घी श्री स्वी म्^{२१} ॥ १ ॥

म्^{२३} इति संज्ञा निर्दिश्यते । घी श्री स्वीति गुस्ववर्णत्रयं^{२३} संज्ञि^{२४} । एतच्च सर्वगुरोर्द्वित्रयस्योप-
संग्रहायो^{२५} दाहरणम् । तेन घीरित्यादेर्वा^{२६}ज्यो [2] ज्यो न गृह्णते^{२७} प्रकृतानुपयोगाच्च । तेनेदमुक्तं—
सर्वगुरोस्त्रिकस्य वर्गणस्य 'म्' इति संज्ञा ॥

॥ १ ॥ वरा साय् ॥ २ ॥

आदिलघोस्त्रिकस्य 'य्' इति संज्ञा ॥

॥ १ ॥ का^{२८}गुहा र् ॥ ३ ॥

मध्यलघोस्त्रिकस्य 'र्' इति संज्ञा ॥

॥ १ ॥ वसुधा स् ॥ ४ ॥

अन्त्यगुरोस्त्रिकस्य 'म्' इति संज्ञा ॥

॥ १ ॥ सा ते वक्त्वा^{२९} स् ॥ ५ ॥

अन्त्यलघोस्त्रिकस्य 'त्' इति संज्ञा ॥

॥ १ ॥ कदा स ज् ॥ ६ ॥

मध्यगुरोस्त्रिकस्य 'ज्' इति संज्ञा ॥

॥ १ ॥ किं वद म् ॥ ७ ॥

आदिगुरोस्त्रिकस्य 'म्' इति संज्ञा ॥

॥ १ ॥ न^{३०}हम् न् ॥ ८ ॥

सर्वलघोस्त्रिकस्य 'न्' इति संज्ञा ॥

॥ १ ॥ गृह् ॥ ९ ॥

'गृ' इति द्विस्ववर्णमु^{३१}पमंगृह्णाति । द्विस्वो वर्णो 'ल्' इति संज्ञो^{३२} भवति ।

यथा—'गृह्' इत्यत्र ऋ-वर्गः । अम्यैवान्यैः "द्विस्व लघु" [P I. 4. 10] इति लघुसंज्ञा बोद्धा^{३३} ।

- (21) A only reads the *Sūtra* here (22) All the Mss drop य् (23) A: गुरो वयं (24) A & M: संज्ञी (25) A: त्रयस्योपसंग्रहाय (26) M ते कपीरित्यादे (27) A वाचनिकार्थो (28) A: री (29) A: रत्न (30) A: न (31) A adds here : त्रिपदमिदमुदाहरणम् (32) M: द्विस्वो वर्ण (33) M: इति संज्ञा (34) A: चोत्प

सैव संज्ञा सूत्रान्ते³⁵ तिति बरेनोपलक्षिता³⁶ । तेन ह्रस्वो बर्त्तो³⁷ ह्युत्तरित्वि व्याख्यातनिर्वाहिरिते ।
एतेन वक्ष्यमाणस्य गुरसंज्ञा व्याख्याता ॥

॥ १ ॥ गन्ते ॥ १० ॥

रलोक्तस्य पादान्ते कथान्ते वा क्रियमाणो ह्रस्वो³⁸ गितिसंज्ञो³⁹ भवति । तेनान्ते विहितो⁴⁰ गुराह्रस्वेनापि
कृतेन⁴¹ कृतो भवति ।

ननु यद्यन्ते⁴² क्रियमाणा⁴³ गुस्मंरका⁴⁴ एव कवं गीत्यादिनां छप्पन्ततदा विधानम् । तर्हि एष⁴⁵
ह्यनुसंज्ञाशोभते ।

॥ १ ॥ आदिपरः⁴⁶ ॥ ११ ॥

'गृ' इत्यनुवर्तते 'गृ'⁴⁷ इति च । 'घृ'⁴⁸ इति संयोगो गृह्यते । 'आदिरेत्येन व्यङ्ग्यं विसर्जनीयो-
ऽनुस्वारश्च । आदयः⁴⁹ [3] परे दस्तात् स आदिपरः । ह्रस्वो बर्त्तोः संयोगपरो व्यङ्ग्यनरोऽनुस्वारपरो⁵⁰
विसर्जनीयपरश्च⁵¹ 'गृ' ⁵²इति परिग्राह्यते । ततो विहितो गुररेर्वाविधेन ह्रस्वेनापि⁵³ कृतेन⁵⁴ ⁵⁵कृतो
भवति । यथा 'गृहृ' इति । अत्र⁵⁶ क-बर्त्तोः⁵⁷ संयोगः⁵⁸ परत्वाद् गुरः । कङ्कः कं⁵⁹ मृधनीत्यत्र
कवर्त्तो⁶⁰ व्यङ्ग्यनविसर्जनीयानुस्वारपरत्वाद् गुरः ।

इकारादौ तु संयोगे परतः⁶¹ क्वचित् पूर्वस्य गुम्बं क्वचिन्न गुरत्वमिति⁶² व्यस्यते । यदा⁶³—
सृष्टा⁶⁴ 'स्त्वपेक्षपद्वयः⁶⁵ खलु कीर्तयन्ति इति ।

क्वचिद् व्यस्यते—'दृष्टद्वयानां श्रोतव्यम्'⁶⁶ [N. S. I.] इति । तेन 'गृ' इत्यत्र⁶⁷ विवरयः । मृधनेऽपि
एत्र⁶⁸ द्विवचनेन सह प्रपत्तेनोच्चारणं⁶⁹ नास्ति, न तत्र गुस्त्वम् ।

व्यङ्ग्यनपरस्य⁷⁰ कुत्र गुस्त्वम् । न तावच्छ्रुतोकस्य मध्ये । परसंयोगेनैव गुस्त्वोक्तत्वेः । नाप्यन्तेः⁷¹
'गन्त' इत्यनेनैव सिद्धावाद् । उच्यते⁷²—'गन्त' इति दत्त गुरसंज्ञा तस्य छप्पन्तहास्योप्यत इत्युक्तम् । तदस्य
व्यङ्ग्यनपरस्य⁷³ तेनैव यदि गुम्बंज्ञा छप्पन्तहा⁷⁴ऽपि स्यात्ततो गीत्यादिनामान्ते निदेश्य स्यात् । तन्ना-
भूदिति⁷⁵ केवलैव गुम्बंज्ञा विहिता । एतेन विसर्जनीयपरोऽपि⁷⁶ व्या⁷⁷ख्यातः ॥

(35) M: सूत्रान्ते (36) A reads the sentence : सैव संज्ञा सैव संज्ञावाच्यत्वेन च ह्यनुपलक्षिता (37) A
drops the portions after this due to haplogy.

(38) A drops the portion upto this (39) A: गृ इति संज्ञा (40) M: बर्त्तो (41) M: कृतो न (42) A
& M: यद्यन्ते (43) A: क्रियमाणो (44) A: गुरसंज्ञा (45) A drops एव (46) A: आदिपरः (47) A: गृ
(48) A: घृ M: घृ (49) A: आदयः (50, 51) A in reverse order ; M: अनुस्वारपरः ; S also
विसर्जनीयपरश्च (52) A: गृ (53) M drops ह्रस्वेन here and reads it after कृतेन (54, 55)
A: कृते (56) M मृधनीत्यत्र (57) A: गृ (58) M & S: संयोगपरत्वाद् (59) A omits कं ; S adds a क
(60) A: कवर्त्तो (61) M & S: संयोगपरतः (62) A drops गुरत्वमिति ; M क्वचित् न गुरत्वं एतत्
(63) S & A drop यथा (64) A: सृष्टा M: सृष्टा (65) A: एतेनोपलक्षितम्
(66) M: श्रोतव्यम् (67) A: तेन तत्र ; M: तेन टीकाया (68) A: अत्र (69) M: सम्प्रत्ययोच्चारणं ; S: सम्प्रत्यय-
मुच्चारणं (70) A: व्यङ्ग्यनपरस्य (71-72) M drops (73) A: व्यङ्ग्यनपरस्य (74-77) A drops
(75) S adds कृत्वा (76) M drops अपि

॥ १ ॥ हे ॥ १२ ॥

‘गृह्यनुवर्तने’⁷⁸ । ‘हा’ च ‘ई’⁷⁹ च ‘हे’⁸⁰ इति दीर्घप्लुतस्य ग्रहणम् ।⁸¹ तत्र⁸² ‘हा’ इति दीर्घस्य ग्रहणम्⁸³ ‘ई’ इति प्लुतस्य । दीर्घप्लुतो ‘गृ’ इति संज्ञितो । यथा ‘गृहा’⁸⁴ इत्यत्रावर्णः ।⁸⁵

अथ सम्प्रदुच्यते—

॥ १ ॥ लौ⁸⁶सः ॥ १३ ॥

‘गृ’ इति⁸⁷ परिमापितो⁸⁸ वर्णः ‘स’ इति⁸⁹ परामृश्यते । स मात्राच्छन्दः । स लौ लघू द्वौ द्वे मात्रे मवतः । स वेन्⁹⁰ प्रयुज्यते द्वयोर्मात्रयोः स्थाने स्थान् । इत्स्वान्तके गुरावेका मात्रामारोपयत् प्लुतात्मकादेका⁹¹ मात्रा स्थानयद्गुरोर्द्विमात्रत्वम् ॥⁹²

॥ १ ॥ ग्लौ ॥ १४ ॥

अधिकारोऽयमित आरभ्या⁹³ शास्त्रपरिसमाप्तेः । गुरुलघुवर्णविधिकृतौ वैदितव्यौ । यत्र विरोपो नोक्त-
स्तत्रायमुपस्थास्यते । यथा वैदिकेऽनु छन्दः⁹⁴ । तेन⁹⁵ व्यञ्जनमात्रं न छन्दःसंख्या⁹⁶ पूरयति नाप्यतिरे-
चयति । नैषा सम्पत् ॥⁹⁷

अथ संख्या⁹⁸—

[4] ॥ १ ॥ अष्टौ वसव इति ॥ १५ ॥

छन्दसां सङ्केतसंज्ञोच्यते⁹⁹ ‘अष्टौ वसव’ इति । वसव इत्युक्ते अष्टौ ग्राह्याः । प्रदर्शनार्थञ्चेदम्¹⁰⁰ । तेन
‘वरा’ इत्युक्ते एकादश, ‘आदित्या’ इति द्वादश, ‘समुद्रा’ इति चत्वारः । संख्येयग्रहणे¹⁰¹ संख्या ग्राह्या ॥

‘वी श्रो स्त्री म्’ इति यथादिमं सूत्रं त्रिविरामं दशवर्णं स्वरव्यञ्जनभेदेन पद्यमात्रं त्रिविरीकारैस्तद्वच-
त्रिविरामं तेन त्रीन् छन्दोवर्णान् प्रतिपाद्यान् सूचयति— ऋगूनातिवर्गं मात्राभातिवर्गं कृत्तातिवर्गञ्चेति¹⁰² ।
तद्यद्दशवर्णं तेन दश पदार्थान्— संज्ञाः गणान् सम्पदः देवताः स्वरान् गोत्राणि वर्णान् गुरुलघुविज्ञानं¹⁰³ विपर्यय-
समसमसंज्ञां¹⁰⁴ यतिश्च । तद्यद् ऋग्मात्रं तेन प्रस्तारादीन् षड्प्रत्ययानिति च । अत्र ‘वी श्रो स्त्री म्’ इत्या-
दिभिरन्वारणैः संज्ञितो गणः कथिताः । यथा ‘त्रिगुर्भ’ इति । तदिमान्देवोदाहरणानि सङ्घितानि

(78) A drops this sentence (79) A. ही ; M: इ (80-81) A omits (82) M drops तत्र (83) M & M drop ग्रहणम् (84) A: गृहे गृहे ; S गृहे (85) A: हावर्ण (86) A: लौ (87) A: स इति गृ..... ; M: गौतिगिर्यापितो (88) A adds सर्वो (89) A drops स इति

(90) A: स च तत्र प्रयुज्यते (91) A प्लुतात्मिकादेका (92) M: स्याज्ययति गुरो..... ; A: स्याज्ययति । And then adds in the next line as a सूत्र गुरोरैवान्य (93) A drops आरभ्य (94) A drops छन्दसु (95) A reads तेन न व्यञ्जनमात्रं (96) M: छन्दः मंज्ञा (97) A & S omit this sentence (98) A omits the next *Sūtra* and reads instead सैषा सुवच्छन्दमाप् (99) A: अथ सङ्ख्या सङ्केच्यते (100) A देवः (101) A: संख्येयग्रहणेन (102) A omits the word जाति in all the three names.

(103) M: संज्ञानम् (104) A: समसमस्यां

श्लोकानामप्युदाहरणानि भवन्तीति सूचयितुम्।¹⁰⁵ तत्र क्वचित्¹⁰⁶ वृथव्यदकरणं¹⁰⁷ प्राप्तायति¹⁰⁸ संरक्षणार्थम् । यथा—‘रवमवतो भूमौ सृगौ भूतेन्द्रियाणि’ (P. VI. 10) इत्यस्योदाहरणम् । ‘किंवदम्’ ‘धीम्रीस्त्रीम्,’ ‘वयुषा स्’ ‘हे’ इति च ।

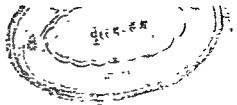
अथ ‘समानो गितति’ (P. V. 6) ‘गृ भ गृ भ गृ भ’ इति ।

तथा¹⁰⁹ ‘प्रमाणी लितति’ (P. V. 7) ‘गृहे गृहे गृहे’ इति ॥

इति मगवतो यादवप्रकाशस्य कृतौ विद्वत्तनागच्छन्दोविचितिमाष्ये प्रथमोऽध्यायः ।

(105) M & S: तमस्यो वेदोदाहरणानि भविष्यन्ति इति सूचयितुम् । (106) A repeats तत्र and क्वचित्

(107) M: वृथव्यदग्रहणम् (108) A, M & S: प्राप्तायति (109) M: अथ ।

[5] अथ द्वितीयोऽध्यायः

॥ २ ॥ छन्दः ॥ १ ॥

अधिकारोऽयमारोहपरिसमाप्तेः । छन्दोऽस्मिन् शास्त्रेऽधिक्रियते^१ इति वेदितव्यम् ।

॥ २ ॥ गायत्री ॥ २ ॥

अयमप्यधिकारः । गायत्रीत्यधिकृतं वेदितव्यम् ॥

॥ २ ॥ दैव्येकम् ॥ ३ ॥

एकमक्षरं देवी गायत्री नाम छन्दः ॥

॥ २ ॥ आसुरी पञ्चदश ॥ ४ ॥

पञ्चदशान्यक्षराणि आसुरी गायत्री ॥

॥ २ ॥ प्राजापत्याष्टौ ॥ ५ ॥

अष्टावक्षराणि प्राजापत्या गायत्री ॥

॥ २ ॥ यजुषां षट् ॥ ६ ॥

षडक्षराणि यजुषां गायत्री ॥

॥ २ ॥ साम्नां द्विः ॥ ७ ॥

द्विःपञ्चावर्तने^२ । द्विःकृतानि षडक्षराणि द्वादशाक्षराणीति यावत्^३ । साम्नां गायत्री ॥

॥ २ ॥ ऋचां त्रिः ॥ ८ ॥

तद्विलम्बे^४ । द्विःकृतानि षडक्षराणि अष्टादशाक्षराणीति यावत् । ऋचां गायत्री ॥

॥ २ ॥ द्वौ द्वौ साम्नां वर्षेत् ॥ ९ ॥

द्वौ द्वाविनि त्रिधाविरेवञ्चवादिः^५ प्रयोगः । साम्नां गायत्र्याः संख्या^६ तु द्वौ द्वौ वर्णौ वर्षेत् । अन्यानि^६ छन्दांसि सम्पदन्ते ॥

(1) A: अधिकृतं (2) A: उद्धृतं (3) M omits यावत् ।

(4) M: द्विःपञ्चा (5) A omits संख्या (6) A repeats अन्यानि

॥ २ ॥ त्रींस्त्रीनृचाम् ॥ १० ॥

ऋचां गायत्र्याः संख्या त्रींस्त्रीन् वर्णान् वर्धेत । अन्यानि ह्यन्दांसि सन्त्यदन्ते ॥

॥ २ ॥ चतुरश्चतुरः प्राजापत्यायाः ॥ ११ ॥

प्राजापत्यायाः गायत्र्याः संख्या चतुरश्चतुरो वर्णान् वर्धेत । अन्यानि ह्यन्दांसि सन्त्यदन्ते ॥

॥ २ ॥ एकैकं शेषे ॥ १२ ॥

शेषं देवो गायत्री यजुषां गायत्री च । तयोः संख्या ।^१ देवीगायत्र्यादेः संख्या उष्णिगादीनि नामानि भवन्ति । तेन दैव्युष्णिग् द्युत्तरा दैव्यनुष्टुप् द्युत्तरा इत्येकैकोत्तराणि देवानि ह्यन्दांसि^२ एकैकं वर्धेत । अन्यानि ह्यन्दांसि^३ सन्त्यदन्ते ॥

॥ २ ॥ जह्यादासुरो ॥ १३ ॥

एकैकमित्यनुवर्तते । आसुरो गायत्रीसंख्याया एकैकमक्षरं जह्यात् । अन्यानि ह्यन्दांसि सन्त्यदन्ते ॥

[6] ॥ २ ॥ तान्युष्णिगनुष्टुप्बृहतीर्षकिन्निष्टुब्जगत्यः ॥ १४ ॥

तानि खनु सम्पद्यमानानि^{१०} ह्यन्दांसि उष्णिगादिनामानि भवन्ति ।^{११} आसुर्बुष्णिक् चतुर्दशाक्षराऽनुष्टुप् ऋगोद्गाक्षरा^{१२} इत्येकोनानि आसुराणि ह्यन्दांसि । प्राजापत्योष्णिग् द्वादशाक्षराऽनुष्टुप् ऋगोद्गाक्षरेत्येवं चतुरक्षराणि प्राजापत्यानि । यजुषानुष्णिक् सप्तधाक्षराऽ^{१३}नुष्टुब्रह्माक्षरेत्येकोत्तरो यजुषां वर्गः । सामानुष्णिक् चतुर्दशाक्षराऽनुष्टुप् ऋगोद्गाक्षरेति^{१४} द्युत्तरः साम्नां वर्गः । श्रुवानुष्णिगेकविंशत्यक्षराऽनुष्टुप् चतुर्विंशत्यक्षरेति द्युत्तरो श्रुवां वर्गः ॥

॥ २ ॥ तितस्तित्तः सनाम्य एकैका मादम्यः ॥ १५ ॥

तितस्तित्तः । सनाम्य^{१५} एकनामानः । यथा गायत्र्यास्तित्त उष्णिहस्तिस्रोऽनुष्टुमस्तित्त इत्येकैका भूत्वा ब्राह्म्यो भवन्ति । ब्राह्मो गायत्री ब्राह्मनुष्णिक् ब्राह्मनुष्टुबिति । तद्^{१६} यथा । यजुषामृचां साम्नां च गायत्र्य एकभूयं भूत्वा ब्राह्मो गायत्री पद्विंशदक्षरा भवति । तेषामेवोष्णिह एकभूयं भूत्वा ब्राह्मनुष्णिग् द्विषत्वारिंशदक्षराः । तेषामेवानुष्टुम एकभूयं भूत्वा ब्राह्मनुष्टुबष्टचत्वारिंशदक्षरेष्वेवं षट्पदो ब्राह्मो वर्गः । तिरास्तित्त एकभूयं भूत्वा ब्राह्मो भवती^{१७}ति वचनात् संहतान्तेषु निन्दनिमानि ह्यन्दांसि भवन्ति । तेन यः पद्विंशदक्षरो मन्त्रस्तस्यायानि^{१८} षडक्षराणि यजुषां गायत्रीति विद्वात् । तदनन्तराणि^{१९} द्वादशाक्षराणि साम्नां गायत्रीति । तदनन्तरावष्टादशाक्षराणि^{२०} ऋचां गायत्रीति सर्वाणि सप्तदशानि

(7-8) A omits this portion (9) A adds ह्यो ।

(10-11) Omitted by M (12-13) M omits ; S omits from प्राजापत्योष्णिग् (14) A adds here एवं चतुरक्षराणि (15) A omits तित्तित्तः ; M reads गायत्र्यादिनाम्य in place of सनाम्य (16) M: तद् ।

(17) M & S ब्राह्म्यो भवन्ति (18) A: ज्ञानानि (19) A: तदर्थं पतानि ; S: तदनन्तर (20) A: अष्टाक्षराणि

मन्त्रो गायत्रीति विद्वां । एवमुष्णिगादिष्वपि वेदितव्यम् । तेन यजुषां गायत्र्यदयो न पृथक् प्रयुज्यन्ते । केचिदेता संलप्यमान्यात्²¹ यजुर्वेदेषु पृथगिमानि छन्दांस्युपदिशन्ति ॥

(Kā. Sarvānukramaṇi)

[7] ॥ २ ॥ प्राग्यजुषामार्पं इति ॥ १६ ॥

‘तिवस्तिवः’ ‘सनान्वः’²² ‘एकैका’ इत्यनुवर्तन्ते । यजुषां छन्दोभ्यः प्राक् यानि छन्दांसि देवान्या-
मुताणि प्राजापत्यानि चोक्तानि तेषां गायत्र्यस्तिवस्तिव एकमूर्धं भूत्वाऽऽर्धं गायत्री चतुर्विंशत्यक्षरा
सन्त्यहने । तेषामेवोष्णिग् एकमूर्धं भूत्वाऽऽर्धुष्णिगष्टाविंशत्यक्षरा²³ । तेषामथातुष्टुम एकमूर्धमूत्वा-
ऽऽर्धतुष्टुषु ऋग्विंशत्यक्षरे²⁴ इत्येवं चतुस्तर आर्षो वर्गः । एतेनार्धेन वर्गेन²⁵ सर्वो²⁶ वैदिको व्यवहारः
(NS I. 6) । अतएव पादविधानम् ।²⁷ एतान्यपि पूर्ववत् महत्तान्ये²⁸ व भवन्ति । तेन दत्तचतुर्विंशत्यक्षरो
मन्त्रः ‘अग्निमोक्षे पुरोहितम्’ (RV. I. 1. 1²⁹) इति तत्त्वाद्यमक्षरमेकं³⁰ देवो गायत्रीं विधात् ।
तदनन्तराणि पञ्चदश आमुतो गायत्रीति । तदनन्तरायष्टाक्षराणि प्राजापत्या गायत्रीति सर्वाणि
समुदिनान्वार्य गायत्रीति विद्वां । एवमुष्णिगादिष्वपि वेदितव्यम् ।

तदनेनो वैदिको रत्नोकी भवनः³⁰ (NS I. 6, lines 11-14)

कारिचत् स्त्रियो द्व्यक्षरमेकविंशतिः सज्ज मत्वाऽनुभवन्ति कर्मभिः ।

पञ्चाक्षतं पञ्च नपुंसकानां द्वे चाधिके विभ्रति चाक्षराबाध ॥ १ ॥

देवामुताणां छन्दोमिरात्मनश्च प्राजापतिः ।

सप्तवर्गशकः एकमूरीणां यशोद्वे³¹ ॥ २ ॥

इति मगधनो यादवप्रकाशस्य कृतो पित्रलनागच्छन्दोविचिनिभाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥

(21) A: सान्वात् (22) A: नान्व (23-24) A omits (25) M: एतेनैवार्धेन ; S: एतेनैवार्धेन

(26) M adds अग्नि (27) A: च यदि विधानम् । (28) A: महत्तानि (29) S omits एकं (30) S omits

भवनः (31) A: पादवृत्तम् ।

[४] अथ तृतीयोऽध्यायः

॥ ३ ॥ पादः ॥ १ ॥

उत्पन्नानि'द्यन्दीसि । अथेदानीं तेषामेव'अथ अरभ्यते । पाद इत्यधिकारोऽयम् ॥

॥ ३ ॥ इयादिपूरणः ॥ २ ॥

स य पादो अयमानैरक्षरैः शास्त्रोपां सम्पत्तिमनाप्युबन्निषादिभिः पूरणीयः, यत्र सन्धिनिमित्तो दकारश्चकारयोः संयोगो भवति । यथा—दिक्स्त्वधिभ्याः पर्याणि (=परिद्योञ्च) उक्तं तन् (RV. VI. 47.27^a) इति । तथा—द्रव्यः (=द्रुवन्त्यः) सपिरासुतिः (RV. II. 7.6^a) इति^१ । स्वचिदसन्धि- निमित्तोऽपि संयोगो व्यस्यते^२ । यथा—प्रत्यो होता बरेयवः (=बरेयिषः) (RV. II. 7.6^b) इति । तथा—दिक् गच्छ स्वः (=सुखः) पते (VS. XII. 4^a) इति । तथाऽप्येऽपि ये वर्षा स्वतोऽपि सम्पन्त्य- सन्धयः^३स्तानि व्यूहेत् । तथा—'उपेदमुपपर्वनमाद्य गोषूप पृच्छताम् ।' (RV. VI. 28.8^a) 'अथा सद् हव्यमहिषे अथा नो धेहि भेषजम्' (TB II 4.1 9^a) इति । तथा—'इन्द्र वाजेभ्य मोऽव' (RV. I. 7.4^a) 'इन्द्रं सतापो अनु संरम्भम्' (RV. X 103 6^a) इति ।

॥ ३ ॥ गायत्र्या वसवः ॥ ३ ॥

'पाद' इत्यनुवर्तते । वसवोऽस्याक्षराणि गायत्र्याः पादः ॥

॥ ३ ॥ जगत्वा आदित्याः ॥ ४ ॥

द्वादशाक्षराणि वसव्याः पादः । 'तावेतो सौ गायत्रीश्रुतौ पादौ सप्तमृत्तौ' (R. Pr. XVIII. 61) । सप्तमृत्तिर्त्वं चोपोत्तमस्याक्षरस्य लघुत्वम्—'अग्निमोते पुरोहितम्' (RV. I. 1.1^a) इति 'पुञ्जने मन उत पुञ्जने पिबः' (RV. V. 81.1^a) इति च ॥

॥ ३ ॥ विराजो दिशः ॥ ५ ॥

द्वादशाक्षराणि विराजः पादः ॥

॥ ३ ॥ त्रिष्टुभो यदाः ॥ ६ ॥

एकादशाक्षराणि त्रिष्टुभः पादः । 'तावेतो विराजत्रिष्टुभौ पादौ शुभृत्तौ' (R. Pr. XVIII. 60) । शुभृत्तिर्त्वं चोपोत्तमस्याक्षरस्य शुभ्रत्वम् । यथा—'विवा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा' (RV. VII. 22. 1^a) इति

(1) A : उपपादितानि पदानीति ॥ २ ॥ (2) A adds वित्ते here. (3) A & S : सत्याम् (4) AM & S all corrupt reading (5) M & S : वाजते (6) A : वर्षावितोपिन सन्धयः ।

(7) A : तावेतो जगत्गायत्र्यौ पादौ सप्तमृत्तौ (8) M : तमस्याप्यक्षरस्य

'जीमूतस्तेव मवति प्रतीकम्' (RV. VI. 75. 1^a) इति च । एष एव गुरुलघुविन्यासो वैदिकेषु छन्दःषु वृत्तिर्वृत्तिमिति चामिषोयते ।⁹ एष एव सन्देहे छन्दसां निर्णयहेतुः ।

अथारं वृत्तिलक्षणम् । एकादशाक्षरद्वादशाक्षरयोः पादयोः¹⁰ षष्ठं नवमं [9] चाक्षरं सध्वेव स्यात् । अष्टमं दशमञ्च गुर्वेव स्यात् । तथाऽष्टाक्षरस्य पादस्य¹¹ पञ्चमं सप्तमञ्चाक्षरं सध्वेव स्यात् । षष्ठं गुर्वेव स्यात् । (cf. RPr. XVIII. 6) वैराजस्य पादस्योपान्त्यौ वधौ लघुगुरु स्याताम् ।¹² सर्वेषु च प्रथमाक्षरादूर्ध्वं¹³ लघुद्वयं न स्यादिति । एतदेव वृत्त्या विमामगृग्यजुषोर्विचाम्¹⁴ ।

आचार्येण तु वृत्तिलक्षणं न कथितम् । स्वमिचारास्यापि स्वचिदर्शनात्, 'अरव' न त्वा वारवन्तम्' (RV. I. 27. 1^a) इत्यादिषु । इहापि सूचितमाचार्येण । 'गायत्र्या वसवः' (3/3) 'जगत्या आदित्याः' (3/4) इति संख्याक्रममुल्लङ्घ्य¹⁵ लघुवृत्त्योर्गुरुव्योरेव पृथक्करणम् । सत्यपि स्वचिद्वयमिचारे प्राधिकत्वात् । स्वतस्तावत्लक्षणा¹⁶भावे वृत्तिनिर्णयहेतुः । चतुरादय इव विधयानाम् ।

एषामेव चतुर्णां छन्दसां पादैः सर्वाणि छन्दांसि वर्तन्ते । नान्येषां पादाः सम्भवन्तीति¹⁷ बह्वृचाः । तथा च लिङ्गभूयते ।¹⁸ सन्तै¹⁹तानि वा सर्वाणि²⁰ छन्दांसि वान्येतानि विराट्चतुर्णानीति । तथा गायत्र्यत्रैष्टुमजागतैरेव त्रिभिः पादैश्छन्दांसि वर्तन्ते लघुमिमं वैराज्येनेति छन्दोगाः । तत्रापि²¹ मिदर्शनानि तपोपपन्नानि भवन्ति²² । त्रीणि छन्दांसि त्रीणि सवनानीति ।²³ तथा गायत्रं जागतं त्रैष्टुमञ्चानुक्रमोक्तम्²⁴—'एतद् यद्यमापद्य छन्दांस्युपेयानि²⁵ इति । सम्यक्²⁶ आप्तिः समाप्तिरित्यर्थः । तथा सर्वाणि छन्दांस्येतस्यामिष्ट्यामनूच्यानीत्युक्तम् । तान्येव त्रीणि छन्दांसि सम्पादयति । तत्र—'तत्र त्रैष्टुमजागतौ पादौ आ दशाक्षरतायाः प्रतिक्रामतः । आ पञ्चदशाक्षरतायाः अमिक्रामतः आ अष्टादशाक्षरतायाः' (NS. I. 6) इति बह्वृचाः । 'गायत्र आ दशाक्षरतायाः अमिक्रामति । आ चतुराक्षरतायाः प्रतिक्रामति' (NS Pp. I 1, lines 5, 7, 8) ।

पञ्चाक्षरो गुरुवृत्तिवैराजः पादः ।²⁷ अथ किमिदं विरागुह्यम् छन्दः ? न तावद्गायत्र्यादिभ्योऽन्यदस्ति । [10] अनुक्तं²⁸त्वादप्रसिद्धत्वाच्च । तर्हि तेष्वेवैतद् यथायोग्यमन्तर्भावामः । या खलु द्विपदा²⁹ विराट् साञ्जुष्टुमममिसम्पद्यने । संख्यासन्निकर्षात् । या चतुणदा सा षड्क्तिः । या द्विपदैकदा वा³⁰ तारच पंक्तिरेव ।³¹ कथं पुनर्द्विदैकपदाः न्यूनसंख्याः³² पंक्तिमिसम्पद्येरन् ? पादचा³³र्धर्वाजातीयकत्वात् ।³⁴ आहुः । पादचै³⁵जातीयका द्वेकादा पादैरेव समा स्यात् । अर्धर्वाजातीयका द्विपदा अर्धर्वाजातीय-

- (9) A: वृत्तिवृत्तमिवमिषोयते । (10) M & S omit पादयोः (11) A & S omit पादस्य (12) A omits this sentence. (13) A: उपरि (14) M: मृग्यनृपस्य (15) A & S drop संख्या (16) A: अत्रादाभावे (17) A & S: सन्तीति (18) M drops this sentence; A reads तदा च etc. (19) A & M drop सन्त (20) A: वा एतानि, M: वामन, S: सन्तैतानि वामन (21) A & M: तथा (22) M & S drop तपोपपन्नानि भवन्ति (23) M drops this sentence. (24) A: नृपक्रमोक्तम् (25) A: स्यान्तीति (26) All the Mss drop सम्यक् (27) A drops पाद (28) A: दिम्योऽन्यरस्तीत्युक्त (29) M: प्रपदा (30) M & S omit वा (31) A: पंक्तयेव (32) A & S: हिन सत्या (33) M & S: पारार्ध (34) A: जातीयत्वात् (35) All the Mss: पारजातीयका

व समा स्यात् । 'पादजातीयकत्वादेवैकपदानामध्यासवशाद्दशतय्यादेकपदा' (R. Pr. XVII. 42. and Uvaṭa thereon) इति यास्क आचार्यः । यथाऽध्यासः—

वीहि स्वस्ति सुक्षिति दिवो

नृन्दिषो अ'हांसि दुस्ति तरेम

सा सोम तवावसा तरेम ॥ RV. VI 2 11^{c-e}

'बभूव सुनुं सहसो जातवेदसं विप्रं न जातवेदसम्' (RV. I. 127 1^b) इत्यादयो यमकामासाः पादाः पूर्वस्याः श्रवः पादा एव न पूयगृचः (R. Pr. XVII. 43) । एवमेकपदा अपि—'मद्रं नो अपि बाव' (RV. X. 20. 1^a) इति । एकं पदं विना स ॥ पूयमेवेति यास्को मन्दते (R. Pr. XVII. 43)

अन्ये तु अध्यासाः अन्वैकपदा³⁶ इति प्राहुः (R. Pr. XVII. 43) । तथा द्विपदानामर्ध्वजातीयकत्वा-
र्थचोद्दिष्टपदा अपि मध्ये अनवसाय³⁷ पठन्ति ।³⁸ पूर्व्या चर्चाऽध्यासवदुपसमस्यानूयन्ते ।³⁹ 'प्यन्ते'⁴⁰
च द्विपदैकपदाः प्रातरनुवाकाश्चनशस्त्रयोः ।⁴¹ तस्मात् पादार्ध्वजातीयकाः । तेन⁴² तैरेव समानमख्याः
स्युः न कृत्स्ना अर्थर्चाः । एतेन गायत्र्यादीनां द्विपदैकपदा म्याख्याताः ॥

॥ ३ ॥ एकद्वित्रिचटुष्पादुक्तपादम् ॥ ७ ॥

गायत्र्यादीन्युक्तपादानि चत्वारि छन्दांसि स्तैः स्तैः पादैर्व्यायोगमेकपादिपातुपा^{42^a} चतुष्पादिति
भवन्ति । तत्र गायत्र्यैकपदा⁴³ द्विपदा त्रिपदा चाऽष्टा [11] श्रेः पादैर्भवन्ति । न चतुष्पदा संख्याधिक्यात् ।
त्रिष्टुप्त्रगत्यौ एकपदे द्विपदे चतुष्पदे च स्तैः स्तैःपादैर्भवतः⁴⁴ । न त्रिपदे संख्याहीनत्वात् । न पञ्चपदे
संख्याधिक्यात् । विराम् चतुर्धाऽपि दशाक्षरैः पादैः भवन्ति ।

तत्र गायत्र्यैकपदा⁴⁵—'इन्द्रो विरवस्य गोपतिः' (Ā. Śr. VIII. 2. 21) इति चतस्रः श्लो-
कठिताः ।

अथ द्विपदा—'पवस्व सोम मन्दयन्निन्द्राय मधुमत्तमः' (RV. IX. 67. 16) इति तिस्रः ।

अथ त्रिपदा—'अग्निमीले पुरोहितम्' (RV. I. 1. 1^a) इत्येवमादयः । सामयोनियु च—'अग्न
आपाहि' (SV. I. 1^a) 'उषा मे जातमन्त्रसः' (SV. I. 467^a) इत्यादयः ।

तथा गगद्वैकपदा—'मदन्ति देवीरभृग आतावृषः' (Ś. Br. III. 43. 22) इति ।

अथ द्विपदा—'सनो वज्रिणविता पुस्वसुः पुरःस्थाता मधवा वृत्रहा भुवत्' (RV. VIII. 46. 13) इति ।

अथ चतुष्पदा—'सुष्ठने धन उत सुष्ठने धिवः' (RV. V. 81. 1^a) इति । 'अग्नि प्रियाणि परमे
चनोदितः' (RV. IX. 75. 1^a) इत्यादयरच⁴⁶ । सामयोनियु च 'विरवा पृत्ना' इत्यादयरच ।⁴⁷

(36) A : पादा (37) A : मध्ये न वा सायः ॥ अनवसाय (38) M : सन्ति (39) A : अध्यासमनु-
समस्यानूयन्ते (40) ॥ : शङ्कन्ते (41) A : प्रातरनुवाकादौ (42) M drops तेन ; S : ते च (42^a) All
the Mss. drop त्रिपदा (43-45) A drops due to haplogy (44) M drops पादैः (46) M :
इत्यादि (46-47) M : omits.

अथ विराट्केपदा—‘असिक्त्वां यजमानो न होता’ (RV. IV. 17 15) इति, ‘सिपकु नः’ (RV. V. 41. 20^a) इति, ‘उत देवाः’ (RV. X. 137. 1^a) इति च ।

अथ त्रिपदा—‘प्रति न’ स्तोमं न्वष्टा उपेत । स्वादम्ने अरमतिर्विशुः ॥ (RV. VII. 34. 21) इति वि द्वेपासो नुहि वर्धयेताम् (RV. VI 10 7^a) इति, ‘स्वायुधास इभिषः’ (RV. VII. 56. 11^a) इति च ।

अथ त्रिपदा—‘पिबा सोम-[12]-मिन्द्र मन्दतु त्वा’ (RV. VII 22 1^a) इति, ‘प्रद्वे अग्ने दोदिहि पुरो नः’ इति च ।

अथ चतुष्पदा—‘अयुज्यन्त इन्द्र विरवकृष्टी.’ (RV I 169. 2^a) इति, ‘स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः’ (RV. I. 89. 6^a) इति च ।

अथ त्रिष्टुकेपदा—‘आ बा सुम्ने वरिमन् सुरिमः व्याम्’ (RV. VI. 63. 11^a) इति ।

अथ त्रिपदा—‘महि राघो विरवजन्दं दधानान् । मरदाशान् साङ्ग्यो अम्ययष्ट’ (RV. VI. 47 25) इति, ‘अग्ने मध सुमिधा समिद्धः’ (RV. VII. 17 1^a) इति च सूक्तम् ।

अथ चतुष्पदा—‘जातवेदसे सुनवाम सोमम्’ (RV I 99 1^a) इत्यादयो दशतयीषु सामयोनितु च मूर्धन्याश्चतुष्पदास्त्रिष्टुपः ॥

॥ ३ ॥ आद्यं चतुष्पाद्वृत्तिः ॥ ८ ॥

आद्यं छन्दो गायत्री चतुष्पाद्वृत्तिः ऋतुमिः षडक्षरैः पदैः । तद्यथा—‘इन्द्रः शचीपतिः इलेन मीलितः । दुरज्यवनो वृषा समनुष सासहिः ॥’ (R. Pr. XVI 17) इति, ‘पेदिह्यालकन्ते पेदाविटकन्ते । तत्र ककुबद्धस्तज्जगिषि परेहि ॥’ (NS I p. 2, ॥ 21-22) इति ॥

॥ ३ ॥ ऋचिर्वित्तिपादपिमिः ॥ ६ ॥

॥ ३ ॥ सा पादनिचृत्⁴⁸ ॥ १० ॥

ऋचिर्वृत्तिपादो सन्नाक्षरैः पदैः⁴⁹ त्रिपदा मवति । सा पादनिचृदित्युच्यते । ‘शुवाकु हि शचीनाम्’ (RV. I. 17. 4^a) इति । ऋचिर्वृत्तिपादो सन्नाक्षरैः⁵¹ त्रिपदाया गायत्र्या अनवरदाय । नानल्पत्वात्⁵¹ । ‘भृशशो हि पदनिचृत्तो मवन्ति’ (R. Pr. XVI. 21) । तथा हि—‘इन्द्रः सहस्रदाभ्याम्’ (RV. I. 17. 5^a), ‘अमो वृषः सखीनाम्’ (RV IV. 31. 3^a), ‘आ शर्म धर्मानाम्’⁵² (RV. VIII. 18. 16^a), ‘अस्माकं शिषिणीनाम्’ (RV. I. 30 11^a) ‘इन्द्र इन्नो मदानाम्’ (RV. VIII. 92. 3^a) ‘य पक्षरर्षापीनाम्’ (RV. I. 7. 9^a) ‘यो गर्भमोषीनाम्’ (RV. VII. 102. 2^a) ‘त्वं न इन्द्र वामदुः’⁵³ (RV. VII 31 3^a) इत्यादयः पादनिचृत्तः ॥

(48) M : निचृत् ; SS² निचृत् (49) A & S drop पादै - (50) A : अष्टरै- (51) A अनवरदायत्वात् (52) A omits this illustration (53) A omits the last four illustrations ; M omits the penultimate one.

॥ ३ ॥ षट्कसप्तकयोर्मध्येऽष्टावतिपादनिचृत् ॥ ११ ॥

षडक्षरसप्ताक्षरयोर्मध्ये यदष्टाक्षरः पादः स्यात् साऽतिपादनिचृत् । यथा—

प्रेष्टं वो अतिथिं

स्तुषे मित्रमिव प्रियम् ।

अग्निं रथं न वेदम् ॥ (RV. VIII 34. 1) इति,

तथा—

प्रेष्टमु प्रियायां

स्तुष्यासावातिथिम् ।

अग्निं रथानो यमम् ॥ (RV. VIII. 103 10) इति च ।

अथ किमिदं वचनगौरवम् 'षट्कसप्तकयोर्मध्ये अष्टावतिपादनिचृत्' इति ? षट्काष्टकसप्तका अतिपादनिचृदित्युक्तेऽपि निर्देशः⁵⁴ प्रमात्तुः प्रतीयते । सत्यम् ।⁵⁵ [13] एवं तर्हि⁵⁶ सूचयति—
अविबक्षितोऽत्र निर्देशकम् इति ।⁵⁷ तथा वक्ष्यामः 'तृतीयं द्विपञ्चागतगायत्र्याभ्याम्' (P. 3/16) इत्यादिषु ॥⁵⁸

॥ ३ ॥ द्वौ नवको षट्कश्च⁵⁹ नागी ॥ १२ ॥

द्वौ नवाक्षरी पादौ एकः षडक्षरश्च स्यात् सा नागी नाम गायत्री । यथा—

ययोरिदं विरबमेवति

तौ विद्वोसा हवामहे वाम् ।

वीतं सोम्यं मधु ॥ इति वार्ष्णेययानाम् ।⁶⁰ अस्मिन् सूत्रे

उत्तरादुत्तरस्मिन् निर्देशकम् विवक्षितः 'विपरीता वाराही' (3/13) इत्यादिलिङ्गात् ॥

॥ ३ ॥ विपरीता वाराही ॥ १३ ॥

षट्कः प्रथमः अष्टौ⁶¹ नवको इति पूर्वविपरीता⁶² वाराही नाम गायत्री ।⁶³ यथा—

वीतं स्तुके स्तुके

युवमस्मासु नियन्द्तम् ।

प्र म यरुपतिं तिरतिम् ॥ (TA III. 11. 20) इति ।

'प्र म यरुपतिं तिर' इति पाठे नोदाहरणम् ॥

(54) A ॥ सप्तषट्कयोर्मध्ये (55) M विनिर्देश (56) : M ; adds इदम् (57) A : अपि विरबमेव
(58-59) A omits. (60) M adds सा (61) A & S ; वार्ष्णेययानानि (62) M & S : अन्यौ (63)
M : पूर्वविपरीतौ (64) M omits गायत्री

॥ ३ ॥ षट्सप्तकाष्टकैश्च^{६५} वर्धमाना ॥ १४ ॥

एमिपादेवर्धमाना नाम गायत्री । यथा—

ईशाना वार्याणां

ह्यन्तोश्चर्यणीनाम् ।

अपो याचामि भेषजम् ॥^{६६} (RV. X 9 5) इति ।

त्वमसि प्रशस्यो

विदयेषु सहन्त्यः ।

अग्ने रथीरध्वराणाम् ॥ (RV. VIII. 11. 2) इति च ।

'त्वमग्ने यशानाम्' (RV. VI 16. 1^{६७}) इति च बह्वचानाम्^{६८} (R Pr. XVI. 24, 25) ॥

॥ ३ ॥ विपरीता प्रतिष्ठा ॥ १५ ॥

अःकसप्तकदूका^{६९} इति पूर्वविपरीता^{७०} प्रतिष्ठा नाम गायत्री । यथा—

आपः पूजोत भेषजं

वरुणं तन्वे मम ।

व्योक् च सूर्यं प्यो ॥^{७१} (RV I. 23. 21) इति,

'त्वमग्ने व्रतपा अस्ति' (RV. VIII. 11 1^{६९}) इति च ।

देवस्त्वा सविता मपू

प्रास्ता विश्वचरणीम् ।

स्यत्येव नखरः ॥ इति आङ्गारशाखायाम् ॥

॥ ३ ॥ सूतीयं द्विपाज्जागतगायत्राभ्याम् ॥ १६ ॥

क्वचिदित्यनुवर्तते । 'कूतीयम्' इति^{७२} गायत्र्या वसवः^{७३} (3/3) इति निर्देशापेक्षं विराद्धन्द [14] सते ग्रहणम् । विराट् क्वचिदि पाठवति दादशाक्षराष्टाक्षराभ्याम्^{७४} । यथा—

रायस्वामो बह्वहस्त सुदक्षिणम् ।

पुत्रो न विवरं ब्रुवे ॥ (RV. VII. 32 3) इति ।

'ते'^{७५} नो अर्वातो हवनभूतो हवम्' (VS. IX. 17^{६९}) इत्यञ्चरुशाखायाम् ।^{७६} 'गावो न दूधमुप यन्ति बभूवः' (RV. VIII. 46. 30^{६९}) इति, 'इन्दुरिन्द्राय तोशने नि तोशते'^{७७} (RV. IX. 109 22^{६९}) इति च ।

'बभूवेको विभूः'^{७८} (RV. VIII. 29. 1^{६९}) इति च मूलम् ।

(65) A. षट्सप्तकाष्टकैर्वर्धमाना (66) A omits this illustration (67) A & S omit बह्वचानाम् (68) M : बह्वैश्च (69) M : पूर्वविपरीतो (70) A & S drop this illustration (71) A adds प्राशाम् (72-73) A omits (74) All the Mss leave out नि तोशते (75) M & S quote the whole pk

निर्देशकनस्याविबद्धिन्वाद्वापत्रजागताभ्यामपि स्यात् । यथा—‘अग्ने त्वं नो ब्रून्’ (RV. V. 24. 1^a) इति सूतम्, ‘आयाहि वनसा सह’ (RV. X 172. 1^a) इति सूतश्च । ‘अनुष्टुपादौ तुतोयम्’⁷⁶ (P. B. IV. S. 9) इति निर्देशोपरत्तेः । ‘अनुष्टुपे वा द्विदशार्धजितरे’ (NS) इति छन्दोगाः ।

स्वचितिष्टुग्वापत्राभ्याम् । यथा—‘इमानु कं मुक्ता सीकथाम्’ (RV. X. 157. 1^a) इति । स्वचित्तैष्टमनवकाभ्याम् । यथा—‘पितुर्न पुनः सुप्रतो दुरोध’ (RV. VIII. 19. 27^a) इति । स्वचिन्मवकचतुर्दशाभ्याम् जगतो द्विदश । यथा—‘शं पदं मयं रदोपिके’ (SV. I. 441^a) इति साम-योनिष । स्वचिञ्च⁷⁷ छुमवदोदशकाभ्यां जगदेव । यथा—‘प्र व इन्द्रान् वृषहन्तनाथ’ (SV. V. 445) इति । स्वचिश्च⁷⁸ षट्कदशकाभ्यां गायत्री—‘विरबत्स्य प्र स्तोम’ (SV. I. 450^a.) इति सामयोनिषेव ।

स्वचिञ्जगातवैराज्याभ्यां जगतो वा विराड् वा—‘तिम्ममेको विमतिं हस्त आधुमन्’ (RV. VIII. 29. 5^a) इति । क्वचिद्वैराज्यैष्टुगान्तां विराड् वा किष्टुव्वा—‘दहस्य नस्तम्बश्च प्रगाह्य’ (RV. X 157. 2^a) इति द्वे । ‘मिषा वो नाम दुवे तुराखाम्’ (RV. VII. 56. 10^a) इति, कदा वाचं देवहितं सतेम’ (RV. VI. 17. 15^a) इति च । यच्च⁷⁹ पुनर्दिनैक्यदा एतेषु चतुर्षु छन्दानु न दृश्यन्ते, तन्मन्दोऽन्तरमेव⁸⁰ । न च⁸¹ कृत्स्नवादर्धार्धजातोदकम् । यथा—‘नूनमथे त्वे वपदे’ (RV. VIII. 46. 15^a) इति ।⁸²

॥ ३ ॥ त्रिपात्तैष्टुमैः ॥ १७ ॥

तृतीयमित्यनुवर्तते स्वचिदिति च । त्रैष्टुमैः पादैः⁸³ स्वचिद्विराड् त्रिपदा भवति । यथा—‘अग्निं नरो होषितिमिरययोः’ (RV. VII. 1. 1^a) इति । तथा ‘एवः पृथिव्यां एव कोटयोवु’ (TS. IV. 7. 12. 2^a) इति,⁸⁴ ‘वा-[15]-मिरष्टद्वजगतः प्रतिष्ठाम्’ (Ā. Śr. V. 2 1^a, TB. I. 2 1. 4^a) इति च । अनुष्टुप् वा.ली⁸⁵ ॥

॥ ३ ॥ छप्पिगृग्वापत्रौ जागतश्च ॥ १८ ॥

गायत्री द्वौ जागतश्चैक छप्पिद्वन्द्वो भवति । अत्र विवेकः⁸⁶—

॥ ३ ॥ ककुम्भमथे चैदन्त्यः ॥ १९ ॥

चोऽन्त्ययो⁸⁷ जागत् पादः स गायत्र्योऽन्त्ये चैत्⁸⁸ स ककुम्भानोऽन्त्यिद् । यथा—‘प्र सो अग्ने तथोनिमिः’ (RV. VIII. 19. 30^a) इति । सामयोनिश्च ‘प्रमंहिष्यन् गायत्र’ (SV. I. 107^a) ‘अभानव्यो बना त्वम्’ (SV. I. 399^a) इत्यादयः ॥

(76) M : आरथो वि तुतोयम् (77) M adds द्विदश (78) M adds सामयोनिश्च (79) A : च (79-80) S omits (81) A : एवच (79-82) M omits (83) A drops पादैः (84) M drops इति (85) A omits the sentence. (86) A & S drop this sentence. (87) A : चोऽन्त्ययव्यने निर्दिष्टः ; M : चोऽन्त्यय (88) M adds एवच

॥ ३ ॥ पुर छण्णिक् पुरतः ॥ २० ॥

पुरतरवेज्जागतः पादः⁸⁹ सा पुर छण्णिक् । यथा—

अप्स्वन्तरमृतमप्सु भेषजम्

अपामृतं प्रशस्तये ।

देवा मवत वाजिनः ॥ (RV. I. 23 19.)⁹⁰ इति ॥

॥ ३ ॥ परोष्णिक् परतः ॥ २१ ॥

परत अपरिष्ठाच्छेज्जागतः पादः सा परोष्णिक्⁹¹ । यथा—⁹² ‘अग्ने वानस्य गोमतः’ (RV. I. 79. 4^a.) इति, ⁹³ ‘त्वामग्ने मनोषिषः’ (RV. III. 10.1^a) इति ‘वा मित्रे वरुणे वयम्’ (RV. V. 72. 1^a) इत्यादीनि च सूक्तानि ।⁹⁴ सामयोनियु च—‘पुर त्वा दारवान् (= दारिवान्) बोचे’ (SV. I. 97^a.) ‘इन्द्रमच्छ मुता हमे’ (SV I. 566^a) इत्यादयः ॥

॥ ३ ॥ चतुष्पादुष्णिमः ॥ २२ ॥

सप्तमैः⁹⁵ पादैः चतुष्पादुष्णिग् मवति । यथा—नदं व ओदतीनाम्’ (RV. VIII. 69. 2^a.)⁹⁶ इति, ‘मंतीमहि त्वा वयम्’ (RV. X. 26. 4^a.) इति च ।

कथं पुनः—‘प्र प्र वस्तिष्ठुमिषि’ (RV. VIII. 69. 1^a), ‘अर्चत प्रार्चत’ (VIII. 69. 8^a) ‘यो व्यतीर्त्तकाण्यत्’ (VIII. 69. 13^a.) इति त्वचामनुक्रम्य प्रशान्ताञ्जुष्टुमः शंसति⁹⁷ (AiBr. XVI. 4 7.) इति ब्रह्मणम् । तेषु हि नदं व ओ- [16] दतीनाम्’ इति पठ्यते । पादसाध्यादयं पुनबादः । तथा च रहस्यब्राह्मणे दर्शितम्—‘नदं व ओदतीनामिन्दुष्णिगश्चरैर्भवेदुष्ण्यपादैः’ (AiBr. I. 3. 8) इति ॥ (vide R. Pr. XVI. 32.)

॥ ३ ॥ अनुष्टुप्गायत्रेः ॥ २३ ॥

अनुष्टुपादित्यनुवर्तते । अनुष्टुप्पञ्चमैः⁹⁸ रचनुष्टुपा मवति । यथा—‘त्रियम्बकं यजामहे’ (RV. VII. 59. 12^a.) इति, ‘गायन्ति त्वा गायत्रिषु’ (RV. I. 10. 1^a.) इत्यादीनि च सूक्तानि । सामयोनियु च—‘विशो विशो वो अतिमिषु’ (SV. I. 87^a.), ‘पुरोजितो वो अन्वतः’ (SV. I. 545^a.) इत्यादय- रचानुष्टुमः ॥

(89) M adds स्यात् (90) A quotes only the first *pāda* (91) A adds वयुष्पते (92) All the Mss quote here प्र होत्रे पृथग् वच as an extra illustration (93-4) A omits (94) M : वक्तुः (95) A : सप्तभिः. (96) M quotes the second *pāda* too. (97) A मन्ततो (98) A drops अनुष्टुप् and पादैः ; S drops पादैः ; M: अष्टादशैः

॥ ३ ॥ त्रिपात् क्वचिज्जागताभ्याश्च⁹⁹ ॥ २४ ॥

जागतभ्यां पादाभ्यां, 'च'-कारादुगायत्रेण चैकेन त्रिपादा चानुष्टुप्¹⁰⁰ । यथा—“मा कस्मै भातमभ्य-
मित्रिये नः” (RV. I. 120. S^a) इति । ‘तमेतो कृतिः’ (R. Pr. XVI. 3S) इति वद्व चाः ॥

॥ ३ ॥ मध्येऽन्ते¹⁰¹ च ॥ २५ ॥

एतो जागतो पादौ मध्ये चान्ते च स्यातां गायत्रस्तत्पादाविति त्रिपाद्भवति । किमर्थमिदं प्राप्तमेव¹⁰²
निर्देशनमस्याविद्वद्वा ? सत्यम् । आद्यन्तयोर्नागौ मा भूतामिति नियमार्थोऽयं योगः । तथाच ॥
पिपीलिकामभ्या स्यादिति वक्ष्यति ।

ननु चात्रोक्तस्यापि पिपीलिकामभ्यत्वमविद्वद्वा । तस्य सर्व्ववर्ण¹⁰³ छन्दोविषयत्वात् । तर्हीदमेव
सूचकम्¹⁰⁴ । न¹⁰⁵ पूर्वोक्तार्थविषये¹⁰⁶ उत्तरयोग इति । तेनेह द्वयोस्तुल्यबलबोर्लक्षणयोः प्राप्तयोः¹⁰⁷ पूर्व
बलवत् । यथा शङ्कुमत्यादिषु¹⁰⁸ सूत्रोदाहरणम्¹⁰⁹—

यास्ते आग्ने स्ये रूध

उच्यते दिवमातन्वन्ति रश्मिमि ।

तामिः सर्वाभि रवे जनाय नस्कुधि ॥¹¹⁰ (TS. IV. 2. 9 4.) इति ॥

॥ ३ ॥ बृहती जागतत्प्रपञ्च गायत्राः ॥ २६ ॥

जागतः पाद एकस्त्रयश्च गायत्राः बृहती नाम¹¹¹ छन्दः ।¹¹² ‘त्रयः’ [17] इति महर्षे पङ्क्तत्पादा-
श्चत्वारो मा भुवन्ति¹¹³ । तेऽपि हि गायत्रा भवन्ति । गायत्र्यादङ्गास्त्वात्¹¹⁴ गायत्रपादा हि
विकारत्वा, इति विकारपादानां सङ्गावः सूचितो भवति ।¹¹⁵ तत्र विशेषः —

॥ ३ ॥ पथ्या पूर्व्यश्चेतृतीयः ॥ २७ ॥

योऽयं पूर्वोक्तो¹¹⁶ जागतस्तृतीयश्चेत् पथ्या नाम बृहती¹¹⁷—‘ऊर्ध्व ऊ ष न ऊतये’¹¹⁸ (RV. I. 36. 13^a) इति, ‘कदा च न स्तरीरसि’ (RV. VIII. 51. 7^a) इति¹¹⁹ । ‘अयं तेऽन्तु हर्षतः’ (RV. III. 44. 1^a) इति सूक्ते¹²⁰ । सामयोनिषु च—‘यदा यदा बो अग्नये’ (SV. I. 35^a) इति, ‘अमि एवा शूर कोनुम.’ (SV. I. 233^a) इत्यादयश्च । एवैव¹²¹ आदेश प्रगाथेषु पूर्वा¹²² भवति ।।

(99) A omits क्वचिच् (100) A adds भवति (101) A : अन्ये (102) A & M : प्राप्तमेव (103) A omits वर्ण (104) M : सूचितम् (105) A drops न (106) A : पूर्वमनुक्तार्थविषये (107) A & M : प्राप्तौ (108) A drops शङ्कुमत्यादिषु (109) A adds तु (110) A quotes only the first pda. (111) M & S drop नाम (112) A & M add भवति (113) M adds दस्यमितुम् (114-115) A drops this line (116) A : पूर्वनिर्दिष्ट (117) A reads : जागत पाद सोऽयं पद्या नाम बृहतीति वेदितव्या (118) M drops ऊतये (119-120) A drops. (120) S : सङ्गानि (121) A : एष च (122) M & S : पूर्वप्रगाथेषु : A : प्रगाथे पूर्वा

॥ ३ ॥ न्यङ्कुसारिणी द्वितीयः ॥ २८ ॥

स एव जागतो¹²⁴ द्वितीयेन न्यङ्कुसारिणी नाम बृहती¹²⁵—

मत्स्यनायि ते महः

पात्रस्यैव हरिवो मत्सरो मदः ।

इषा ते वृष्ण वन्दुः

वाञ्छो सृष्टसातमः ॥¹²⁶ (RV I. 175. 1) इति ॥

॥ ३ ॥ स्कन्धोग्रीवो क्रौष्टुकेः¹²⁷ ॥ २९ ॥

एवैव स्कन्धोग्रीवो क्रौष्टुकेराचार्यस्य मतेन ॥

॥ ३ ॥ उरोबृहती यास्कस्य ॥ ३० ॥

एवैवोरोबृहती यास्कस्याचार्यस्य मतेन ॥

॥ ३ ॥ उपरिष्टाद्बृहत्यन्ते ॥ ३१ ॥

जागत एव पादोऽन्ते चेदुपरिष्टाद्बृहती¹²⁸—

यद्वर्जुन सारमेय

दत्तः पिरुङ्ग यच्छमे ।

वीव आग्रन्त कृष्य

उप स्ववेदु वन्ततो नि पु स्वव ॥¹²⁹ (RV. VII. 55. 2) इति, 'न तर्महो न दुरितम्'

(RV. X. 126. 1°) इति च सूक्तं त्रिष्टुब्जम् ॥

॥ ३ ॥ पुरस्ताद्बृहती पुरः ॥ ३२ ॥

[18] जागत एव पादः पुरतः¹³⁰ इत्येव पुरस्ताद्बृहती—

महो यत्पतिः शत्रुषो ब्रह्मन्वा

महो नृन्मस्य तूतुभिः ।

मर्ता वृक्षस्य वृष्योः

पिता पुत्रनिव पिपन् ॥¹³¹ (RV. X. 22. 3.) इति ॥

॥ ३ ॥ क्वचिन्नवकाश्चत्वारः ॥ ३३ ॥

क्वचिन्नवकाश्चत्वारैः¹³² इत्युच्यतेः पदैः बृहती भवति—'वपेदमुपचर्चन्' (RV. VI. 28. 8^a.) इति ।

(124) A adds पादः (125) M. भवति instead of नाम बृहती (126) A quotes only the first *pāda*

(127) A : क्रौष्टुक- M : क्रौष्टुके (128) A adds नाम भवति (129) A quotes only the first *pāda*.

(130) A adds वपन्तः (131) A quotes only the first *pāda*. (132) A & M नवकाश्चत्वारैः

अनुष्टुबिदमृगिति¹³² बह्वृचाः (vide R. Pr. XVIII. 21.) । तं त्वा वयं पितो बबोभिः' (RV. I. 187. 11^a.) इति च, 'उमावग्नी उपस्तृणते' (TB. III. 7. 4. 18^a.) इति च ॥

॥ ३ ॥ वैराजौ¹³³ गायत्री च ॥ ३४ ॥

ववचिदित्यनुवर्तते । वैराजौ द्वौ पादौ गायत्री च द्वौ ववचिद्वृहती भवति—

द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी सधस्थम्

आत्माज्ज्वरिष्ठं समुद्रो योनिः ।

विख्याय चक्षुषा त्वम्

अमि तिष्ठ पृतन्वतः ॥ (VS. XI. 20.) इति वाजसनेयके ।

निर्देशक्रमस्याविबक्षितत्वात् पूर्वो¹³⁴ गायत्री परौ नु वैराजौ¹³⁵

'या ते रद्र रिवा तनुः' (TS. IV. 5. 1. 1^a) इति तैत्तिरीयके ।

अथ मध्ये¹³⁶ वैराजौ अमितौ गायत्री—'युवं श्वास्तं महो

रन्' (RV. I. 120. 7^a.) इति । इमां विष्टारवृहतीति बह्वृचाः (R. Pr. XVI. 49) ।

अथ मध्ये गायत्री अमितौ वैराजौ—'इन्द्रायोवाविषवा स्वासय' (TB. III. 7.5 10^a) इति ॥

॥ ३ ॥ त्रिमिर्जागतैर्महावृहती ॥ ३५ ॥

त्रिमिर्जागतैः पादैर्महावृहती¹³⁷—

अजीजनो अमृत मर्त्येष्वी

श्रुतस्य धर्मन्ममृतस्य चास्त्यः ।

सदासरो वाजमच्छा सनिष्पदत् ॥¹³⁸ (R. V. IX. 110.4) इति, परारच

वितुः 'अन्धमि हि शूबसा' (RV. IX. 110.5^a) इति, 'दिवः पोयूष पूष्यं' ददुक्ष्यन्' (IX. 110.8^a) इति पञ्चर्षेव¹³⁹ ॥

॥ ३ ॥ सतोवृहती ताण्डिनः¹⁴⁰ ॥ ३६ ॥

राैव सतोवृहती ताण्डिन आचार्यस्य भजेन । 'वाहेतमपि

युवं सगो—[19] वृहत् इत्येवाचक्षते' (NS. I. 2. 1. 41) इति छन्दोगाः । तथा

च ब्राह्मणम्—'वयं य त्वा सुनावन्तः' (PB. XII. 4. 3.^a) इति सतोवृहती ॥

(133) A : इयमेवानुष्टुबिति : M : अनुष्टुबिदमृगिति (134) M adds द्वौ (135) A & M add पादौ (136) A drops नु : M : परन्निर्वैराजौ (137) All the Mss. quote another word अचोरा (138) M drops अथ मध्ये (139) A omits the sentence : (140) A quotes only the first *pāda*, and omits the rest of the *bhāṣya* (141) M reads 'पञ्चर्षेव' after अन्धमि हि : S omits the last illustration. (142) A omits this *sūtra* along with the *bhāṣya* on it.

॥ ३ ॥ पंक्तिर्जागतौ गायत्री ॥ ३७ ॥

जागतौ¹⁴³ पादौ गायत्री च¹⁴⁴ पंक्तिच्छन्दः । तत्र विशेषः—

॥ ३ ॥ पूर्वो चेदयुजो सतःपंक्तिः ॥ ३८ ॥

याविमौ पूर्वनिर्दिष्टौ¹⁴⁵ जागतौ तावयुजौ प्रथमस्तौयौ चेत् सतःपंक्तिर्नाम पंक्तिः¹⁴⁶—‘लोमिष्ठ’ ते प्रथमतो मेद षड्भूतम्’ (RV III. 21. 5^a.) इति इरभ्यन्गने प्रथमस्व जन्तुमिः’ (RV. X. 140. 4^a.) इति, ‘य उन्निया अन्त्या अन्तरङ्गमनः’¹⁴⁷ (RV X. 108. 6^a.) इति च । एताः¹⁴⁸ सतोदृहतीति षड्भूताः (R. Pr XVI. 57) । तथा च बालखिल्यानधिकृत्य ब्राह्मणम् (Ai.B.) ‘ते ईके सह गृहयौ सह सतोदृहयौ व्याहरन्ति’ इति । ‘एतां सिद्धविष्टारदृहतीति’¹⁴⁹ छन्दोगाः (NS. I.)

एवैव प्रायेण प्रगाथानामुच्यते भवति ॥

॥ ३ ॥ विपरीतौ¹⁵⁰ च ॥ ३९ ॥

सतः पंक्ते विपरीता च पंक्तिर्भवति । तेन गायत्र्यावयुजौ जागतौ च युजौ चेत् पंक्तिर्भवति । संज्ञा¹⁵¹ विपरीतेत्येव । यथा—

य श्रुण्वः श्रावदत्सत्ता

बिरेवेत् स वेद अनिम्ना पुरष्टुत ।

तं विरेवे मानुषा युगा

इन्द्रं हवन्ति तविषं यतलुचः ॥ (RV. VIII 46 12) इति ॥

॥ ३ ॥ आस्तारपंक्तिः परतः ॥ ४० ॥

तावेव जागतौ पादौ परतः परस्तात्¹⁵² स्थानात् आद्यो च गायत्री चेदास्तारपंक्तिः । यथा—

विभ्रातश्च्योतिषा स्व-

रगच्छो रोचनं दिवः ।

मेनेमा विश्वा मुनेनान्याश्रुता

दिश्वर्कम्या विश्वदेवावगा ॥ (RV X. 170 4) इति, ‘असौ यस्तामोब्रह्मः’

(TS. IV. 5. I. 7^a.) इति, ‘अग्निं न स्ववृत्तिमिः’ (RV. X 21. 1^a.) इति च¹⁵³ सूत्रम् । ‘इन्द्रं सोममिं पिब’ (RV. X. 24 1^a.) इति च द्वे सूक्ते ॥¹⁵⁴

(143) M adds द्वौ (144) A & M omit च and have द्वौ instead. (145) A : पूर्वो निर्दिष्टौ (146) A adds भवति (147) M omits this illustration. (148) A : एताः ॥ : एतौ (149) M : तिस्रो विष्टारपंक्तिरिति (150) A does not read it as a sūtra; A reads विपरीता (151) M & S : संज्ञा (152) M : परस्तात् (153-154) A omits; S omits द्वे सूक्ते

॥ ३ ॥ प्रस्तारपंक्तिः पुरतः ॥ ४१ ॥

[20] पुरतरश्चे¹⁵⁵ज्जागती परतः गायत्री प्रस्तारपंक्तिः । यथा—‘उच्छ्रस्व एषिषि मा निरास्य’ (RV. X. 18. 11^a.) इति, ‘षा विष्णुन्मङ्गिः मस्तः स्वकैः’ (RV. I. 88. 1^a.) इत्यादयाश्च ॥

॥ ३ ॥ विष्टार¹⁵⁶पंक्तिरन्तः ॥ ४२ ॥

अन्तो मध्यश्चेज्जागती अमितो गायत्री विष्टारपंक्तिः । यथा—‘अग्ने तव अवीवयः’ (RV. X. 14. 1^a.) इति ॥

॥ ३ ॥ संस्तार¹⁵⁷पंक्तिर्विहिः ॥ ४३ ॥

विहिः विहिरादितोऽन्ततरश्च जागती मध्ये गायत्री¹⁵⁸ संस्तारपंक्तिः । यथा—‘यितुषतो न तन्तुमिह सुदानवः’ [RV. X. 172. 3^a(2^a)] इति ।

॥ ३ ॥ अक्षरपंक्तिः पञ्चकाश्चत्वारः ॥ ४४ ॥

पञ्चाक्षराः पादाश्चत्वारश्चेदक्षरपंक्तिः । यथा—‘वरि म धन्वेन्द्राय सोम’ (RV. IX. 109. 1^a) इति सूक्तम् । ‘यद्वा न तापुं गुहा चतन्ताय’ (RV. I. 65. 1^a.) इति षट्सूक्तानि । ‘क ईं व्यला नरः सनीला’ (RV. VII. 56. 1^a.) इति नवर्चः, ‘म शुक्रैतु देवी मनीषा’ (RV. VII. 34. 1^a.) इत्यत्र¹⁵⁹ त्रिपंक्तिः ।

कथं पुनः ‘म शुक्रैतु देवी मनीषेति वैश्वदेवमित्युपक्रम्य ता उ विष्मन्दः सन्ति त्रिपदा’ (Tan. B. I. 2. 9.) इति ब्राह्मणम् ? ‘त्रिपदा एवैते’ (R. Pr. XVIII) इति बह्वृचाः । तथा च—‘त्रिपदा एव मध्येऽनवसाम पठन्ति¹⁶⁰ । अतुष्टादास्तेव छन्दोगाः पठन्ति ब्राह्मणश्च (P. B. XIV. 5. 6) । ‘म वायस्ताः’ (SV. II. 510^a) इत्यक्षरपंक्तिरिति । ‘यवस्व सोम महान् समुद्रः’ (RV. IX. 109. 4^a.) इत्यक्षरपंक्तिरिति च ॥

॥ ३ ॥ द्वाप्यल्पशः ॥ ४५ ॥

अक्षरपंक्तिरेवाल्पमल्पं सौवर्माणमल्पेन परिमाणेन द्वौ पञ्चाक्षरौ पादौ भवतः । ‘अल्पशः’ इति ब्रह्मणात् त्रिपदाऽपि¹⁶¹ भवति । तत्र त्रिपदा—

मगो न चित्रो

अग्निर्महोनाम् ।

दधाति रत्नम् ॥ (SV. I. 449.) इति । [21] अथ

(155) A adds प्रथमतः (156) M : प्रस्तारः (157) A : प्रस्तारः (158) A adds चेत् (159-160) M omits. S omits from कथं.. (161) A : पंक्ति (162) M : त्रिपदी भवति ; S : त्रिपदपि

द्विपदा—

एवा शेव ।

एवा ह्यग्ने ।

एवा हि वायो ।

एवा होन्द्र ।

एवा हि पूषन् ।

एवा हि देवाः ॥ (TA. I. 20. 1.) इति । एवमस्यान्वपि बहुचाना पुरोपपदानि ।

यि' शब्दादेकपदापि भवति—'अ'द्युर्न शोचिः' (Mahānāmnyah 5) इति, 'ईरो हि शकः' (A. IV. 8)¹⁶³ इत्यादयश्च ॥

॥ ३ ॥ पदपंक्तिः पञ्च ॥ ४६ ॥

पञ्चाक्षरा पञ्चपदा पदपंक्तिः । यथा—

इन्द्र जुषस्व

आयाहि शूर ।

पिबा सुतस्य

मन्धरचकानः

चास्मिदाय ॥ (SV. II. 302.) तथा—

इन्द्र जठरं

पूगस्व मधोः ।

अस्य सुतस्य¹⁶⁴

उष रवा मदाः

सुवाचो अस्तुः ॥ (Ibid 303) तथा—

इन्द्रस्तुराषाद्

जघान वृत्रम् ।

विभेद बलं¹⁶⁵

सखाहे शत्रून्

मदे सोमस्य ॥ इति (Ibid 304)

एवमेतत्तृचमध्येषु त्रिपादेषु¹⁶⁶ श्रीषि श्रीगयुषसर्गाक्षराणि, न तु स्वानि इति शास्त्रवादेभ्यः । तथा हे—'चतुस्त्रिंशदक्षराः संस्तुतो'¹⁶⁷ भवति (P. B. XII 13.24) इति स्वतश्चतुस्त्रिंशदक्षरत्वं¹⁶⁸ वास्तोति सूचयति । 'कनीयासि वेदेषु छन्दांस्यासन् इत्युपक्रम्यानुष्टुभममिसम्मादयन्ति' इति प्रकृत्या

¹⁶³) M ados an इति here (164-165) A leaves out the last two feet of the melody

(166) M : एवमेतत्तृच जायेषु त्रिषु त्रिषु (167) A : संस्तुताः ; M : संस्तुताः ; ॥ संस्तुता (168) A : चतुस्त्रिंशदक्षराः

160 नानुष्टुबिति दर्शयति । तथा—‘हे वा अक्षरे अतिरिच्येते षोडशिनोऽनुष्टुमममितम्पन्नस्य रिः। तदेव सूचयति ।’¹⁷⁰

अपि चाथवर्णिका अनुष्टुप्सृष्टमे¹⁷¹ वितत् मूक्तमधीयते¹⁷² । एतेनानुष्टुमसृचो व्याख्यातः ।¹⁷³ अस्यान्त्यामृचं बद्ध्वा अपि अनुष्टुप्सृष्टामधीयते ।¹⁷⁴ सामयोजिषु च संख्या¹⁷⁵ प्रकरोऽपिष्यते शिराः स्थानानु विराड्स्थासु च—‘साधुर्न गृधुरस्त्वेव शूरः’ (RV. I. 70. 11^{ab}) इति । ॥ ३ ॥ स्यादक्षरपंक्तिः ॥¹⁷⁶

[22] ॥ ३ ॥ चतुष्कपट्कौ प्रयश्च ॥ ४७ ॥

‘पञ्च’¹⁷⁷ इत्यनुवर्तते । चतुरक्षरपञ्चक्षरचेति द्वौ पादौ त्रयश्च पञ्चक्षराः स्युः सा पदपंक्तिः । ‘ब्रान्ते तमथाश्रवं न स्तोमैः’ (RV. IV. 10. 1^{ab}) इति तिल्लः¹⁷⁸ । आ प्रथमाया आद्याश्चयः¹⁷⁹ पञ्चक्षरचतुर्ध्वचतुरकः पञ्चमः पट्क इति । बद्ध्वास्तबाहुः ‘आचार्यत्वारः पञ्चका’ पञ्चमपट्क इति दुरिदं पदपंक्तिर्भवति’ (R. Pr. XVI. 19.) इति । तद्यथा—‘अथा क्षन्ते ब्रान्तेर्भद्रस्य’ (RV. IV. 10 2^{ab}) इति तिल्लः,¹⁸⁰ ‘भूतं न पूतम्’ (RV. IV 10. 6^a) इति च । ‘चतुष्कपट्कौ’ इति योगविभागेन¹⁸¹ अक्षरपंक्तिवपि योज्यम् ।¹⁸² तथा हि—‘वि यो बोरुन्सु रोचन् महित्वा’ (RV. I 67. 9^{ab}) इति । पदपंक्तिवपि अक्षरपंक्तिप्रवादो ध्वजने—‘इहतीरुष्णिहाः पंक्तिरक्षरपंक्तिरिति । विरुक्पाणि छन्दोवीति पदपंक्तिप्रवादो ध्वजते । पदपंक्तिरूपदधातीति । ‘पदपंक्तयो गायत्रीविशेषाः संख्या¹⁸³ सन्निकर्पात्’ इति बद्ध्वाः । पंक्ति¹⁸⁴ विशेषा एव आक्षेपवादेभ्य इत्याचार्याः । तथा च आक्षेपवादः—‘पदपंक्तयो याज्यानुवाक्या भवन्ति पंक्तौ याज्यानुवाक्ये भवतः । पञ्चाक्षरा पंक्तिः—“अन्ते तमच” (RV. IV. 10. 1^a) इति ।’ पंक्त्या¹⁸⁵ जुहोतीति-संख्याविकर्षो¹⁸⁶ अपिष्यते विराट्स्थानानु विराड्स्थासु च ॥¹⁸⁷

॥ ३ ॥ पथ्या पञ्चभिर्गायत्रैः ॥ ४८ ॥

पञ्चभिर्गायत्रैः पादैर्पथ्या नाम पंक्तिः¹⁸⁸ । ‘अहन्नमोमदन्त हि’ (RV. I. 82. 2^a) इति, ‘यच्चिदि सत्य सोमपाः’ (RV. I. 29. 1^a) इत्यादि सूक्तम् ।¹⁸⁹ सामयोजिषु च—‘स्वादोविषा विषवतः’ (SV. I. 409^a), ‘आ ते अग्न श्रुचा हविः’ (SV. II. 373^a) इति च ॥¹⁹⁰

॥ ३ ॥ जगती पद्मिः ॥ ४९ ॥

गायत्रैरित्यनुवर्तते । पद्मिर्गायत्रैः पादैः जगतीच्छन्दो¹⁹¹ भवति । [23] ‘अथ द्वे अवधिका’ (RV. X. 59. 9^a) इति, ‘असौ योऽसत्पति नीलमीवो विलोहितः’ (VS. XVI. 7^{ab}) इति च ।

(169) A : प्रकृत्यानुष्टुबिति (170) A : सूचितम् (171) M : अनुष्टुप् (172) A & M : अभिर्षये (173) M : व्याप्य ; S : व्याख्या (174-75) M : अनुष्टुप्सृष्टामधीयते ; A : अनुष्टुप्सृष्टामधीयते (176) A reads as a sūtra सा च चतुर्ध्वचतुरपंक्तिः (177) All the Mss. : पञ्चरा (178) A Omits त्रयः (179) A : अत्रान्ये गाय (180) M cites : आभिष्ये अत्र इति, and omits रिः (181) M : विभागेन ; S : विभागत् (182) M : युज्यते ; S : योग । (183) A : संख्या (184) A : पदपंक्तिविशेषा (185) M : पदपंक्तौ (186) M & S धेत् (186-87) M omits (188) A adds भवति (189) M : इत्यादीनि मूलानि (190) M : इत्यादयः (192) A : जगती नाम पंक्तिः ।

'एतनु दशमास्तो गमो अरायुषा सङ्' (VS. VIII. 28^{ab}.) इति च । 'उमे यदिन्द्र रोदसी' (RV. X. 134. 1^a.) इति च सूक्तोपख्यन्तम् । तत्र जगत्याम् 'अष्टकौ सप्तकः षट्को दशको नवकश्च वा' (R. Pr. XVI. 76.) सन्ति पादाः । ते द्वे अपि महापङ्क्तिनाम् जगतीति¹⁹² बह्वृचाः ॥

॥ ३ ॥ एकेन त्रिष्टुप् ज्योतिष्मती ॥ ५० ॥

श्रावयानाम्निस्त्रिष्टुप् : । 'एकद्वित्रिचतुष्पादुक्तपादन (loc cit. 3/7) इत्यत्र एकपदा द्विपदा त्रिपदा¹⁹³ चतुष्पदा चेति । ताषां चतुष्पदा त्रिष्टुप्तिरिति परामूरयने । 'मध्ये ज्योतिर्मध्यमेन' (P. 3/53) इति वाक्योपलब्ध्या चतुष्पदा त्रिष्टुप्तेन गायत्रेश्च पादेन स्वैरच¹⁹⁵ त्रिमिज्योतिष्मती नाम¹⁹⁶ भवति ॥

॥ ३ ॥ तथा जगती ॥ ५१ ॥

तथा जगत्या¹⁹⁷ चतुष्पदा गायत्रेश्चैकेनैव स्वैरच त्रिमिज्योतिष्मती नाम¹⁹⁸ भवति । तत्र त्रिष्टुप् :—

॥ ३ ॥ पुरस्ताज्ज्योतिः प्रथमेन ॥ ५२ ॥

प्रथमेन गायत्रेश्च¹⁹⁹ स्वैः²⁰⁰ पुरस्ताज्ज्योतिः²⁰¹ नाम त्रिष्टुप् तथा जगती ।²⁰² तत्र त्रिष्टुप्²⁰³ — 'वा ते सह इन्द्रो ज्योत्स्म' (RV. VII. 25. 1^a.), 'नीडन्तो रथ वा मुनः'²⁰⁴ (RV. V. 19. 5^a.) इति च । अथ जगती²⁰⁵—

स्तुतं रुद्रं प्रतिगर्तं

महनिबामारिष आ वृक्षे रुद्रः ।

पन्नोर्ध्वाना जानुन ते हुवे

स वां समिष्ट्यनुरादरे ॥ इति चेति (T. S. VII. 3. 11. 2) ॥

(191) A drops नान जगती (194) M & S drop त्रिपदा (195) A : स्वकोपैरच (196) A reads : त्रिभिः पादैः ज्योतिष्मती त्रिष्टुप्तिरिति (197) A : जगत्याजनि (198) A : ज्योतिष्मती जगतीति (199) A ३५५ पादेन (200) A reads : उत्तरे-स्वकोपैरच त्रिभिः (201-2) A reads : ज्योतिष्मतिगद्गु-भवति । रुद्रं रुद्रोक्तिर्गता भवति । (203) A reads : तत्र पुरस्ताज्ज्योतिस्त्रिष्टुप्पुनराहरणम् ; ॥ । अथ त्रिष्टुप्ति (204) M cites the entire rk. (205) A cites another rk : इने च इन्द्र ते वयं (RV. I. 57-4) in tota.

॥ २ ॥ मध्येव्योतिर्मध्यनेन ॥ ५३ ॥

मध्यमेन²⁰⁶ गायत्रेण²⁰⁷मितः स्वैः पादैर्मध्येव्योतिर्नाम त्रिष्टुप् तथा जगती²⁰⁸ । तत्र त्रिष्टुप्—
'एतत् त्यन्न योजनमचेति सस्वर्ह यत्' (RV. I 88.5) इति²⁰⁹ । अथ जगती—

तदरिक्ता मिथ्या रज्ज्वर्तनी

सुरस्वतो वयति पेतो अन्तरम् ।

अस्तिमज्जानं मासुरैः

कारोत्तरेण दधतो गवां त्वधि ।²¹⁰ (VS. XIX 82) इति ।

यथा—'यश्' मनवे संमिदिसुः' (RV. VIII. 10 2^a.) इति²¹¹ च । 'तामिरादातं हृषोष मे हवम्' (RV. VIII. 22 12^a.) इति च ॥

॥ ३ ॥ उपरिष्टाज्ज्योतिरन्त्येन ॥ ५४ ॥

अन्त्येन गायत्रेण पूर्वैश्च स्वैरुपरिष्टाज्ज्योतिर्नाम त्रिष्टुप् तथा जगती । तत्र त्रिष्टुप्²¹²—'तुभ्यं' श्वोतन्त्यधिगो शचीः²¹³ स्तोकास्तो अग्ने मेदस्तो घृतस्य' (RV. III. 21. 4^{ab}.) इति । अथ जगती²¹⁴—'घृताधानं महिषं विरदहस्तम्' (RV. X 140. 6^a.), 'अग्निनेन्द्रेण वरखेन विष्णुना' (RV. VIII. 35. 1^a.) इति सूक्तम्, 'अग्नेर्मन्त्रे प्रथमस्य प्रचेतसः' (AV. IV. 23. 1^a.) इति चानुवाकः ।

'शादेन त्रिष्टुप् ज्योतिष्मत् विराट्स्वा' (Uvāṇa on R. Pr. XVI. 69.) इत्याहुः बह्वृचाः । तथा—'जबकी द्वौ वैराजत्रिष्टुभो च विराट्स्वाना ह नाम' (R. Pr. XVI. 67, adapted) इत्यत्र²¹⁵ त्रिष्टुपित्याहुः । यथा—'मुषो हवमिन्द्र मा विरदः' (RV. II. 11. 1^a) इति सूक्त-मुनेज्ज्यायाः²¹⁶ ।

एवमेतानि सप्त तुन्वांसि व्यख्यातानि । एवमेवान्तेषु प्रकारा यथासम्भवं द्रष्टव्याः । तदथा—
अ. मतेनैकेन²¹⁷ चतुर्मिरवाष्टकेः त्रिष्टुप्²¹⁸ । यथा—'जगोवाके प्रस्थिने अश्वरे मराः' (RV. VIII. 35. 23^a.) इति । तां महावृत्तीति²¹⁹ बह्वृचः (cf. R. Pr. XVI. 71.) । एवमन्यत्रापि²²⁰ द्रष्टव्यम् ॥

[206] A : मध्यमे ; M : मध्येन (207) A adds गायत्रे (208) A : त्रिष्टुप् भवति । तदेव जगति ।

(209) All the MSS add another illustration which could not be traced, A : प्रतिमुष्ट मे दधानं न रिदिविति ; M : प्रकुर्वन्ते ह्यसंक्रामन्तरास्तीति ; S : प्र कुर्वन्ते मा संक्रामन् द्रास्तम् (210) A reads : तदरिक्ता मिथ्या रज्ज्वर्तनी इत्यादिना यथा रचयिष्यता । (211-12) A omits. (213) A omits the second पङ्क्तिः. M quotes only half of the second पङ्क्तिः (214) None of the MSS has this sentence. (215) A drops हरदण (216) A : जनयात् (217) A adds एतेन (218) M adds भवति (219) A : तां नहतीति (220) A : एवमन्यत्रापि

॥ ३ ॥ एकस्मिन् पञ्चके छन्दः शुभ्रमती ॥ ५१ ॥

[25] एकस्मिन् पदे पञ्चाक्षरे सति सर्वछन्दः शुभ्रमती नाम⁽²²¹⁾ भवति ।⁽²²²⁾ सन्वपि छन्दोधिकारे पुनर्यद्वन्दोऽग्रम्⁽²²³⁾ प्रकृते त्रिष्टुप्पङ्क्तौ व्यावर्तनेन छन्दोभावप्रतिपत्त्यर्थम् । 'पितु' नु स्तोपम्' (RV I 137. 1^a) इत्यत्राद्यः⁽²²⁴⁾ पञ्चकः । अन्ये त्रयोऽष्टकाः । एषोऽपि विरेष संख्या⁽²²⁵⁾ सन्निकर्षात् । एवमुत्तरत्रापि संख्याऽसन्निकर्षात् स्वयमेव⁽²²⁶⁾ छन्दो⁽²²⁷⁾ विज्ञात् । एतान्नुत्तरगर्भा (Anu. V 7) इति वङ्गचाः । पञ्चकस्तुल्यसप्तकत्रैष्टुमैरेव स्यात् । यथा—'शिवा नः संख्या सन्तु भागा (RV. IV. 10. 8^a) इति⁽²²⁸⁾ ।

एकस्मिन्⁽²²⁹⁾ इति किम् ? 'कृतं चिद्विद्या सनेन द्वेष्ट' (RV. IV. 10. 7^{ab}) इत्येषा षष्ठ्या मूर्ध्विति⁽²³⁰⁾ । अत्र हि द्वौ पञ्चकौ सप्तको नवकरव पादाः⁽²³¹⁾ । पञ्चक इति किम् ? 'सनिनः पुनर्नितम्' (RV. VIII. 46. 20^a) इत्येषा⁽²³²⁾ ना मूर्ध्विति⁽²³³⁾ । अत्र हि नवकाऽष्टकौकादशाष्टकाः पादाः । तामेतां विपनपदा (Anu. VII. 8.) इति वङ्गचाः ॥

॥ ३ ॥ षट्के ककुम्भती⁽²³⁴⁾ ॥ ५६ ॥

एकस्मिन् पदे षट्क्षरे सति सर्वं छन्दः ककुम्भती नाम । यथा—

ता मे अव्ययानां

हरीणां निनीशना ।

उतो नु कृतव्यानां नृवाहता ॥⁽²³⁵⁾ इति । (RV. VIII. 25. 23.) अत्र हि षट् कम्प-

कौकादशाः पादाः⁽²³⁶⁾ । तामेतामुज्जिगृह्णति (Anu. IV. 3.) वङ्गचाः । यथा—'तव स्वादिष्टाऽने मर्गश्चिदिदं चिद्वत्' (RV. IV. 10. 5^{ab}) इत्यत्र पञ्च पञ्चकाः⁽²³⁷⁾ षट्करवैकः । तामेतां महापद-
पञ्चिरिति (R. Pr. XVI. 18.) वङ्गचाः । उनप्राप्तौ पूर्वश्रवणाच्छुभ्रमप्येव स्वात्, न⁽²³⁸⁾ ककुम्भती । यथा—

वि योवना निनीश्वन्

अधनः स्तम्भेति ।

काष्ठां गच्छत ॥ (T. S. I. 7. 8. 1.) इत्यत्र सप्तकषट्करवैकः पादाः ॥

(221) M & S omit नाम (222) M adds छन्दः (223) M : पुनर्हन् (224) M : तत्र अत्र एव :
A : अत्रापि तत्र (225) A : संख्या (226) M : सर्वदेव (227) M & S omit छन्दो (228) A adds
शुभ्रमती (229) A : एकस्मिन् (230) A reads : इत्यादिका ज्ञात इत्यन्ता यथा ना मूर्ध्विति
(231) A adds धनानि (232) A : इत्यादिका (233) M & S drop इति (234) A : ककुम्भती :
M ककुम्भती (235) A quotes only the first pāda. (236) M : अत्र हि षट् कम्पकेकारशब्दका
यथा (237) M : पञ्चाष्टका (238) M : स : S : ना ।

[26] ॥ ३ ॥ त्रिपादविष्टमध्या पिपीलिकमध्या²⁴⁹ ॥ ५७ ॥

यस्यास्त्रिपादाया मध्यमः पादोऽविष्टोऽनुतमः²⁴⁰ सा पिपीलिकमध्या । यथा—हरी दस्य ह्यस्य विमता वेरवन्तानुरोपा । उमा रञ्जी न केहिना पतिर्देव ॥ (RV. X. 105. 2.) इति । अत्र एवो मध्यमोऽमितस्त्रिष्टमो ।

ननु च पूर्वप्रावल्यात् ककुपत्येवैषा²⁴¹ स्यात् । नैतदनुस्यवसत्वात्²⁴² । गुरु ह्रीं सप्तमं 'त्रिपादविष्टमध्या'ति चतुर्विधवत्त्वात् । ककुपतीत्यस्य सप्त 'एकस्मिन् षट्क' इति द्वि²⁴³विशेषत्वात् । लघुनश्च ग्रहणे गुरुनि²⁴⁴ उदाहरणानां बहुनामितरसप्तानामविष्टा²⁴⁵ स्यात् । तस्मात् पिपीलिकमध्या स्यात्²⁴⁶ । तथा—ययुषु म पन्व बाजसातये' (RV. IX. 110. 1^{ab}.) इति²⁴⁷ तिसृणामृचां मध्यमा²⁴⁸ गायत्रा अमितो जागताः । 'अभि वो वीरमन्वसो मरेषु गाय गिरा महा विचेतसम्' (RV. VIII. 46 14^{ab}.) इत्यत्र मध्या²⁴⁹ गायत्रोऽमितस्त्रयोदशाक्षरी²⁵⁰ बृहतोविशेषोऽयम् (cf. R. Pr. XVI. 52.) । त्रिपादिति किम् ? अवितासि सुन्वतः²⁵¹ (RV VIII. 36. 1^a.) इत्येषा मा भूत्²⁵² अत्र णि मध्यमो गायत्रोऽमितो ह्री ह्री²⁵³ जागतौ ।²⁵⁴ इष्टनो ग्रहणं किम्²⁵⁵ ? 'इदं विष्णुर्विचक्षते' (RV. I. 22. 17^a.) इत्येषा मा भूत् । मध्यमग्रहणं किम्²⁵⁷ ? 'प्र या घोषे धृगवासे न होमे' (RV. I. 120. 5^a.) इत्येषा मा भूत् । अत्र त्रैष्टमो ह्री²⁵⁸ षट्करच । ककुपत्येषा । तामेतां तनुहिता²⁵⁹ (RPr. XVI. 35.) इति बह्वृचाः ॥

॥ ३ ॥ विपरीता यवमध्या ॥ ५८ ॥

पिपीलिकमध्याया विपरीतायास्त्रिपादेव²⁶⁰ महिष्टमध्या²⁶¹ सा यवमध्या²⁶² । यथा—'स दुन्वे यं वसुताम्' (RV. IX. 108. 13^a.) इत्यत्र मध्यमो²⁶³ दशकोऽमितः सप्तकौ । त्रिपादिति किम् ? 'सं म तदन्त्यमित.' (RV. I. 105. 8^a.) इत्येषा मा भूत् । यथा हि पञ्चपदा । अस्या मध्यमो जागतोऽमितो गायत्राः । 'मीदृष्टम शिवतम' (VS. XVI. 51^a.) इति च । एते द्वे श्रवो विपममध्येति बह्वृचाः²⁶⁴ [27] इष्टनो²⁶⁵ ग्रहणं किम् ? 'ता विद्रोसा हवामहे वाम' (RV. I. 120. 3^a.) इत्येषा मा भूत् अत्र हि मध्यमो²⁶⁶ जागतोऽमितो नवकौ । तामेतां काविराट्²⁶⁷ (RP. XVI. 40) इति बह्वृचाः ॥

- (239) A & M : पिपीलिकमध्या (240) A : अनुतर (241) M drops एव (242) M : वदवत्त्वात् (243) A omits द्वि (244) A drops गुरुनि (245) M reads : उदाहरणतप्तानामेव सप्तानामविष्टा S reads : उदाहरणतप्तानामविष्टा (246) A drops इति (247) M adds अग (248) M adds पादा (249) A : मध्यमः पाद (250) A : त्रयोदशाक्षरा ; M : त्रयो दशाक्षरी (251) M cites 'अग्निमीते पुरोहितम्' instead (252-54) M omits (253) A omits the second ह्री (255) A : अविष्टमध्यायेति किम् ? (256-57) A omits (258) A reads पादौ instead of ह्री (259) A : तनुहिता ; M : तनुहिता (260) A reads : या त्रिपादेव सति (261) A : महिष्टमध्या ; M adds : न यवमध्या (262) M drops सा यवमध्या (263) A adds पादो (264) A : यवमितमध्येति बह्वृचाः M : विपममध्येति (265) A : इष्टनो (266) A adds पादो ; M : मध्यमो जागतो (267) A : का विराटी

॥ ३ ॥ उनाधिकेनेकेन²⁶⁸ निचृद्भूरिजौ ॥ ५६ ॥

एकेनाक्षरेण न्युनेन निचृद् विशेषणानि छन्दांसि भवन्ति । निचृद्गायत्री निचृद्गुणिति । एकेनाधिकेन भूरिगुणिति । भूरिगायत्री भूरिगुणिति । नैकाक्षरेण न्युनेनाधिकेन वा²⁶⁹ छन्दोऽन्तरं भवतीत्यभिप्रायः । तथा च ब्राह्मणम्—‘न वा एकेनाक्षरेण छन्दांसि वियन्ति न द्वाभ्यामिति । न षोडशादक्षरादियन्तीति²⁷⁰ च’ (AiB. I. 6.) । यथा—‘इदं विष्णुविचक्रमे’ (RV. I. 22.17^a) इति निचृद्गायत्री, ‘विद्वासाविदुरः पृच्छेत्’ (RV. I. 120. 2^a) इति भूरिगायत्री । ‘पितुं नु स्तोमम्’ (RV. I. 187. 1^a.) इति भूरिगुणिक²⁷¹ । पूर्वमुदाहृतानु सर्वत्रु²⁷² मन्ति निचृद्भूरिजः²⁷³ ॥

॥ ३ ॥ द्वाभ्याम् विराट्स्वराजौ ॥ ६० ॥

द्वाभ्यामुनाभ्यां²⁷⁴ विराट् विशेषणानि छन्दांसि भवन्ति । विराट्गायत्री, विराट्गुणिति । द्वाभ्यामे-
वाभ्याम् स्वरान् विशेषणानि²⁷⁵ भवन्ति । स्वरान्गायत्री स्वरान्गुणिति । याः²⁷⁶ अक्ष्वचः पृष्ट्विंश-
त्यक्षरास्ताः स्वरान्गायत्री भवन्ति विराट्गुणिहो वा । यथा—‘कृतं चिद्धि व्या सनेमि²⁷⁷ द्वेपः’
(RV. IV. 10. 7^{ab}.) इति । यान्त्रिंशदक्षरास्ताः स्वरान्गुणिहो विराट्गुणित्युच्यते वा । यथा—‘ता
विंशता हवामहे वायु’ (RV. I. 120. 3^a) इति । एवमन्यत्रापि²⁷⁸ द्वयोश्छन्दसोर्भेदगता श्रवः
पूर्व वा छन्दः स्वरान् विशेषणम्²⁷⁹ उत्तरं वा विराट् विशेषणम्²⁸⁰ इति विज्ञातम् ।

॥ ३ ॥ आदितः सन्दिग्धे ॥ ६१ ॥

वा²⁸⁰ द्वयोर्भेदगता²⁸¹ श्रवः समा वृत्तपादाभ्यां²⁸² ताः किं स्वित् पूर्व छन्द बाहो-[28]
स्विदुत्तरमिति सन्देहे निर्णय उच्यते ।

ननु²⁸³ सन्देह एव नास्ति, द्वयोर्नात्योः साधारण्यस्ता इत्युक्तम्²⁸⁴ । तथा च ब्राह्मणम्—‘साधारण्यं
दर्शयति जागतो वा’ (Ai. B.) इत्युक्तम्²⁸⁵ । सत्यमेव । तथापि यत्रान्यतरभिर्भेदो²⁸⁶ रूपयते²⁸⁷ छन्दस्तदेव
तत्र प्रतिपत्तव्यम्²⁸⁸ । यत्र विशेषहेतुर्नास्ति तत्र पूर्वोत्तरं²⁸⁹ विकल्पेनानुचिन्तनीयम् । तत्रार्थं निर्णय-
हेतुस्तः²⁹⁰ । आदित इति श्रुतेषु वास्तुवाकेषु वा सामयोन्येषु वा येन छन्दसोपक्रमः, यदा छन्दः प्रायिकः²⁹¹
भवति तदेव छन्दः सन्देहेषु निश्चेतव्यम् । यथा—‘यूपजस्का उत्तमे यूपवाहा’ (RV. I. 162. 6^a)

- (268) A : न्युनाधिकेन (269) A omits वा ; M reads न न्युनाधिकाक्षरैः । (270) A : विरोधयन्तीत्यर्थं
(271-72) A : पूर्वमुदाहृता ॥ न च म्युष्मरतो निचृद्भूरिजौ ॥ (273) A & M add अत्राभ्याम् ; M drops
न्युनाभ्याम् (274) A adds छन्दांसि (275) M adds another या (276-77 A omits (278) S adds
रापते (279) A : विशेषमिति (280) A omits या (281) M adds छन्दतो (282) M नद्ये ता (283)
M : समा वृत्तिपादाक्षरैः ; S : समवृत्तपादाक्षरैः । (284) A adds च (285) M drops उक्तम् (286)
A reads : साधारण्यं दर्शयति स जागतो भवति (287) M & S add तत् here (288) M :
प्रतिपत्तव्यम् (289) A : पूर्वोत्तरं वापि ; M adds वा (290) A : निर्णयो हेतुस्तः (291) M :

इति त्रिष्टुप्छन्दःसमुदाये²⁹³ पाठाद्विष्टुपेव । 'ये वाजिनः' परिपश्यन्ति षववम्' (RV. I. 162. 12^a) इति च । योनिवदुभयोर्भातिः²⁹³ ॥

॥ ३ ॥ देवतादितश्च²⁹⁴ ॥ ६२ ॥

देवतादितश्च²⁹³ छन्दो²⁹⁴ हेतुभ्यः सन्दिग्धं निर्णेतव्यम् । आदिशब्देन वृत्तादसंख्यानां²⁹⁵ पूर्वोक्तानां गृह्यम् । कथं पुनर्देवता निर्णयेहेतुः ? त्रिविधो हि निर्णयेहेतुः । अव्यभिचारी कश्चित्लिङ्गतया²⁹⁶ भूम इवाग्नेः । व्यभिचार्यपि कश्चित् । प्रायिकत्वात्²⁹⁷ । अथवादामावे²⁹⁸ चक्षुरादय इव विपदायां²⁹⁹ दृश्यादय³⁰⁰ इव छन्दसाम् । न³⁰¹ तावदेवता निर्णयमिचारे लिङ्गं भापि प्रायिकम्³⁰² । कथमिदं निर्णयेहेतुरिति³⁰³ ?

वाङ्म । न देवता निर्णयेहेतुरित्युच्यते । किन्तु सन्देशेषु विशिष्टदेवतादर्शने विशिष्टछन्दोऽनुचिन्तनीयमित्यष्टाशौचं विधिः । तत्र देवता [29] वक्ष्यते । वृत्तेस्तावन्निर्णय उच्यते । यथा— 'त्वमग्ने रथो वसुरो महो दिवः' (RV. II. 1. 6^a) इति जगती । न त्रिष्टुप् । अथ पादैः—

अथमोऽसि शाश्वकरः

पृताचीनां स्रुतः ।

मियेन नाम्ना भिये सरसि सीद ॥ (TB. III. 7.6.10)

इत्यत्र वृत्तिसंख्याऽभावेऽपि³⁰⁷ परोक्षिह (cf. P. III. 20.) ॥ वादा मवन्ति । सपाऽक्षर संख्यया³⁰⁸—'यो वाचा विवाचो मूषाचः' (RV. X. 23. 5^a), 'के ते नर इन्द्र ये त इषे' (RV. X. 50. 3^a) इति च द्वे । अत्र द्वौ वैराजौ पादौ द्वौ च जागतौ³⁰⁹ । ततो विराजगत्तयोः साम्यात् सन्देशो संख्यया³¹⁰ विष्टुविति गम्यते । एताममिसारिणीम्³¹¹ (RPr. XVI. 66.) इति बह्वृचाः । सर्वेभ्यः संख्या गरीयसो (vide RPr. XVIII. 45) इति³¹² बह्वृचाः, वृत्तिगरीयसोति³¹³ छन्दोणाः, पूर्वप्रावरण्यादादिगरीयसो³¹⁴ इति पैङ्गलाः ।

॥ ३ ॥ अग्निः सविता सोमो बृहस्पतिर्मित्रावरुणाविन्द्रो विश्वेदेवा³¹⁵ देवताः ॥ ६३ ॥

गायत्र्यादीनां कृतादग्न्यादयो देवताः³¹⁶ । तथा च मन्त्रवर्गः³¹⁷—'अग्नेर्गायत्र्यदयस् सदुग् बोधिरह्या सविता सम्बभूव' (RV. X. 130. 4^{ab})³¹⁸ इति द्वे ऋचौ । अत्र मित्रावरुणो विराजो देवता

ग्रामकं (292) A : त्रिष्टुप्छन्दो (293) A : योनिवदुभयोर्भातिः : M : योनिवदुभयोर्भातिः (294)

II : देवतादिभ्यश्च (295) M drops च (296) A drops छन्दः (297) A : संख्यानां ; M reads : आदिशब्देन वृत्तिपादसंख्यानां (298) A : आभिचारिकत्वेन (299) M : प्रायिकत्वात् (300) A : अवयवाभावे (301) A : रूपादीनां (302) A & M : वृत्तादय (303) A drops न (304) A : प्रायिकी (305) A : कथमिव निर्णयेहेतुरिति ; M : कथमेवं निर्णय इति हेतुविति । (306) M drops इति (307) M : वृत्तिसंख्याप्रत्ययेऽपि ; A : वृत्तगरीयसि गार्ग्येऽपि (308) M : सपाऽक्षरसंख्याया (309) S : द्वौ वैराजौ जागतौ द्वौ (308-10) M omits (311) A : स एतेऽभिसारिण्याविति (312-13) M drops (314) A : पिङ्गलः ; M : पूर्वप्रावरण्यादिगरीयसो (315) A drops देवा (316) A adds भवति (317) A : मन्त्रवर्ग भवति (318) A : सप्तवेति द्वे . M adds after सम्बभूव—मनुष्या

'विराण् मित्रावरुणयोः' (RV. X. 130 5^a.) इति वचनात् । विराट् चत्वारिंशदक्षरा³¹⁹ एतयन्तर्भूता गृधने । 'मित्रावरुणौ पंचयेन्द्रस्त्रिष्टुमा' (Ai B.) इति ब्राह्मणवचनात्³²⁰ । परिसिष्टायाः³²¹ एक्ते³²² त्रिष्टुमरचेन्द्र एव देवता । वासवी³²³ पंचकिरिन्द्रस्य त्रिष्टुबिति दर्शनात् (cf RPr. XVII. 8) ।

तत्र या श्रुचो गायत्री बोष्णिग् वेति सन्दिह्यन्ते³²⁴ ता यद्याग्नेय्यो गायत्र्य इत्यनुचिन्तनीयाः । यथा—
कृतं चिदि ष्या सनेमि द्वेषः³²⁵ (RV. IV. 10.7^a.) इति । यदि सावित्र्य उष्णिह इत्यनुचिन्त्याः । तद्यथा—'अनागसो अदितये देवस्य सवितुः सवे । विश्वा वामानि³²⁶ धीमहि' ॥ (RV V. 82. 6.) इति श्रुक्³²⁷ । 'यास्ते सोम प्रगावत् सोमि सोऽहं दुस्त्वप्त्रहां दुस्त्वह (TA. X 48. 1) इत्यनुष्टुप्³²⁸ । 'यस्ते द्रप्सः रुक्मन्तो यस्ते अशुः' (RV. X. 17. 13^a.) इति बृहती बृहस्पतिसम्बन्धात्³²⁹ । 'अव वेदि होत्रामिर्यजेत' (RV. VII. 60. 9^a) इति [30] द्वे विराजौ, 'एष स्तोमो वरुण मित्र तुभ्यम्' (RV. VII. 64. 5^a.) इति च मैत्रावरुणत्वात्³³⁰ 'प्रदातार हवामहे इन्द्रमाह रिषा वयम्³³¹ (T. S. I 7. 13. 4^{ab}.) इति पंचकिरैन्द्रत्वात् । संवन्दनेनानिमिषेण त्रिष्टुणा' (RV. X 103. 2^a.) इति त्रिष्टुरैन्द्रत्वात् । 'द्युभ्याः कन्या युवतयः सुपेशसः' (TB. III. 1. 2. 4^a) इति जगती वैरवदेवत्वादित्यादि द्रष्टव्यम् ।

अन्वेषामपि छन्दसां अती देवतं ग्राह्यार्तं सद्यच्छायायां अनुचिन्तनीयम्³³² । तद्यथा—'प्राणापन्या अतिच्छन्दसः विच्छन्दसो वायदेवता' पुण्यो द्विपदानां देवतं ब्राह्मण एकपदाः स्मृताः' (RPr XVII. 9-12, adapted) इति । विच्छन्दस इति³³³ पादेर्वृत्त्या³³⁴ च विरूपाणि³³⁵ विपर्यायि छन्दांसि । तथा च ब्राह्मणम्—'ता उ विच्छन्दः³³⁶ सन्ति विराजः' (A1B) इति ॥

॥ ३ ॥ स्वराः³³⁷ षड्जादयः ॥ ६५ ॥

सप्तानां छन्दसां षड्जादयः सप्त³³⁸ स्वराश्चिन्तयितव्याः³³⁹ । षड्जर्जमगान्धारमध्यमपञ्चमधैवतनिकादाः स्वराः³⁴⁰ इत्यपर आहुः³⁴¹ । देवतावत्³⁴² स्वरा अपि छन्दोविशेषप्रतिपत्त्यर्थाः । गोत्राणि च तथा³⁴³

- (319) A : विराट् चात्र दशदक्षरा. M : विराट् त्रिंशदक्षरा; S : विराट् चात्र त्रिंशदक्षरा
(320) M : दर्शनात् (321) A drops the word (322) M adds च (323) A : सती (324) A सद्यन्ते; M : सन्दिश्यते (325-26) A drops (327) A : इत्युष्णिक् सावित्रत्वात् (327-28) A drops. M drops the illustration (329) A : बार्हस्पत्यात्. M : बृहतीसम्बन्धात्. S : बार्हस्पत्यात् (329-30) A omits (331) A omits the second *pāda*. (332) A : अष्टपद्यानुचिन्तनीयम् (333) A drops these two words (334) M : वृत्त्या (335) M . विरूपाणि (336) A & M : विच्छन्दस (337) A runs on with the com. on the previous *sūtra* and drops षड्जादयः (338) A : षड्जादयः instead of सप्त (339) A : वेदयितव्याः. S : अनुचिन्तनीयाः (340) M omits स्वरा and reads : दा इति । अपर आह (341) M & S : आह (342) A : देवता इव (343) A adds च -

देवतादितश्चेत्यत्रा³⁴⁴ दिग्भेदेन संगृह्यन्ते³⁴⁵ । यथा यथा³⁴⁶ खल्वृचि³⁴⁷ षड्जस्वरो बहुमो भवति तां तां³⁴⁸
गायत्रीति विद्यात् । स्वरयोगाच्छन्दसां³⁴⁹ सामनिबन्धनः³⁵⁰ साम्नां सप्तस्वरत्वात् । अथवा—

उच्चो निपादगान्धारो नीचो श्रपमधैवतो ।

शेषास्तु स्वरिता ह्येयाः षड्जमध्यमपञ्चमाः ॥

गोत्रयोगस्तु मन्त्रपद्यामृषीणां गोत्रयोगेनेति । अत्राप्यष्टार्थ एव स्वराण्युपदेश³⁵¹ इत्याचार्याः ॥

॥ ३ ॥ आग्निवैश्यकाश्यपगौतमाङ्गिरसभारद्वाजकौशिकवासिष्ठानि गोत्राणि ॥ ६५ ॥

[31] सप्तानां छन्दसो सप्तेमानि गोत्राणि चिन्तयेत्³⁵² ।

॥ ३ ॥ सितसारङ्गपिसङ्गकृष्णनीललोहितमुवर्णगौरा³⁵³ यथाः ॥ ६६ ॥

सप्तानां छन्दसामप्यायेते³⁵⁴ वर्णाः । तत्रोष्णिग्विशेषस्य कतुमस्तृतीयो वर्णः । तथा च श्रुतिः—

शुक्लवर्णस्तु गायत्र्यः सारङ्गं रूपमुष्णिहाम्³⁵⁵ ।

पिशङ्गं कतुमोरूपं कृष्णं रूपमनुष्टुमाद्³⁵⁶ ॥

बार्हतं लोहितं ऐवं पाङ्क्तं नीलमुदीरितम्³⁵⁷ ।

शुक्लं त्रिष्टुमो रूपं³⁵⁸ गौरं बाणतमुच्यते ॥ इति ॥

॥ ३ ॥ श्यावान्यति³⁵⁹ छन्दसि ॥ ६७ ॥

³⁶⁰श्यावान्यन्यानि छन्दसि । तथा च श्रुतिः—अतो यान्यन्यछन्दसि³⁶¹ श्यावं तेषां ततः पुनः ॥

इति तत्र विशेष उक्तः—'नकुलन्त्वेकपदानां द्विपदां बृहदुच्यते । सारङ्गशुक्लकृष्णरूपाणि श्रग्वज्जु-
सामब्राह्मणानि ताः' इति । केचित्तु 'विछन्दसां गौरीमाहुः । भूरिचं वृषलीं विराजं पुरिचं यजुषां
साम्नामृषा ब्राह्मणस्य गायत्र्यादिकलादीनि' इति³⁶² ॥

॥ ३ ॥ रोचनाभाः कृतयः³⁶³ ॥ ६८ ॥

³⁶⁴कृतयो वक्ष्यमाणा रोचनाभाः ॥

- (344) M : देवतादिभ्यश्चेदित्यत्र (345) A & S : गृह्यन्ते (346) A : यथा (347) A :
तल्लवृच (348) A has one तां (349) A : स्वरयोगाच्छन्दसां ; S : स्वरयोगाच्च छन्दसां
(350) A : सामनिबन्धन (351) A : अदृष्ट एव तु स्वरा उपदेशः ; M : अत्र दृष्टार्थं etc.
(352) A : अनुचिन्तयेत् (353) M omits मुवर्ण (354) M : एतेऽप्येतां वर्णा (355) M रूपेण
शुद्धा गायत्र्यः ; A : रूपं सारङ्गमुष्णिहाम् (356) A : वृष्णमात्रुष्टुभं ततः (357) A : लोहितं
बृहदीनास्तु नीलं पाङ्क्तं ततः पुनः (358) M : त्रिष्टुभः वृषलीर्वाभा (359) A : श्यावान्यनि
(360-62) M omits (361) A : यान्यन्यानि छन्दसि (362) M adds इति च ; S adds इति
(364) M omits the rest of the *sūtra* and *bhāṣya* to the end of the chapter ;

॥ ३ ॥ अनुक्तानां कामतो वर्ष इति ॥ ६६ ॥

अनुक्तानां देवीगायत्र्यादीनां यथाकामं वर्षाः चिन्तनीयाः । देवताज्ञानं छन्दोनिर्णयार्थम् । अष्टाष्टां वा स्वरादयोऽप्यवश्यं छन्दोवत् प्रतिपत्तव्याः । ³⁶⁵अथातो निर्वचनम्—गायत्री गायत्रेः स्तुतिकर्मण इत्यादिना तदपि यथा शून्ये विचात् ॥

इति भगवतो यादवप्रकाशस्य कृतौ पिङ्गलनामछन्दोविचितिमाष्ये तृतीयोऽध्यायः ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः

॥ ४ ॥ चतुःशतमुत कृतिः^१ ॥ १ ॥

^२ अथ चतुर्दश छन्दांसि व्याख्यायन्ते । चतुरधिकं शतं चतुःशतम् । शतमक्षराणि चावारि चोत्कृतिर्नाम छन्दः^३ ॥

॥ ४ ॥ चतुरश्रचतुरस्त्यजेदुत्कृतेः^४ ॥ २ ॥

उत्कृतेर्बर्षाश्चतुरश्रचतुरस्त्यजेदन्वा^५ नि छन्दांसि सम्पद्यन्ते ॥

॥ ४ ॥ सान्यभिसंख्याप्रैभ्यः कृतिः ॥ ३ ॥

तानि छन्दांसि अमि सग् बि आ प्र हत्येतेभ्य उपसर्गैभ्यः परः कृतिशब्दः^६ स एषो^७ वाचकः ।^८ अमिकृतिः संकृति^९ विकृतिराकृतिः प्रकृतिरिति ।^{१०} तत्रोत्कृतेश्चतुर्बर्षा^{११} त्यागा-
दमिकृतिः शताक्षरा ।^{१२} संकृतिः पण्यवत्यक्षरा । विकृतिर्द्विंशत्यक्षरा ।^{१३} आकृतिरष्टाशोत्यक्षरा^{१४} ।
प्रकृतिश्चतुरशोत्यक्षरा ॥

॥ ४ ॥ प्रकृत्या च ॥ ४ ॥

प्रकृति^{१५} शब्दोऽयं प्रकृत्या^{१६} निरुपसर्ग एव^{१७} प्रसृत्य^{१८} छन्दसो वाचकः । कृतिरिति ।^{१९} कृतिरशोत्य-
[32] क्षरा^{२०} । ता एताः सप्त कृतय एकोऽतिछन्दसां वर्गः^{२१} ॥

अथ^{२२} सामान्यसप्तको^{२३} वर्गः —

॥ ४ ॥ धृत्वष्टिशकरीजगलः ॥ ५ ॥

कृतिमधोऽधो^{२४} धृत्वष्टिशकरीजगलः स्तुः ॥ तत्र विशेषः —

- (1) A : कृतिः M कृते (2-3) M omits (4) A omits this sūtra : M reads : एतदेतदेतदे
(5) S adds चेत (4-6) A drops (7) A ॥ च तेरा (8) M. adds जमिमइतिः
(9) M. सइति (10) A drops इति (11) A चतुर्गं वर्गानां (12) A adds सम्पद्यन्ते
(13) A drops the sentence (14) M drops the sentence (15) M & S कृति (16)
M. प्रकृति (17) A. निरुपसर्गस्य एव M : निरुपसर्गश्च S : निरुपसर्गश्चैव (18) M drops
परस्य (19) A & S omit this sentence (20) A reads this as a sūtra (21) A एतावत्
सप्त कृतय एकोऽपि छन्दसां वर्गः (22) M : अथ (23) A. सामान्य सप्तको (24) A कृतेरधो या

॥ ४ ॥ पृथक् पृथक् पूर्वत एतान्येवैषाम् ॥ ६ ॥

एतान्येव^{२३} श्रुत्यादीनि नामान्तेषामेव श्रुत्यादीनां पूर्वतः^{२४} पुरस्ताद्भवन्ति । तानि च न सर्वेभ्यः पुरस्ताद्भवन्ति किन्तु मध्ये मध्ये^{२५} एव पृथक् पृथगेकैकस्य पुरस्तादैकैकं भवति^{२६}—^{२७}श्रुति^{२८} रेष्टिः^{२९} शक्नोती^{३०} जगती इति ॥

॥ ४ ॥ द्वितीयं द्वितीयमवतितः ॥ ७ ॥

येतां^{३५} पुरस्ताद्दितोयं शितोयं नाम कृतं तदतिशब्दात्^{३६}परं भवति । अतिशक्तिर्^{३७}तिरायश्चिरश्चरति
रञ्जकरो रञ्जक्यतिग्रगनी अगनी^{३८} । तत्रातिशक्तिः पदसप्तत्यक्षरा^{३९} । पतिर्द्विषण्यक्षरा^{४०} । अत्यश्चिर-
श्चर्यक्षरा । अश्चिरचतुःषण्यक्षरा । अतिशक्करी षण्यक्षरा । रञ्जकरी पदपञ्चाशदक्षरा । अतिग्रगतो
द्विषाशदक्षरा । अगनी पूर्वमेवोक्ता । नेयमतिञ्चन्द-^{४१} । अतिग्रगन्यर्थं पुनरिहोक्ता ।^{४२} एताश्चतुर्दशानि
मयादरोजितिञ्चन्दसः ।

तत्रातिमणतो—‘तमिन्द्रं ओहवीमि मघवान्मुसू’ (RV VIII 97. 13^a) इति; ‘ज्जु परिस्तुतो-
रघु’ (VS. XIX. 79.ª) इति च⁴²। शकरी वा। ‘अयं सहस्रमानवः’⁴³ (Pañi B. IV 9. 1^a)
इति शकरीतिशकरी वा शास्त्रान्तरे। ‘अ वो मये मतयो यन्नु विष्णवे’ (RV. V 87 1^a) इति च⁴⁴
सक्य।

अथ शक्करो—'प्रो ध्वस्मै पुरोरथम्' (RV X. 133. 1^a) इति ।⁴¹ 'तन्व'योरावृणीमहे' (TS. II. 6. 10.2) इति च । 'अवितासि सुन्वतो इत्तरहिप' (RV. VIII. 36. 1^a.) इति च मूलं न्यायन्यन्तम् ।

तथापि शक्नोती—‘या ते अग्ने यजिषा तनुस्तयेहि’⁴⁵ (TS. III. 4. 10. 5) इति । अन्यथा शब्दान्तो ‘हुता [33] यातमद्रिमः’ (RV. I. 137. 1^a) इति च सूत्रम् । ‘अथ त्विषी मामभ्योमसा क्रिन्मि’ (RV. II. 22. 2^a) इत्यादयश्च बहुषानाम् । ‘अमि त्वं देवं सविता रमो ययोः’ (SV. I. 464^a) इति ह्रस्वोपानाम् । ‘रेतो मूर्धं विमहाति’ (VS XIX. 76^a) इति च ‘एष्टा रूपे व्याकरोत्’ (VS. XIX. 77^a) इति च । हे इमे अष्टो वा ।

- (25) M drops च (26) M drops पूर्वत (27) A drops one मध्य (28) A reads एकैकस्य
 पुष्पाद् ..... मयति as a *sūtra* (29-32) M adds the अति varieties too. (33) A reads
 this *sūtra* as a continuation of the *bhāṣya* (34) M: यदेतदेव (35) A: तदित्यन्ताद्
 M: तदिति शब्दाद् (36) A reads this as a *sūtra* (37) A अष्टसप्तत्यष्टा (38) A:
 इत्यष्टसप्तत्यष्टा (39) A: नेचमतिच्छन्द अतिव्रतस्य; M: नेचमतिच्छन्दा अतिव्रतस्य (40) A
 adds ता (41) A drops च and runs on (42) A: अयं ह समानः; S: अयं सहस्र मानः
 (43) M drops च (44) A reads here the illustration: हेता मष्टैक्या.. (45) M
 reads: ना दे अने य स्वया लुप्तये व्युत्पन्ने

अथाष्टिः—‘त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरम्’ (RV. II. 22. 1^a) इति। ‘त्वां हव्ये सदमिन् समन्यवः’ (RV. IV. 1. 1^a) इति चात्यष्टिर्वा⁴⁶। ‘तव त्वं नर्वं नृतोऽय इन्द्र प्रथमम्’ (RV. II. 22. 4^a) इत्यादि अतिशङ्करी वा⁴⁷। ‘अमि त्वं देवम्’ (AV. VII. 14. 1^a) इति च। ‘होता यज्ञदैव्या होतारा मिषजाऽशिवना’ (VS. XXI.36^a) इति⁴⁸। इदं इविः प्रजननं मे अस्तु’ (VS XIX. 48^a) इति च वाजसनेयिनाम्⁴⁹।

अथात्यष्टिः—‘यत्त्वा साम्ना यज्ञोपेति युवन्तमिन्द्रा पर्वता पुरोयुषा’ (TB III. 7. 14. 1) इति, ‘अया रुधा हरियया पुनानः’ (RV. IX. III 1^a) इति च सूक्तम्। ‘अग्निं होतारं मन्ये दास्वन्तम्’ (RV. I 127 1^a) इति पारुच्येपम्। ‘पाथिवान् भ्रुवं भ्रुवेण हविषाऽव सोमं नयामसि’⁵⁰ (TS. III. 2. 8. 6^b) इति च। ‘हमं ससुद्रं शतपारसुत्सम्’ (TS IV 2. 10 2^a) इति, ‘हमामूर्णासुं वरगस्य मायाम्’ (TS. IV. 2 10. 3^a) इति, ‘अजा हव्येरेजनिष्ठ गर्मांति’ (TS. IV. 2 10 4^a) इति च⁵¹।

अथ भूतिः—‘देवी ऊर्जाहुतो दुषे सुदुषे पयसेन्द्रमवर्धताम्’⁵² (VS. XXVIII. 16^a) इति, ‘सखे सखायमभ्या ववृत्स्वाशुं न’ (RV IV. 1. 3^a) इति, ‘अवर्गह इन्द्र दाधहि सुधी न’ (RV. I. 133. 6^a) इति, ‘येन मातृ येन सत्रम्’ (TB. III. 7 14. 2^a) इति च।

अथातिभूतिः—‘सुवर्णोऽसि गस्तमान्’ इत्यादि ‘सुवः पते’ इत्यन्तम् (VS XII. 4)। कृतिर्वा शाखान्तरे।

होता यज्ञदुरो दिशः कवप्यो न व्यवस्त्वोरशिवम्यां

न दुरो दिश इन्द्रो न रोदसी दुषे दुहे धेनुः⁵³ सवः-

स्वत्यशिवेन्द्राय भेषजं शुक्रं न ज्योतिरिन्द्रियं पयः

सोमः परितृता एतं मधु व्य[34]न्ताम्यस्य होतर्वज ॥ (VS. XXI. 34) इति।

‘स हि शर्षो न मातं तुषिष्वणिः’ (RV. I. 127. 6^a) इति। ‘व्यूहेन शकुन्तिका मेऽम्बोद्विषुष्यं पयन्तिका’ इति च शाखान्तरे। ‘देवा देवेषु परात्मन्मम्’ (KS. XXXVIII. 12^a) इति च।

अथ कृतिः—

त्रिभुद्दु घर्मो विमातु मे व्याकृता मनसा सहा विराजा

ज्योतिषा सहा यणेन पयसा सह क्षत्रेण यशसा।

(46) A drops चार्याष्टिर्वा and adds: ऐन्द्राय ह्युपन परावत इति। (47) A drops अतिशङ्करी वा

(48) A drops the illustration : होता यज्ञदैव्या .. (49) A drops च; M reads : वाजसनेयिना

(50) A : प्रायेण भ्रुवेण हविषोऽप्रसोममिति; M : प्रायेण भ्रुवं भ्रुवेण हविषेति; S : प्रायं भ्रुवं भ्रुवेण हविषे वसोर्म इति। (51) M reads these three illustrations as one, omitting the इति

(52) M cites the whole *ojas* with corrupt readings (53) A omits this illustration; M reads वामाद् in place of धेनु

सह सत्येन तपसा सह तस्य दोहमशोमहि

तस्य मुग्धमशोमहि तस्य मध्वमशोमहि ॥⁵⁴ (Ā Śr. V 13 6^c) इति ।

अथ प्रकृतिः⁵⁵—‘मगो अनुषयुङ्क्तामिन्द्रो एतु पुरोमवः’ (AV. XII. 1 40^b) ‘यस्यां सदो हविषानि भूयो यस्यां निमोयते नद्याणो यस्यामर्चन्त्वृग्भिः साम्या यजुर्विदः सुव्यन्ते’⁵⁶ यस्यामृत्विजः ‘सोममिन्द्राय पाववे’ (AV. XII. 1, 38.) ‘सा नो भूमिर्दक्षिणायां सुशेवो’ ‘देवो’⁵⁷ दधातु मुमनन्यमाना ॥ (AV. XII 1. 44^d) इति पञ्चावसानेति ।

अथ कृतिः—‘तच्छुद्धैर्बहितं पुरस्ताच्छुक्कमुच्चरत् । परदेम शरदः शतं जीवेम शरदः शतं नन्दाम शरदः शतं शृण्वाम शरदः शतं यमगम शरदः शतमजीताः स्याम शरदः शतं ज्योक् च सूर्यं स्यो ॥ (TA. IV. 42. 32) इति⁵⁸ ।

अथ विकृतिः—‘हमे सोमाः सुरामावरद्वागैः । न मेवैष्ट पत्रैः सुनाः शणैः । न तोवममिता-जैर्मास्वस्तः । मदा मासरेष परिष्कृताः । शुक्ला पयस्वन्तोऽमृताः प्रस्यताः । नो मधुश्चतस्तानरिवना । सस्वतीन्द्रः सुनामा वृहा । जुगन्तो सौम्यं मधु पिबन्तु । मदन्तु व्यन्तु होतर्वजः ॥⁵⁹ (VS XXI. 42^b ॥११४) अत्र दशाक्षराः पादा द्वा एकादशाक्षरौ⁶⁰ ‘अग्निष्ठे हस्तमग्रमौत्’ (Ap MB. II 3. 3^a.) इति च ।

अथ संकृतिः—‘देवो अग्निः स्विष्टकृत् । देवान्यक्षद्याययम् । होताराविन्द्रमरिवना । वाचा वाचं सरस्वतीम् । अग्निं सोमं स्विष्टकृत् । स्विष्ट इन्द्रः सुनामा । सविता वरुणो मिषक् । इन्द्रो देवो वनस्पतिः । स्विष्टा देवा आश्वपाः । स्विष्टो अग्निरग्निना । होता होत्रे [35] स्विष्टकृत् । यतो न दधदिन्द्रियम् । ऊर्ध्वपचिर्ति स्वधाम ॥ (VS. XXI 58) इति । अत्र त्रयोदश गायत्राः पादाः । षट्कृतिर्वाध्व्यहेना⁶¹ ष्टाक्षरेः पादैः ।

अथामिकृतिः—‘अपूषवान् पूषवान् पूषवान् पूषवान् पूषवान् पूषवान् पूषवान् पूषवान् मधुमात्’ (TA. VI. 8. 1.) इत्याद्यमिकृतयः⁶² ।

अथोत्कृतिः—‘द्वागस्य हविष आतामद मध्यतो मेद उद्भूतं पुरा देवोम्यः पुरा वौरुषेव्या धूमो मस्तां नूनं धामे अज्ज्वाणां यवसप्रमनां सुमत्पराणां शतरद्विषाणामग्निष्वापानां पीलोपवसानां पार्वतः शोभितः शिवानत उवसास्तोऽद्वाद्वाद्वावसानां करत एवाग्निना जुष्टो हविः’ (VS. XXI. 43) इति । एवं ‘सुभेवम्’⁶³ (TS. I. 8. 6. 1^d.) इति⁶⁴ सुक्ते सन्त्युत्कृतयः⁶⁵ ॥ (vide R Pr. XVI. 88.)

(54) A quotes only half of the first *pāda*. (55) A: ग्रामानो अनुषयुङ्क्तामिरयादि । नै दधन्तु हुमनस्यमान (56) M: सुव्यन्ते । (57) M: यजे । (58) A: तच्छुद्धैर्बहितमित्यादि भूशं दश इत्यन्तः ; M: तच्छुद्धैर्बहितं पुरस्ताच्छुक्कमुच्चरन्ति धायेवेत्यादि .. ज्योक् च सूर्यं इमे इति ; S: तच्छुद्धैर्बहितमिति । (59) A & M: सोमम् in place of होतर्वजः । (60) A: दशाक्षरा पादा एको दशाक्षरा ; M: अत्र दशाक्षरा पादा । एक एकादशाक्षरः ; S: अत्र नर दशाक्षरा पादा एकादशाक्षरः । (61) A: वा उध्वहेन । (62) A adds: सङ्गो वायु द्वे । (63) A & M: सुभेवने । (64) A M & S: अपि । (65) A: नृतय ।

॥ ४ ॥ उक्तं साति मध्यं प्रतिष्ठा सु च ॥ ८ ॥

इमान्व्यानि पञ्च^{६६} वृन्दांसि । उक्तं नामैकं वृन्दः । उक्तमेव साति अतिशयदक्षितमनुवर्तितं
यावत् । द्वितीयं वृन्दः । मध्यं^{६७} नाम तृतीयं वृन्दः । प्रतिष्ठा नाम चतुर्थं । प्रतिष्ठा दृष्ट-
सहिता^{६८} मुपतिष्ठेति । सत् पञ्चमं वृन्दः ।

स्व^{६९} पुनरिमानि वृन्दांसि प्रतिपत्तव्यानि^{७०} न^{७१} तावदुत्कृतिमुपयुपरि । प्रतिरोनाम्-
विरोधाद्^{७२} । तथा हि^{७३} प्रातिलोम्बेनातिच्छन्दसामारम्भः कृतः । परस्तात् स्थितादुत्^{७४} कृतिमारम्भा-
स्तस्य वृन्दस्य उक्तत्वात् । ॥ चारम्भ^{७५} परस्तादिमानि वृन्दांसि मा मुवन्निति सूचयितुम् । नापि
जगतोमधोऽयः स्युः । तत्र विष्टुबादोनानुक्तत्वात् । नापि गायत्रीमधोऽयः ।^{७६} तथापि संख्याजनि-
शानात् ।

अथाह^{७७} । हायत् एव संख्या । तथा हि गायत्री चतुर्विंशत्यक्षरोक्ता ।^{७८} तत्पारचतुर्मा^{७९}
त्यागात्^{८०} विंशत्यक्षरमुक्तम् । तस्य चतुर्स्थागात्^{८१} षोडशाक्षरमत्युक्तम् । एवं द्वादशाक्षरमष्टाक्षरं
चतुरक्षरमिति ।

नैतद् युक्तम् । [36] यतोऽस्मिन्^{८२} तन्त्रे पूर्वपरपदार्थसंख्या संख्यानिश्चयो नामीदते इति पद्याध्याये
वक्ष्यते । ततो न गायत्र्याः संख्यामर्थ^{८३} युक्तम् । अमिकृत्पादीनां तु 'चतुरचतुरस्तपेदुत्कृतेः'
(P-4/2) इत्यस्मात् संख्याग्रहः । नोत्कृतिमंख्यामात्रात् ।^{८४} न चैतद्वचनं विष्टुबादीन्यतिरिक्तं^{८५}
गायत्र्या अपस्तम्बं तिनर्हति ।^{८६} तस्मादशातसंख्यामोमानि वृन्दांसोति ।

उच्यते ।^{८७} एवं तर्हि प्रथमातिक्रमे कारणाभावादावेवेमानि^{८८} वृन्दांसि स्युः । तेनोक्तं चतुरक्षर-
मत्युक्तमष्टाक्षरं मध्यं^{८९} द्वादशाक्षरं प्रतिष्ठा षोडशाक्षरं मुपतिष्ठा विंशत्यक्षरेति ।^{९०}

नन्वेवं सति^{९१} उक्तमेकाक्षरमत्युक्तं द्वादशं मध्यं त्र्यक्षरं^{९२} प्रतिष्ठा चतुरक्षरा मुपतिष्ठा पञ्चाक्षरेति^{९३}
किं न स्यात् ।

उच्यते । 'पादरचतुर्मासः' (P-4/11) इति वक्ष्यमाणा विरोधतादिमानि^{९४} वृन्दांसि प्रायेण
गायत्रीशब्देनैव^{९५} व्यवहियन्ते ।^{९६} नवचित्रं मा प्रमा प्रतिमोपमा^{९७} संमा^{९८} (R Pr. XVII. 19.)

- (66) A drops पञ्च । (67) M : मध्यमं । (68) A : अतिशयदक्षितं समरतोः । (69) A drops पञ्च ।
(70) A : अश्वत्थानि (71) A drops न । (72) A : अतिपत्तव्यानि विरोधात् । (73) A :
तर्हि ; S : तावत् । (74) A : परस्तात् स्थाम् । (75) M & S : समारम्भः । (76) M adds स्युः
(77) M : तथा । (78) A : चतुर्विंशत्यक्षरोक्ता । (79) A adds उत्पत्ता । (80-82) M drops
(81) A adds स्यात् । (83) A : यदस्मिन् । (84) M : संख्यावचनं । (85) A : संख्यापद्धतेनोद्वि-
गतामात्रां । (86) A : त्रिदृशादित्यतिरिक्तं । (87) M : उपनिर्दिष्टः ; S : वक्तुः । (88) M drops
(89) A : एतां । (90) M : मध्यमं । (91) M : विंशत्यक्षरं इति । (92) A drops सति ; M :
नन्वेवमपि । (93) M : 'मध्यं' मध्य । (94) M adds एवं । (95) M : वक्ष्यमानायां तावतीमानः ;
S : वक्ष्यमानविरोधतादिमानः । (96) M drops एवं । (97) A : व्यवहियन्ते ; M : व्यवहियते ।
(98) M : लम्बा । (99) M & S : समा

इत्युक्तानि । स्वचिन् एवः वरिवः शम्भुः परिभूराच्छः¹⁰⁰ (VS XV 4, adapted) इति । कैरिचत् कृतिः प्रकृतिः संकृतिः¹⁰¹ रमिकृतिरत्कृतिरित्युक्तानि ।

तत्रोक्तम्—‘नूनमय’ (RV. VIII. 46. 15^d) इत्येकपदेयम् । अथान्युक्तम्—‘अग्निज्योतिरज्योतिरग्निः’ (TB. II. 1. 9. 2.) इति त्रिपदा ।¹⁰² ‘सूर्यो ज्योतिः ज्योतिः सूर्यः’ (TB II 1. ॥ 2) इति, ‘इन्द्रो ज्योतिः ज्योतिरिन्द्रः’ (KS. XL. 6) इति च ।¹⁰³ अथ मध्यम्—‘अग्निज्योतिः सूर्यो ज्योतिः प्रजा ज्योतिः’ (TB. II. 1. 2. 11.) इति त्रिपदा । अथ प्रतिष्ठा—‘अग्ने पत्नोरिहा बह देवानामुपश्रुती-रूप । त्वष्टारं सोमप्रीतये’¹⁰⁴ (RV. I 22 9) इत्यत्र त्रिपदा ।¹⁰⁵ अथ सुप्रतिष्ठा—‘पुरुषं पुरुषा स्तोत्रं विवाधि । शार्देयिर्वाजयताम् ॥’ (RV. VI 45 29) इति त्रिपदा¹⁰⁶ । ‘य ऊर्मिर्हविष्य इन्द्रावान् मदिन्द्रमस्तं व श्रव्यासम्’ (KS XXXV 3) इति, ‘अग्ने हंसि न्यत्रिणम्’ (RV. X 118. 1^a.) इति च ।

एवमपि मध्यगतानि [37] द्व्यक्षरप्रभृतीनि चतुस्तराणि ‘रम्भू’¹⁰⁷ विराद् स्वरान्नामानि’ (cf. RPr. XVII. 5. , NS. I 5) छन्दांसि भवन्ति । तथातिच्छन्दसामपि । तत्र द्व्यक्षरं छन्दो बृहदित्ते¹⁰⁸ कपदेयम् ।

अथ वद्वारम्—‘जुम्बकाय स्वाहा’ (VS XXV. 9^d) इति ।¹⁰⁹ एवमन्यत्रापि द्व्यक्षरानि¹¹⁰ । केचिद् द्व्यक्षरादीनां चतुस्तराणां द्विस्ताक्षरान्ताया मध्यगतानां¹¹¹ छन्दांसि ‘हर्षिका, हर्षीका, मर्षीका सर्वमात्रा’¹¹² (cf. RPr. XVII 20) इत्यादीनि नामानि वर्णयन्ति । तथाऽतिच्छन्दसामपि ‘विभृतिः, शङ्करी, अष्टिः, हाना’ (cf. NS I 5) इत्यादीनि एवञ्नामानि¹¹³ वदन्ति ॥¹¹⁴

॥ ४ ॥ अथ लौकिकम् ॥ ६ ॥

एवं तावज्जगत्प्रतिजगतीशकृत्यतिशकृत्यव्यवस्थितिरतिभूतिः कृतिः प्रकृतिराकृतिर्विकृतिः संकृतिरिमिकृतिरित्युक्तिरिति पञ्चदश वैदिकानि¹¹⁵ छन्दांसि भवन्ति ।¹¹⁶ अष्टाचत्वारिंशदक्षरादि¹¹⁷ चतुस्तराणि चतुःशतान्तानि उक्तानि । तथा उक्तमत्युक्तमध्यं प्रतिष्ठा सुप्रतिष्ठेति च पञ्च चतुस्तरादीनि चतुस्तराणि विश्वस्तारान्तानि उक्तानि ।¹¹⁸ एषु विहितेषु छन्दःसु लौकिकमपि रूपमस्ति । तत्र पञ्चमाध्यायादौ वक्ष्यते ॥

(100) A. स्वचिदेवो वरिवः शम्भुः परिभू परिभूराच्छः इति ; S स्वचिदेवो वरिवः शम्भुराच्छः इति । (101) A drops प्रकृति ; M drops संकृति । (102) A adds तथा । (103) A & M drop च । (104) A reads अग्ने ई पतीराप्तमग्नेदेवेन त्वष्टा सोमं पिब , M reads ; अग्नायो पत्नो वात्सवद्वेदेन त्वष्टा सोमं पिबा ; S अग्ने पत्नोव हवैवानां देवेन त्वष्टा रसमपि वयः । (105) इति त्रिपदा in all the MSS (106) A adds एव । (107) A drops शब्दः । (108) A. बृहती । (109) A adds द्विपदेयम् । (110) A एवमन्यत्रापि , M adds इति । (111) M reads षट्त्रिंशते in place of मध्यगतानां । (112) A omits the last two names ; M : धर्ममात्रा । (113) M drops. (114) M & S वर्णयन्ति । (115) A वै कृतानि (116) A drops भवन्ति । (117) A & S : क्षरादीनि । (118) A drops उक्तानि ।

॥ ४ ॥ वा त्रैष्टुभात् यदार्धम्¹¹⁹ ॥ १० ॥

यानि चार्वाणि छन्दांसि चतुर्विंशत्यक्षरादीनि चतुस्छराणि चतुश्चत्वारिंशदक्षरान्तानि वा त्रैष्टुमा-
न्द्यन्दांस्तुक्तानि गायन्मुष्णिगनुष्टुप्बृहतीपङ्क्तिदिष्टुबिति, तेष्वपि षड्सु लौकिकमपि रूपमस्ति ।
ऊर्ध्वमपि सर्वत्र लौकिकमित्यधिक्रियते ।

[38] ॥ ४ ॥ पादश्चतुर्भागः ॥ ११ ॥

उक्तादिपूर्वकृत्यन्तेषु षड्विंशतौ छन्दसु¹²⁰ षडक्षमात्रेषु च मात्राद्वन्द्वः¹²¹ समप्रविभक्तेषु¹²² च चतुर्थो
भागः पाद इति शेषः । तेनोक्तस्वैकमक्षरं पादः गायत्रस्य षडक्षराणि जागतस्य द्वादश¹²³ उद्गृह्यतेः
षड्विंशतिः ।¹²⁴ अथ एकोक्तादीनि एकाक्षरं द्व्यक्षरं दशाक्षरमिति व्यवदिश्यन्ते । प्रयोजनं चास्य सूत्रस्य
मात्राक्षरकतनुमध्यादिषु । पादमात्रस्य सप्तमे कथितेऽन्देशामपि तादृशानां पादानां प्रदाशो ग्रहणम् ॥

॥ ४ ॥ यथावृत्तसमाप्तिर्वा ॥ १२ ॥

अथवा समप्रविभागासम्भवे¹²⁵ न्यूनाधिकैरपि पादैर्यथा वृत्तस्य चतुष्पाद एव समाप्तिः सम्भवति तत्र
तादृश एव चतुर्थो भागः पादः । तेन वैतालीयादिषु द्वयो¹²⁶ न्यूनाधिकयोः पादयोर्लक्षणे कथिते तादृशो
द्वावन्त्यावपि पादौ द्रष्टव्यौ ।

षट्चतुर्लक्षे चतुर्बृहदा अक्षर एव पादाः । द्वयानि खलु छन्दांसि वर्णजातयो मात्राज्ञानद्वयेति ।
तत्रोक्तादय उद्गृह्यन्ते वर्णजातय उक्ताः । षड्गन्ते च । मात्राज्ञानतयः पुनराचार्य इदानीं प्रक्रियन्ते ।
तासु च काचित् वेदेऽपि दृश्यते । तथा चार्थविधाः श्लोकमावांजातीयमामनन्ति—

प्रथमिष पयसि निगूडं

भूते भूते च वसति विज्ञानम् ।

सततं मन्यदित्यर्थः¹²⁷

मनसा मन्यानभूतेन ॥¹²⁸ (Br. Bind. Up. 20) इति ।

मात्राज्ञानयोऽपि द्वयम्—गणजातिनिर्गणजातिरवेति ।

गणजातिमायां प्रस्तोष्यन् गणसंज्ञा¹²⁹ कथयति—

[39] ॥ ४ ॥ लः समुद्रा गणः ॥ १३ ॥

‘लः’ लघवः समुद्राश्चत्वारश्चतस्रो मात्रा इति यावत् । ता गणसंज्ञा भवन्ति ।

स च गणः पञ्चधा प्रयोक्तव्य इत्याह—

(119) A° त्रैष्टुभाच्च यदार्धम् । A drops the words between 120 & 121 (122) M. समप्रवि-
भक्तेषु । (123-124) A drops. (125-126) A drops due to haplogy. (127) A° मन्यदित्यर्थः ;
M° संन्यदित्यर्थः । (128) M° मनसा मन्यानभूतेन ; A° मन्यानभूतेन (129) M° गणसंज्ञा ।

॥ ४ ॥ गौ गन्तमध्यादिर्लश्च ॥ १४ ॥

गौ गन्तो गम्यो गादिर्लश्च । गौ गुरु द्वौ कदाचिद् गणोऽसौ भवति । गुर्वन्तो वा त्रिकः 'स'-गणः । गुल्म्यो वा 'न'-गणः । गुर्वादिर्वा 'म'-गणः । चत्वारो¹³⁰ लघवो वाऽसौ भवति । पञ्चषाडपि चतुर्मात्र एव गुरोर्दिमात्रत्वात् । 'लौ स' इति द्वयोर्मात्रयोः स्थाने एकस्य गुरोस्तत्त्वात् । ननु 'लश्च' इति पुनर्ग्रहणमनर्थकं 'लः समुद्रा गच्छ' इत्युक्तत्वात् । नानर्थकं तस्य मात्राविधानार्थत्वात् अस्य च सधुप्रयोगार्थत्वात् । एतेन पञ्चप्रकारेण¹³¹ गण्येन आर्याः कर्तव्याः¹³² ।

अथार्यालक्षणमुच्यते । तत्र¹³³ गायानात्यरचतप्त¹³⁴ इति ।

तत्र गायतावत्—

॥ ४ ॥ स्वरा अर्धञ्चार्यार्धम् ॥ १५ ॥

'गण' इति वर्तते । वचनं विपरिवर्तने । स्वराः सप्तगणा अर्धञ्च गणम्यार्ध' श्लोकम्यार्ध' स्यात् । साऽऽर्या नाम जातिर्भवति । 'गाया' नामैयार्वा शास्त्रान्तरेपुक्ता । गयानां सप्तानां प्रत्येकं पूर्वोक्तैः पञ्चमिः प्रकारैः प्रयोगे प्राप्ते इदमाह—

॥ ४ ॥ अत्रायुङ् न ज् ॥ १६ ॥

अत्रार्यायामयुक् अयुजो¹³⁵ गणाः प्रथमस्तृतीयः पञ्चमः सप्तमश्च जो मध्ये गुर्वन् कर्तव्यः । ततश्चैते गणार्चतुष्प्रकाराः¹³⁶ शेषाश्च पञ्चप्रकाराः¹³⁷ ।

[40] ॥ ४ ॥ पष्ठो ज्¹³⁸ ॥ १७ ॥

पष्ठो गणो 'जो' मध्ये गुरुरेव नियमेन भवति । प्राप्तस्य वचन नियमार्थम् ।

॥ ४ ॥ न्लौ वा ॥ १८ ॥

नगणस्त्रिलघु लघुरचैक इति चतुर्लघुर्वा¹³⁹ पष्ठो गणः ।

॥ ४ ॥ न्लौ चेत् पदं द्वितीयादि ॥ १९ ॥

पष्ठो गणो न्लौ चेत् चतुर्लघुरचेत् पदं द्वितीयाक्षरादि वृषक्¹⁴⁰ प्रवर्तयेत् । पष्ठगणस्य द्वितीयमक्षरं प्रथमश्च एकः शब्दो न स्यात् । द्वितीयमक्षरमन्यस्य शब्दस्या¹⁴¹ दिरेव स्यादित्यर्थः ॥

॥ ४ ॥ सप्तमः प्रथमादि ॥ २० ॥

सप्तमो गणो न्लौ चेत्¹⁴² प्रथमाक्षरादि प्रवर्तयेत् । प्रथमाक्षरं शब्दस्यादिरेव स्यादित्यर्थः ॥

(130) A drops चत्वारो । (131) A drops पञ्च । (132) A आर्याः । (133) M तारच ; S ता च ; M adds पञ्चदशम् । (134) M & S' गायानोत्तरचतुष्टयम् । (135) A अयुजोः । (136-37) A omits. (138) M & S ज् । (139) A न्लौ । (140) A drops वृषक् । (141) A drops शब्दस्य । (142) A adds चतुर्लघुरचेत् पदं

॥ ४ ॥ अन्त्ये पञ्चमः ॥ २१ ॥

‘अर्थम्’ इत्यनुवर्तते । विभक्तिर्विपरिवर्तते । अन्त्येऽर्थे पञ्चमो गणो न्तो चेत् पदं प्रथमाक्षराद्येव स्यात् ॥

॥ ४ ॥ पष्ठश्च लृ ॥ २२ ॥

चकारादन्त्य इत्यनुवर्तते । अन्त्येऽर्थे पष्ठो गणो लघुरेवैकः स्यात् न चतुर्मात्रः । इत्थं गाथात्पठस्तु-
क्तम् । तत्रोदाहरणम्—

वन्दे मातरमार्यां बालीं बधांमिमानिनीं देवीम् ।

यामेव बिदुस्यास्यां वरासु¹⁴³ गायामु पम्यासु ॥

न्तो वा नो चेत् पदं द्वितीयादीस्तुक्तम्¹⁴⁴ । तद्यथा—

निजमुखविपुलप्रतिबिम्बवति तमिष¹⁴⁵ हारतरसतारेषु¹⁴⁶ ।

[41] श्रीक्षितुमासीनोरसि मतु¹⁴⁷ जगदखिलमवतु रमा ॥

॥ ४ ॥ त्रिषु गणेषु पादः पध्याद्ये च ॥ २३ ॥

त्रिषु गणेषु आद्येषु पादः त्रियते । आद्ये प्रथमेऽर्थे, चकारादन्त्ये च । आ गाथा ‘पध्या’ नाम भवति । पूर्वमर्थस्य लक्षणविधानात् पादसङ्ख्यावामासी मोक्षविति वचनम् । तेनात्राप्याद्य एव श्लोक उदाहरणम् ।

॥ ४ ॥ विपुलाऽन्या ॥ २४ ॥

अन्या गाथा ‘विपुला’ यस्यान्त्रिषु गणेषु पादो न त्रियते । सा च ‘पूर्वे’ मुखपूर्वेत्यादिना वक्ष्यमाणन्यायेन मुख्यादिविशेषत्रयस्यात्रापि सम्बन्धसङ्गात्वात् त्रिधा विपुला । मुखविपुला, जघनविपुला, महाविपुला चेति¹⁴⁸ । तत्र ‘मुखविपुला’ सा यस्या न पूर्वार्थे वादप्यवस्था । यथा—निजमुखविपुल-
प्रतिबिम्बेत्यादि (loc. cit) श्लोकः । यस्या मोक्षार्थे सा ‘जघनविपुला’—

सा जयति जघनविपुला गौरी यस्या जितस्मरोऽपि हरः ।

दिक्सङ्गतो¹⁴⁹ द्वितीयात्मनपि न सप्येऽद्वितीयायाः ॥

यस्या नोमयोरर्थयोः सा ‘महाविपुला’ । यथा—

विमग्नं वेदाश्चतस्रः ककुभ इवाम्बैरचतुरः स विजयते ।

यस्मात्सन्धरस्यैव जनस्यैते¹⁵⁰ महाविपुलाः ॥

॥ ४ ॥ चपला द्वितीयचतुर्थो ग्मध्यो जी ॥ २५ ॥

द्वितीयचतुर्थो गणो जी मध्यगुरु स्याताम् । तदा गाथा ‘चपला’ नाम भवति । तौ च मध्ये गुरु गणौ मध्यो गुरोर्नभ्यगतौ स्तः । ततरश्च प्रथमो गणो गुर्वन्त एव स्यात् । तृतीयो गुरुरेव द्विः । पद्यमो गुर्वादिरेव । इत्येवं गुर्वोर्नभ्यगतौ जी भवतः ॥

(143) A • क्षराः । (144) A • द्वितीयादीत्याद्युक्तम् ; M : द्वितीयादीस्तम् । (145) A • प्रतिबिम्बपरस्परिनिर्ब

(146) M • हारतरसं भारेषु ; S : हारतरसभाषे । (147) A adds केचित् । (148) A • ऐवं गणौ

(149) M : जनस्य स्तः ।

[42] ॥ ४ ॥ पूर्वे मुखपूर्वा ॥ २६ ॥

पूर्वार्धे चेदिदं चपलालक्षणं तदा मुखशब्दपूर्वा चपला भवति । मुखचपतेति यावत् ॥

॥ ४ ॥ जघनपूर्वोत्तरत्र ॥ २७ ॥

उत्तरत्र त्रितीयार्धे चेदिदं चपलालक्षणं तदा 'जघनपूर्वा' चपला भवति । जघनचपतेति यावत् ॥

॥ ४ ॥ उभयोर्महाचपला ॥ २८ ॥

उभयोरेक्यर्थयोरेदिदं चपलालक्षणं तदा महाचपला । एतास्तिस्त्रयोऽपि पृथग्वा विपुलामिरव सहैव भवन्ति । ताश्च प्रत्येकं धत्तुमिः सम्पर्कान्चतुर्था चतुर्थेति द्वादशचपलाः । केवलः¹⁵⁰ रचरत्स इति शोकाचपलाः । तत्र पृथ्वामुखचपला—

देवाधिनाम नार्थं हरिं पुराणं विनैव भगवन्तम् ।

या स्तौत्यन्यजन्मतः सा नष्टा सैव¹⁵¹ मुखचपला ॥

अथ मुखविपुला जघनचपला—

भवति भवव्याधिमिश्रिजि मिष्टा¹⁵² विनाऽस्ति का दयिताः ।

यदमी अत्रा विना तादृशासते जघनचपला स्वीय ॥

अथ जघनविपुला महाचपला—

वास्तां विमुक्तिरेताः स्त्रियोऽपि रक्षयाः क्व' महाचपलाः ।

तेषां विना गिरिरुस्य बालरामा एव श्वश्रूम् ॥

एवमन्या अपि द्रष्टव्याः ।

इदानीं गीतयोऽधिगम्यन्ते ।

॥ ४ ॥ आद्यार्धसमा गीतिः ॥ २९ ॥

आद्ये नार्धेन समा यदि सर्वा स्यात् तदा गीतिः । आद्ये नार्धेन साम्यं चार्याया आद्ये नार्धेन अन्त्यस्य साम्यम् । आद्यार्धे पष्ठो गणो 'जो' वा 'नूती' वा स्यादित्युक्तम् । [43] अन्त्येऽप्ये पष्ठश्च 'लू' इति सप्तमात्रत्वं विहादान्त्येऽपि¹⁵³ पष्ठो 'जो' वा 'नूती' वा स्यात् सा गीतिः । ¹⁵⁴पञ्चमे च सप्तशब्दस्य प्रथमादित्वनियमो न स्यात्, सप्तमे सर्वतत्पुरुष स्यात् ॥¹⁵⁵

॥ ४ ॥ अन्त्येनोपगीतिः ॥ ३० ॥

अन्त्येनार्धेन पदस्य समः स्यात् । आद्येऽप्यर्थे पष्ठो गणो लघुनात्र एव । पञ्चमे च सर्वतपो शब्दस्य प्रथमादित्वनियमः¹⁵⁶ स्यात् तदा उपगीतिः ॥

(150) A adds च पृथ्वाद्यम् । (151) M: सा कथा सैव; A: सा कथायैव । (152) A drops मिष्टा
M: निमृष्टि निष्ठा । (153) A - सप्तमात्र उक्तं । तद्यदि भङ्गमात्रत्वं विहाय (154-55) A drops ;
S drops सप्तमे सर्वतत्पुरुष स्यात् । (156) A: प्रथमादि पर ।

॥ ४ ॥ व्युत्क्रमेणोद्गीतिः ॥ ३१ ॥

व्युत्क्रमेण पूर्वाधे पष्ठो गणो त्र्युमात्र उत्तरार्धे पष्ठो 'जो' वा 'नूतो' वा स्यात् तदा¹⁵⁷ उद्गीतिः । एतास्तिरसो गीतयो¹⁵⁸ अपि पथ्यया विपुलादिमिरश्च संयुज्यन्ते । ततः षोडशभिः सम्बन्धात् मन्पेक्षं षोडशधा इत्येता अष्टचत्वारिंशत् । गायारश्च षोडशेति चतुःषष्टिरार्याः । तत्र 'वध्यागीतिः'—

गायति गीतं काचिद् कलकण्ठो¹⁵⁹ बीजया समं सनयम् ।

एकाधियतिर्थाभ्यां दोरो रामो बभूव रामेति ॥

मुखविपुलोपगीतिः —

अन्योपगीतिमाकलय्य कृनेष्यां गायति वयस्या ।

एकाधियतिर्थाभ्यां दिवरश्च¹⁶⁰ कृष्णो बभूवेति ॥

अधनविपुलोद्गीतिः—

उद्गातार्युद्गीतिं पृतवति शस्त्रे सुशस्त्रे¹⁶¹ च ।

हुत्वा ग्रहचमसान् सदसि मष्टयन्तोऽर्चयन्ति हरिमार्गाः ॥

एवं चपलामिरश्च गीतीनां योगः स्यात् । तत्र पथ्यामुखचपलादिमिर्गीतिः —

अन्ये समप्रमर्षं समर्ग्य दानेन¹⁶² तोषयन्ति हरिम् ।

मगवत्समचपला मुखचपला गीतिं वितन्वते पथ्याम् ॥

(अधनविपुला मुखचपला गीतिः)

अन्ये कुष्ठमुखविपुलाद्यु गीतिपुशलायु अधनचपलायु ।

सक्ता हरावसक्तास्त्वपोगेमुग्धा¹⁶³ यान्ति दुर्गतिं भूशूः ॥

(महाविपुला गीतिः)

अन्ये तु गीतिरस्याः विना महाचपलजघनविपुला स्त्रीः ।

[44] मगवन्तमेव संसारोगेवैषं व्रतन्ति शरचमिव ॥¹⁶⁴

(अधनविपुला महाचपला गीतिः)

एवमन्ता¹⁶⁵ द्रष्टव्याः ।

॥ ४ ॥ अर्धे वसुगणा आर्यागीतिः ॥ ३२ ॥

गाथायाः गीतीनां चार्धे वसुगणे वसवोऽष्टौ गणा यस्मिन् सा त्वार्यागीतिर्नामायां भवति । तन्नामि गाथादीनां पूर्वाधे अष्टयगो दुर्गार्यागीतिः, उत्तरेऽधे अधनार्यागीतिः, अष्टयोर्नार्यागीतिरिति रुद्धेति । शास्त्रान्तरे पुनरास्तां ष्यक् संज्ञा उक्ताः¹⁶⁶ । उक्त्या गीत्या सहार्यागीतिः सा महार्यागीतिः । स च स्कन्धः¹⁶⁷ एषैव या गाथया सह सात्रस्कन्धा उपगोत्या सह सोपस्कन्धा दोद्गीत्या सह उद्स्कन्धा । या मुखार्यागीतयो अजनार्यागीतयश्च, ताः सङ्कीर्णा इति । एवं गाथादीनां

(157) A. सा च । (158) A drops गीतयः । (159) A. वसुधर्मा । (160) M: दीराच । (161) M. सुशस्त्रे । (162) A: सम्राज्य दानेन ; S. सभाजयमाने । (163) A: समानुता । (164) M & S शरचमिव । (165) A adds अपि । (166) A drops उक्ताः । (167) M & S drop the sentence.

मैश्वर्युपपत्त्या दूरपरिमार्गधर्मेन सन्वयात्¹⁶⁹ अन्वेकं त्रिधा इति अष्टोनशतद्वयमार्थागोतिप्रकाराणाम् ।
 गणमैश्वर्युपपत्तिरिति हे शने षट्पञ्चाशन्वया¹⁶⁹भेदाः । शने च महाभेदा एतेषामेकस्मिन्नपि
 'अन्वीर्याये'¹⁷⁰ एकैका कोटिः सम्पद्यते । तत्र पञ्चागोतिर्महार्था¹⁷¹ गीतिः—

कुर्वन्मार्थागोतिं सदात्मनि सनातनं हरिं ययवन्तम् ।

परदेशन्तः शान्तः क्षान्त उदरतः समाहितो भूत्वेति ॥

मुक्ताविपुला मुक्तावयवा¹⁷² गानामुन्वागोतिः—

मग्नस्तमेव साक्षिषु¹⁷³बंशं स्तोत्रतां¹⁷⁴ ययि विरम्या मृत ।

इति खल्वार्थागोतिं कुर्वन्ति मनोरथमायनाः ॥

अमलविपुला अमलचपलोद्गोतिः अमलार्थागोतिः—

एवमुन्वागोतिं कुर्वन्तो¹⁷⁵ महामनोराज्ये ।

अमार्थकानमोक्षेषु बलिनीं बहिरोमन्यतमस्मिन्निति ॥¹⁷⁶

महाविपुला महाचपलोद्गोतिर्महार्थागोतिः—

वक्ष्यामि तेन अमार्थकानमोक्षानि होदाहरणे ।

[45] वार्चं ममोपश्रयवन्तु पुत्रकल्पेव बल्लुमार्वार्थागोतिम् ॥

एवमन्येऽपि प्रकारा द्रष्टव्याः । इत्यार्थागोतिः ।

अथ निर्णयशायोद्गोतिविचित्रिणे—

॥ ४ ॥ बैतालौयं द्विः स्वरा अपुञ्जो युग्वसवो र्णाः ॥ ३३ ॥

'ल' इत्यनुजते 'पाद' इति च । द्विः स्वराः द्विभूताः सप्तलघवः चतुर्दशमात्रा इति यावत् ।
 अपुञ्जाः अथनस्तनीयश्च । युग्माः द्वितीयश्चतुर्थश्च द्विर्लघवः षोडशमात्राः स्युः । सा बैतालौयं
 नाम गतिः । आत्वेन चतुर्दशसु च मात्रासु कञ्चिन्नियममाह । 'अन्न र्थ' इति ।

अन्ते पादानां 'रत्ना'¹⁷⁷ एव निषेधेन कार्याः ।¹⁷⁸ र-गणो मध्यलघुः ।¹⁷⁹ अत्र रत्नावित्पक्षि-
 कारादुपरो लघवश्च यथाक्रमं प्रयोज्यः । तत्रापि 'लौ स' इत्युपतिष्ठते । तत्रापि द्वयोर्मात्रयोः स्थाने
 एको गुणः स्यात्—

मइति तदपि सक्तवेगसो-

इतिषन्याः सन्तदनेकसम्पदः ।

शुद्धाः प्रकटास्थिपञ्जरा

बैतालौयन्तुं विनन्वते ॥

(168-69) A drops the lines. (170) A प्रत्यर्थभागे । (171) A : युग्वर्था । (172) M drops युग्वर्था
 (173) M : यक्षिण । (174) A M & S : नो रुता । (175) A : कुर्वन्ति न । (176) A : सनान्य-
 दन्तिनः । M : सनान्वस्तिनः शुभ्रवर्दिनि । S : बहिनीं मत्तिररा । (177) A : लघुर्गुणश्च । (178-79)
 A drops the words.

॥ ४ ॥ गौपच्छन्दसिकम् ॥ ३४ ॥

अन्त इत्यनुवर्तते ।¹⁸⁰ एषामेव बैतालीयपादानामन्तेऽन्योऽपि गुरेको मेषे सा चौन्दन्दसिकं नाम जातिः —

परपत्तु परेषु मोलिताक्षाः
निभृताङ्गारश्च रहस्यमोष्टधेष्टाः ।
चरितं परिमोहन परेषा-
मोपच्छन्दसिकं खतारचरन्ति ॥

॥ ४ ॥ आपातलिका मो गो ॥ ३५ ॥

आप्त्येव चतुर्दशसु षोडशसु च मात्रासु अन्ते मो गुरु च द्वौ नियतौ स्युः । सा आपातलिका नाम जातिः —

अधन¹⁸¹ प्रतिनोदिषमेको
यास्यति चरितेर्दुर्भतिमन्यः ।
सम्प्रति भैक्षं चरतो ह्य-
वापातलिका निष्कसितान्ता ॥
आपातलिका स्यालौत्यर्थः ॥

[46] ॥ ४ ॥ शेषे परेण युट् न साकम् ॥ ३६ ॥

बैतालीयादीनां पादान्ते 'लृगं' इत्यादि नियमः कृतः । अयुक्तादस्यादौ यया मात्रायां युक्त्वादस्य चाटानां नियमो न कृत इत्यारम्भः । शेषे षट्पादौ परेषु सप्तुना परया मात्रया युग्लसु द्वितीयरचतुर्थः पञ्चरच । न साकं ॥ सहैकीमवति । नैकेन गुरया युग्मां मात्रां परया मात्रया युज्ययात् । तयोः स्थाने नैको गुरुः स्यादित्यर्थः । पूर्वया¹⁸² तु युज्ययादेव । तथा च—निधिन्यस्यन्यथ नैक्यसम्पदः¹⁸³ इत्यादि कृते—

॥ ४ ॥ षट् चामिभ्रा युजि ॥ ३७ ॥

अकारो नेत्यनुकर्षार्थः । युक्त्वादे द्वितीये चतुर्थे चाटान्तेऽस्य मात्रासु षट् मात्रा अमिभ्रा गुरौकीभूता¹⁸⁴ न कर्तव्याः । निरन्तराः न षट् सप्तवो कर्तव्याः । अयुजि तु¹⁸⁵ विदन्ते एव । तथा च 'महति तपति' इत्युक्तम् ।

॥ ४ ॥ पञ्चमेन पूर्वः साकं प्राच्यवृत्तिः ॥ ३८ ॥

युजीत्यनुवर्तते । पञ्चमेन सप्तुना पूर्वं सप्तुचतुर्थः सहैकीमवेत् । युजि पादे चतुर्थपञ्चम्यो मात्रे एकेन गुण्याऽधिक्रियेयाताम् । प्राच्यवृत्तिर्भवति । 'शेषे परेषु युट् न साकम्' (IV.36) इत्याद्यादनपवादः ॥

(180) A omits the sentence. (181) M: अधनः । (182) M: पूर्वया (183) A: धन्या सगय-
-मनैक्यसम्पद (184-85) A drops the words

॥ ४ ॥ अयुक् तृतीयेनोदीच्यवृत्तिः ॥ ३६ ॥

अन्यः पादस्य तृतीयेन त्रुना पूर्वो द्वितीयः सङ्कोचवेत् उदीच्यवृत्तिः ॥¹⁸⁶

॥ ४ ॥ आभ्यां युगपत् प्रवृत्तकम्¹⁸⁷ ॥ ४० ॥

आभ्यां लक्षणाभ्यां युगपदेकत्र कृताभ्यां प्रवृत्तकं भवति । युजोः पादयोर्मध्यवृत्तप्रवृत्तिमिति ।¹⁸⁸ आभ्यां प्रवृत्तकमित्येतावदक्षयमिति । पुनर्पुनर्गपप्रवृत्तिं [47] क्वचिदयुक्पादविलक्षणानां प्रवृत्तिं सूचयितुम् । तेन त्रिपुत्रा¹⁸⁹ आर्त्तागोतिचारहासिन्यादिषु अयुक्त्वादविलक्षणप्रवृत्तिसिद्धिः । एतानि प्राच्योदीच्यवृत्तिप्रवृत्त-
कानि बैतालौयादिभिः सङ्घैव भवन्ति । तेन तानि नव बैतालोयाद्यास्तिस्रः¹⁹⁰ इति द्वादश । तत्र बैतालोय-
प्राच्यवृत्तिः—

न विपन्ने च लोकगङ्गायप्राच्यवृत्तिमुपजीवता नृषाम् ।

अविवादमगर्हतां बुधैः पितृपैतामहपरम्परागनाम् ॥

बौध्दन्दसिकोदीच्यवृत्तिः —

उदीच्यविधेरेषु मानवानामेतेनैव निरूप्यते प्रवृत्तिः ।¹⁹¹

यदेव सविताऽयुदीच्यवृत्तिः मीनं मेघवृषौ मृगश्च मुह्यते ॥

आपातलिकाप्रवृत्तकम्—

स हास्यनुपयास्यति लोके यो रमेन वनितासु तपस्वी ।

प्रवृत्तकमसङ्गयोग्यं चापलादिषु चरन् पलिताङ्गः ॥

आनातलिकाप्राच्यवृत्तिः —

जातङ्गीका बहुरागां¹⁹² प्राच्यवृत्तिमनुचिन्त्य बुधा स्वाम् ।

बाल्ये यत् सत्स्ववहेलं¹⁹³ ग्राम्यवागनुचितं च कुर्वन्ति ॥

कैरिचतुपानलिकेन्यस्याः संज्ञोक्ता ॥

॥ ४ ॥ अयुक् चारहासिनी ॥ ४१ ॥

बैतालोयादीनामयुक्त्वादविलक्षणं श्लोकस्य चतुर्ध्वपि पादेषु स्यात् । सा चारहासिनी जातिः । अयुग्मत्र
पादस्य लक्षणद्वयमुक्तम्—आश्रादयस्यास्तत्त्व¹⁹⁴मुदीच्यवृत्तिरवच्छेदः । तद्यदि चत्वारोऽपि पादा न्यूनमात्रा
बैतलोयवृत्तिलक्षणा वा उभयान्यका वा स्युः आरहासिनी सा स्यात् । सा च बैतालोयादिषु प्रत्येकं विधा
भिरेति नवधा स्यात् । बैतालोयादयश्च द्वादशेत्येकविरुति प्रकाराः । तत्र बैतालोयादिपादैर्न्यूनमा
त्रैर्यथा—

दरानद्युतिचारहासिनी स्तनविनतवत्तनमन्यरा ।

विज्जन्तनसः सुराङ्गना [48] तेनानुमिता¹⁹⁵ फलोन्नतिः ॥

(186) A ३३६ भवतिः (187) M: प्रवृत्तकम् । (188) A प्राच्यवृत्तिमनुचिन्त्यमिति । (189) A omits
त्रिपुत्रा । (190) M: चतस्रः (191) A: वृत्तिः । (192) A: धुन्वन्ति हि या मुह्यन्ते । (193)
M & S: वन्देते । (194) A: माश्रादयस्यास्तत्त्वम् । (195) A & S: तेनानुमिता ।

एतामुत्तरान्तिकेति केचित् । अथ सोदीच्यवृत्तिलक्षणैः—

बभूव जनकोऽपि यां बभू निरोक्षितुमनुदिशं चतुर्मुखम् ।

न साऽपि शशि¹⁹⁶ चास्हासिनी निरोक्ष्यते मुनिमिस्तपस्विभिः ॥

दक्षिणान्तिकेत्येके । अथोभयात्मकैः पादैः —

तपोविपरिणाम¹⁹⁷ एष यद्भनानि विपुलानि बान्धवाः ।¹⁹⁸

बभूव मदचारहासिनी परञ्च कुशलं विपरिचिताम् ॥

एवमौदञ्चन्दसिकापातलिकयोर्द्रष्टव्यम् । अयापातलिकापादैर्न्यूनाभावैः —

हा तात हे भ्रातः पुत्रावित्युक्तगिरां नरकेषु ।

स्मरत नराणामथमात्रां चरत च¹⁹⁹ धर्मं दुरितारिम् ॥

अवपातलिकेत्येके । चास्हासिनी नाम युगमलक्षणत्वाद् दृग्भेष्वपि पादेषु निरन्तराः परलघवः प्रत्यम् ॥

॥ ४ ॥ युगपरान्तिका ॥ ४२ ॥

वैतालीयादीनां दुष्प्रादलक्षणं सर्वेषु पादेषु स्यात् । सा चापरान्तिका । दुष्प्रादलक्षणं द्विविधम्—
मात्राद्वयस्याधिक्यं प्राच्यवृत्तिवच्चेति । तद्यदि मात्राधिका वा सा प्राच्यवृत्तिलक्षणा बोधयात्मिका वा
पादाः, तदाऽपरान्तिका । एषा पूर्ववन्नयेति निरुत्पकारा वैतालीयादीनाम् । तत्र वैतालीयपदैर्मैत्रा-
धिक्यैर्यथा—

न मुनिर्लोचनगोचरो बभेऽनितानां मदलोत्पन्नपुण्यम् ।

भूत्वा ता हि²⁰⁰ किलापरान्तिकाः तच्चित्तं लपूकर्तुमीक्षते ॥²⁰¹

एषाऽपि दक्षिणान्तिकेत्येके । अथ सा प्राच्यवृत्तिलक्षणैः —

न परिच्छेदोचितत्वा नोपलम्भविमवाऽपरान्तिका ।

कामुकीब²⁰² द्रष्टवर्हणा किन्तु मोहयति केवलं जनम् ॥

पूर्वान्तिकेति केचित् । अथोभयात्मकैः —

या परान्तिका सा परकान्ता सा न तस्य तप एव रणद्धि ।

अपि तु कीर्तिमयमाष्टि²⁰³ मतिञ्च प्राप्तमप्यवरणद्धि कदापिन् ॥

उत्पातलिकेति केचिदिति ।

[49] अथ मात्राभिकैः पादैः —

यव मुनिर्मन्त्रेणैवाप्तवासः²⁰³ यव अ वनितास्ननतारविहारः ।

कहिहि वरारोहास्व²⁰⁴ गुणज्ञं यदि तपसे स्पृहयेत्तव चित्तम् ॥

नलिनमिति केचित् । शेषाश्च द्रष्टव्याः ।

(196) A drops न सापि शशि । (197) M. तपोविपरिणाम । (198) S. चाधिता । (199) M. विपरित ।

(200) M. तहि । (201) M. लपुमुखा चित्तान्मयहर्गुमोक्षते । (202) A. कामुकी तः M. कामुकी

न । (203) A. मुनिबनेषु वसतरातः । M. मन्त्रेणैवाप्तरातः । (204) A. परात्पृथगु ।

अयमेवपि पादेन यथाशेषं 'यद् चामिश्रा युञ्जी'ति द्रष्टव्यम् । युग्मपादलक्षणत्वात् अपरान्तिका-
नामपि च—

स तदस्यति²⁰⁵ बस्य बोधितां नयनश्रोत्रं करोति कौतुकम् ।

अपि तापधना²⁰⁶ सुवर्चसा कुसुमश्रीरिव सुप्रबोधिता ॥

होश्मर्षमाधिकारे सुवचनेति केचित् । अग्रे तु प्रबोधितेति नामेति । अस्मिन्नु शास्त्रे बैतासीय-
मकार परार्थमाधिकारः स्यात् सूत्रमावात् । तथा—

अतस्माद्दुक्का बराज्जनानां बुद्धनालीनमा²⁰⁷ शुद्धिमुपेक्षते ।

विमलद्युतिदेशुराः पुमांसः हृदयस्थास्तपसो निवर्तयन्ति ॥

इदमपि तत्रैवार्थसमं विमलद्युतिरिति नाम वृत्तमिति केचित् । अस्मिन् शास्त्रे औपच्यन्दसिद्धमेव ।
इति बैतासीयानिः ॥

॥ ४ ॥ गन्ता द्विचसञ्चो मात्रासमकं लनवमः ॥ ४३ ॥

हः, गदः, शेषे परेण युद्धेति चानुवर्तते । गन्ता गुर्वन्ता द्विचसञ्च द्विष्कृता अष्टौ सप्तदः षोडशमात्रा-
इति यावद् । ता एकपादे स्तुमर्मासमकं नाम जानिः । तत्र नवमो सप्तुरेव । नवमी मात्रा लघुनैव
क्रियते न गुरुणा । अतः पुन्या एव चत्वारोऽपि षोडशः —

तिष्ठन्तु तावद्द्विष्कृतां मुकृतं

मुकृतकृतं सप्तचपलं²⁰⁸ प्रेत्य ।

यशोऽप्यधुनाऽपि मुदुरुज्जुतनः

का वा मात्रासमकं किं वा ॥

यद्यपि 'गन्त' इति युग्मयोगवर्णेन [50]-न्वं सिद्धमेव, तथाप्ययुग्मयोगेन सिद्धम् । उक्तम् । तेन चतुर्णां
पादानामन्ते द्वयोर्मन्त्रयोः स्थाने गुरोकोऽन्यत् कर्तव्यः । अत्र गद्येविधानामात्रेऽपि अतस्तुमिर्मात्राद्विषया-
नामिव गगनभङ्गुरगम्य विवेक उच्यते । 'शेषे परेण युद्धं न साकं'मित्यधिकारात् सर्वत्र लघ्यो न कर्तव्यः ।
तत्र शदानामाद्यो गदचतुर्थेव भवति । द्विगो गान्तो गादिश्चतुर्नपुरचेति । द्वितीयेरचेति चित्रा-
नवमरेवेति चतुर्नपुरे संज्ञान्तरस्य वक्ष्यमानत्वात् त्रिवैव भवति । नवमस्य लघुत्वनिश्चयान् गान्त एव
चतुर्थो गन्ता इत्युक्तत्वात् । 'द्विगो गान्तरेवेति ॥

॥ ४ ॥ द्वादशध्वं वानवासिकाः ॥ ४४ ॥

एतास्तेन सप्तुनिरमासु द्वादशध्वं मात्रा लघुरेव स्यात् । सा वानवासिका नाम—

वात्यने एव स्वयमपि दूरा-

ज्ञानेन मही त्रिकचतुर्नसाध ।

एवं यशसा मुचि मुकृतानां²⁰⁹

व्याप्यते एव स्वयमपि नमः²¹⁰ ॥

(205) A: स च परमति । (206) M & S: अस्तीति धना । (207) A: वृद्धिता नञ्जुतना । (208) M:

लघुनवतः । (209) A: मुकृतल नो । (210) A: स्वयनतिष्ठा भू; M: स्वयमपि सत्यः ।

अस्यास्तृतीयः सर्वतपुरेव । केचिन्तु गुरुमध्यमपोच्छन्ति । तथाऽपि विश्लोके गुरुमध्यं द्वितीयं चित्रासं
स्तृतीयश्च । नैतदाचार्यस्य विज्ञप्तनामस्य मतं, यतः शेषे परेषु युङ् न साकमित्यनुवर्तते । तन्वात्रादुङ्
न जित्यत्र (IV 36) ग्रहणेन सिद्धम् । तद्वि परस्तादनुवृत्तिं वारयदितरेषामनुवृत्तिं सूचयति ।
तस्मादेते प्रकाराः यदि कथञ्चित् साध्यामत्रासिद्धं गम्येति (VIII.1) द्रष्टव्यः ॥

॥ ४ ॥ विश्लोकः पञ्चमाष्टमी ॥ ४५ ॥

'ल' इत्यनुवर्तते । पञ्चम्याष्टमी च मात्रा सपुरेव स्याताम् । सा च जातिविश्लोको नाम । शेषं
यथाप्राप्तम्—

लोषति न स भुवि नापि परतो न
च यः [51] सुखयति न स सुखो वा स्यात् ।²¹¹
द्विधाधनवत्तत्त्वम्यादिमतां
स्तवने विजहति यं विश्लोकम् ॥

अत्र द्वितीयः सर्वतपुरेव तृतीयो द्विधा द्विगो गन्तो गादिरचेति²¹² ॥

॥ ४ ॥ चित्रा नवमश्च ॥ ४६ ॥

नवमी पञ्चम्याष्टमी च मात्रा सपुरेव स्यात् । सा चित्रा नाम । द्वादश्या मात्रायाः सप्तमेऽपि चित्रैव
स्यात् न वानवासिका, सप्तमगौरवात्—

इन्दुमण्डिरिव मवतु तदसि रुचिः
रुचिमपि यश इव विमृजतु विशदाम् ।
अथ च स्पृष्ट इव रुचिनि कलङ्गिनि
चित्रा रुचिरपि चित्पञ्चलायैः ॥

अस्या द्वितीयः सर्वतपुरेव तृतीयो द्विधा गन्तः सर्वतपुरेवेति ॥

॥ ४ ॥ परपुत्तेनीपचित्रा ॥ ४७ ॥

नङ्गं न, परपुत्ते न नवमीद्वितीयोत्रयोरेकेन, गुणा वारहे चित्रचित्राः—

अममं सुषमं कुर्वन्ति स्वताः
सन्तमसन्तं युक्तमवुक्तम् ।
द्विधा यशसा धर्मरताना-
मुचित्रा इव मितिकवर्णाः²¹³ ॥

अस्या द्वितीयश्चित्रा—द्विगो गन्तो गादिरच । तृतीयो द्विधा—द्विगो गादिरचेति ॥

(211) A : न स्यात् सुखयति न स्वमुक्त्वभाङ् । (212) A & M द्विधा द्विगो गादिरच । (213) A : चित्रि
वर्णा ; M : चित्तिकवर्णा ।

॥ ४ ॥ एभिः पादाकुलकम् ॥ ४८ ॥

एभिर्नाममकानां पादैर्मितैः पादाकुलकं नाम जातिः—

अनिर्गमोलितशुभदशदिकः²¹⁴

सुकृतौ दोषोऽप्युदितनमो धनम् ।

लोकं भुवि निनपादाकुलकं

नमयति रत्निरिव यशसोद्गच्छन् ॥

मात्रासमवानास्तिकाविरलोकचिन्नापादैरिवम् ।

गुहमिलमुमिरचोदितस्यान्

साहस्रोमिः कविबाग्मिरिव ।

सुकृतौ सुवृत्तैः कुरुते श्लोकान्

कविरिव पादाकुलकाद्यर्थम्²¹⁵ ॥

तत्रोपचित्रायाः काव्यः पादः । अन्ये [52] माशसमकस्य । एवमन्यान्यपि द्रष्टव्यानि ।
रत्नानि विरदिरिव पादाकुलकानि ॥

॥ ४ ॥ गीत्यार्या लः ॥ ४९ ॥

एषा एव बोद्धव्यमात्रा लघव एव स्युः । न गुरुमिः क्लियेरन् । गीत्यार्या नाम स्वान् ।

सुत इह सति भुवि दितृगुणगणपति

मृतमपि जनममिदमिति न मृत इति ।

यशसि च शमदमलघुनिततमिति च

तद्वचलपूतिरिव तप उपचिन्नु गुरु ॥

ननु तत्रैवा किमिति मात्रामित्युच्यते । नियताक्षरसंख्यन्वादक्षरैरपि लक्षयितुं शक्यते । वृत्तनकारणे
वर्तमान्येति । सत्यम् । 'शिखा विपर्यस्ताया' (IV.50) इत्यत्र बोद्धव्यमात्रास्थाने अष्टानामेव ग्रहणं यथा
स्वादिति । अन्यथा बोद्धव्यमात्रस्थाने बोद्धव्यैव गुरुवः स्युः ॥

॥ ४ ॥ शिखा विपर्यस्ताया ॥ ५० ॥

गीत्यार्याया एवार्थं विपर्यस्येत । गुरुमिः करणं लघुमिविहितायाः । सा शिखा नाम²¹⁶ पुनर्विशेषमाह—

॥ ४ ॥ लः पूर्वोऽप्युच्यते ॥ ५१ ॥

विपर्यस्तव²¹⁷ पूर्वो मागः पूर्वमर्थं लघव उत्तरमर्थं गुरुवश्च । सा ज्योतिर्नाम शिखा—

तपनिव दहदधकलमुशिशिखिह

दिशि दिशि तनयश चरचिन्मपि कुः²¹⁷

दीपज्योतिर्वस्ते कुर्वा—

न्नेतु²¹⁸ लोकान् प्रवर्त्तेऽपि ॥

(214) A. दर्शनम् ; M. दशकम् । (215) A. पादाकुलकाभिः । (216) A. विपर्यसि च पूर्वोः

(217) A. उत्तरचित्त उत्त ।

॥ ४ ॥ गद्येत् सौम्या ॥ ५२ ॥

[53] पूर्वे मागो गुरवः अपरो मागो लघ्वरचेत् सौम्या नाम रिम्बा—

कीर्तिश्चैषा सेम्बेऽत्रूरे

माति कूरा सौम्ये सौम्या ।

मुखयति रुद्रिर्गचिरवन्तमननवि

परमतिहृदिददवमवि दहति च ॥²¹⁹

यद्यपि आर्दादिभू²²⁰ सर्वत्र पादान्त एव दत्तिमदापि भाषासमवादिषु भाषान्तरासु निदनाकार्यवि
कासुचिद्व्यति²²¹ । नदिदं रिश्चैव इति श्रुचिदम् । अन्यथा बोद्धेति भूयात् । इति भाषासमवादिमतिः ॥

॥ ४ ॥ चूर्लिकाधमेकोनविंशदन्ते ग ॥ ५३ ॥

अधमेकोनविंशत्यात्राः स्तुः चूर्लिका नाम स्वात् । अन्ते द्वयोर्मात्रयो स्थाने रको गुरः स्वात् । अन्ते
गुरुत्वस्य नित्यप्राप्तस्य पुनर्बधने परिसंख्यायम् । अन्त एवैकस्मिन् गुणवन्त्यत्र लघुत्वञ्चैवधारयत् ।
अर्थस्य विधानात् नाम पादद्वयस्या । तत् एवैवाऽऽहर्गैर्नैक्यदितुं रकदापि न संदिता । अक्षरलक्षणे हि
भूतेषु पादभ्यवस्था निपता । अनुक्तविशेषाभावादाधिकृतित्वाद्भुपतीतिवार्त्तागीतिव्येन वार्त्तेति ।²²²
केचिदेतामतिरुचिरेति—

फलमपि सुकृतिजनममिहिततुगमुद्यमि-

इ यवति युधि पुपुयः ।

पुनरपि फलदुः मगवति मधुमधि

घटयति सुमतिमतिरुचिराम् ॥

चित्रमातिर्नैवा । अस्यामेव द्विपदोपकारः²²³ ।

॥ ४ ॥ सा म्येन न समा लो ग्ल इति ॥ ५४ ॥

अथ यदि करिचन्द्रेदार्भा वैतालोयादिकं बोद्धव्यम्—अस्मिन् श्लोके इति गुरवः इति लघव इति—तत्र
स्थितान् वर्णास्तेनैव भेदव्यापदेश । ते यावन्तः संख्याया आर्षादीनां विहिताभ्यो भाषाभ्यो हीदन्ते, तावन्तो
गुरवः सिद्धा लघवः । तदथा—अन्ते भावस्यार्था इत्यत्र अनुदिष्ट—[५४]—रुद्राः सन्ति । अस्या
रचायां विहिताः सत्यरञ्चास्मात्माः । साम्य एते शोधितास्त्वदोविरत्या होमाः । तत्त्वदोविरति
गुरवोऽत्र सिद्धा एकादश लघवः । तदाह—सा ग् गुरवो संख्या गुरुणा संख्येति यावत् । कावो ? देन देन
प्रमाणेन न समाः । के ? ग्लः गुरवो लघवश्च । श्लोके स्थिता वर्णाः । केषां न समाः ? लो मानूनामार्षादीनां
विहितामिमान्भिरित्यर्थः । श्लोच्यन्ते चैतेन गुणलघुत्वनिर्धारयः ॥

इति मगवतो यादवप्रकारस्य कृतो विद्वत्तनागन्तुन्त्रोद्दिष्टमिमांसे चतुर्थोऽध्यायः ॥

(218) A & S 'अत्र' । (219) The second half of the verse is corrupt in A, M, T & S Hence
the emendation (220) M & S- रिम्बादिषु (221) A- विनमान्युक्तिं सोभामाहति । (222) A
drops the sentence. (223) M drops the two sentences.

[55] अथ पञ्चमोऽध्यायः

॥ ५ ॥ वृत्तम् ॥ १ ॥

अथ वृत्तद्वन्दांस्वधिक्रियन्ते ।^१

यानि कर्ममनुश्रित्याः श्लोकांस्ते वृत्तानीति वेदितव्याः । वृत्तशब्दोऽर्थं वर्गनियमेन लक्ष्येषु श्लोकेषु प्रतिष्ठः ।^२ वर्गनिपनरश्च द्विधा—संख्या, गुरुलघुविन्यासश्चेति । पूर्वं श्लोकाः भागानियमेन लक्षित्वा तन्वात्मानां द्दन्दांसि । लक्ष्यश्च बहुलां गुरुलघुविन्यासप्रकाराणां सामान्येन वृत्तमिति जातिद्वन्दा-
सीत्युच्यन्ते ।^३ यत्रात्रि वर्गविन्यासनियमः—यथा गीत्याद्यां लक्षिकार्यादीनां च प्रत्यारे क्रियमाये एकैको विशेष्यश्च वृत्तशब्दो मुख्योऽप्यत्र गीत एव । परे पुनः श्लोकाः वर्गविन्यासनियमेन लक्षितत्वाद् वृत्तानि । एतेष्वपि यत्र लक्षणं सामान्येन वृत्तं, यथा पदचतुष्टयं गायत्रीत्यादयश्च, तथापि जातिशब्दो युक्त एव । तन्वात्^४ वर्गसंख्या निरुपेक्षा, तत इह 'लः समुद्रा गण' इति माधोयने ॥

॥ ५ ॥ सममर्थसमं विषमञ्च ॥ २ ॥

तत्र वृत्तं सममर्थसमं विषमञ्चेति त्रिधा भवति । यत्र श्लोके चत्वारोऽपि पादाः वर्गसंख्यया गुरुलघु-
विन्यासेन च समानाः सन् समं वृत्तम् । यथार्थद्वयेन समं प्रथमश्रुतीवी पादौ परस्परसमौ द्वितीयश्रुतीवी
परस्परसमौ तृतीयसमम् । आख्यां विपरीतं विषमम् । द्विधा च विषमार्थसमे भवतः, महाविषमं वितान-
विपरीतं, महावर्धसमं वितानार्थसमञ्चेति । तत्र पादानामुपरिसंख्यया भ्यूनाधिकमात्रात्महाविषममर्थसमं भवतः ।
समाहरत्संख्यानां तु पादानां [56] गुरुलघुमात्रवैषम्येन^५ विन्यास —वितानविषमवितानार्थसमे ।

तत्र वितानार्थसमायेनाह—

॥ ५ ॥ समं तावत्कृत्वः कृतमर्थसमम् ॥ ३ ॥

समवृत्तानां संख्यां तावत्कृत्वः कुर्वान् । समवृत्तसंख्यैव गुणयेत् सार्धसमवृत्तानां संख्या ।

तथा—एकाक्षरस्य छन्दसः द्वे समवृत्ते इति स्थितग्रन्थेऽध्याये । इयोस्तावत् कृत्व करणाद् चत्वारि
भवन्ति ॥

॥ ५ ॥ विषमञ्च ॥ ४ ॥

पुनस्तान्यपि तावत्कृत्वः कुर्वान् । तावन्ति विषमवृत्तानि । चत्वार्यपि तावत्कृत्वः वृत्तानि
चतुर्विधानि पोद्धा भवन्ति ॥

(1) M omits this *rūtra* and the following sentence of the Commentary. (2) A. प्रश्न ।

(3) A & M. चोच्यन्ते । (4) A & M. तथापि । (5) M. तन्वात् । (6) M. वैषम्यमात्रेण ।

॥ ५ ॥ राश्युनः ॥ ५ ॥

तावत्कृत्वः कृन्च सर्वे राशिना 'एकेन' होनमेव संख्या भवति, न सर्वम् । तेन द्वयोर्द्विरप्यु-
यानि चत्वारि तेन्दोऽधिकं राशिमपनयेत् । द्वे अवशिष्येते । तेनैकाक्षरस्य छन्दसो द्वे अर्धसमे । तदा
चतुर्णां चतुष्करणाद् यानि षोडश तेभ्यश्चतुष्कं राशिमपनयेत् । ॥ दशावशिष्यन्ते । तेनैकाक्षरस्य द्विदश
द्विदश । एवमन्येष्वपि छन्दःसु समवृत्तानि । समवृत्तानि तावत्कृत्वः कृन्चैकं राशिमपनयेत् । तावन्तर्ध-
समानि । अर्धसमवृत्तान्येव तावत्कृत्वः कृन्चैकं राशिमपनयेत् । तावन्ति विषमाणि । दश पुनः समानि
तावत्कृत्वः कृन्च राशिना नापनीयन्ते तदा समार्धसमानां सर्वेषां मिलितानां संख्या । अत्रैव पूर्वस्यैव
राशेस्तथा उतरस्य चात्यागे विषमार्धसमानां संख्या । यथा पादाकुनकानाम् ॥

[57] ॥ ५ ॥ ग्लिति समानी ॥ ६ ॥

इदानीं समवृत्तान्पुन्यन्ते । सर्वेषु छन्दःसु युग्मसंख्येषु चतुरक्षरपञ्चमप्रभृत्यो गुरुसंघः पुनर्गु-
पुनर्तुष्टिरित्यादि छन्दसोऽक्षरसंख्याऽऽसमानेरावृत्तौ समानी नाम वृत्तं भवति । सा लघूणां श्रवणीति
केचित् । इतिराश्वः प्रकारावृत्त्यर्थः । 'पादश्चतुर्भाग' इति न विस्मर्तव्यम् । तत्र गायत्री समानी—अर्ध-
सम्पदोऽत्र सन्ति किं समा न । धर्मकामभोक्षमिद्वयोर्ध्वं हि ॥ अत्र समानीति सामान्यायां सत्यामपि
संज्ञायां क्वचिद्विशेषसंज्ञाऽप्यस्ति । तपसा—उष्णिहि समानी विभूतिः । जगत्यां विमावरी बलन्तवरी
चामरी च । अतिजगत्या ह्यप्लुता, अतिशक्त्या श्रुममित्येका । अमिकृतौ दीपमासिकेति ॥

॥ ५ ॥ ग्लिति प्रमाणी ॥ ७ ॥

सप्तर्गुहः पुनर्गुहः पुनर्गुहिरिति सप्तप्रकमा चेदामृतिः प्रमाणी नाम वृत्तं भवति । अत्र गायत्री प्रमाणी-
—गुणावरा च वा कुलप्रमाणसौ । क्रियेव साप्यन्ते गुणा हि साधवः ॥ अत्रापि क्वचित् संहान्तरम् ।
गमस्तिमासिकेति ॥

॥ ५ ॥ वितानमन्यत् ॥ ८ ॥

अत्रायं समानीप्रमाणीभ्यामन्यत् सर्वं वृत्तगतं वितानमंशं वेदितव्यम् । अन्यत्र महाविषममार्धसमेन्दो
वितानमिति सामान्यायां सत्यामपि संज्ञायां, केपाश्चिद्विशेषसंज्ञाऽप्यस्ति । तथा सर्वश्लोकेषु छन्दासु सम-
वृत्तानि वितानोदाहरणान्पुन्यन्ते । अत्रोक्ते श्रीर्नामाद्यं वृत्तम्—वा श्रीः । सा स्ताम् ॥ अथास्तुते श्री
नामाद्यं वृत्तं पद्यं वा—स्त्रीणां मुख्या । पद्या पायात् ॥ द्वितीयं मुखं—सदा रमा । त्रियाद् श्रुयम् ॥
अथ मध्ये आद्यानि अत्रापि वृत्तानि क्रमा-[58]-न्नारी मन्दोद्यन्मृगी प्रवरञ्च—का नारी सोमेऽस्ति ।
श्रोतुस्या रूपाद्यैः ॥ रमायाः प्रसादे । न किं त्याग्यमदोषम् ॥ श्रीर्मुगी चक्षता । बभूवे सद्रूपैः ॥
कमलास्तवनात् । किं मिहाप्रवरम् ॥ जननीति केचित् ।

अथ प्रतिष्ठायामाद्यानि सप्तवृत्तानि । कन्या मीडा समृद्धिः सुमतिः श्रीमहिका गद्या सुमुखी च—
नीतिं हित्वा¹⁰ प्राप्ता सदमोः । काने मोमया कन्यैवान्यैः ॥ अपि मीडां कुप्यतेऽपि । विना निःशया कृपा

वदन्तीः ॥ शीतमृद्धिः केरलादौ । कैरलन्या¹¹ नीतिमार्गाः ॥ सततं शीरचला स्यात् ॥ सुमतिरचेत-
दुत्तमे ॥ भीमस्त्रिकामालां गले । बद्धां गुणैः कुर्वन् सदा ॥ नयान्छिद्यो जया मताः । नयाद् क्रिया
कञ्जोचिताः ॥ प्रमादयेषा प्रसङ्गादुक्ता¹² । किं बहुना यस्य नयाः । तस्य सदा श्री-समुद्रो ॥

अथ सुप्रतिष्ठायां त्रयोदश वृत्तम् । उदाहरणानि—वारेण भृगोः भन्दा सह चेत् । सर्वेष्वपि सा कार्येषु
हृमा ॥ तृतीयं प्रीतिः—सौम्यवारेण स्यात्सदा मद्रा । सर्वकार्येषु प्रीतिरेव स्यात् ॥ चतुर्थं घनवर्त्ति-
—वयसा सार्धं कुजवारश्चेत् । अतिसौख्यानां घनपङ्क्तिः सा ॥ षष्ठं—सदा तु रिक्ता दिनेशमूनी ।
निहन्ति दोषाननुक्रमेण ॥ सप्तमम्—या गन्तु पूर्णा स्याद् गुरुबोः । सा क्लृप्तपङ्क्तिः कर्मसु मूले ।
दशमम्—अमिमिति यश्चरति शुभम् । शुभनिवृत्तिस्तदमिसुखो ॥ एकादशम्—एवमादिके नृजयक्रिया ।
पातना भिक्षो बागुरेव सा ॥

एवमुक्तादिषु समवृत्तानि । तान्येवैकैकोदाहरणानि च विशेषाभिः¹³ संशामि' सहोक्तानि । गायत्र्यादिषु
वदन्ते विषमार्थसमानि च । अत्राष्टाद्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमादि प्रस्तारापेक्षया नष्टप्रत्ययेन बोद्धव्यम् ।
अपेक्षानीं वितानमज्ञानमेव केवाश्चित्ता- [59]—नुष्टुमानां समविषमार्थसमाना साधारणैर्लक्षणैः
साधारण्यः संज्ञाः प्रक्रियन्ते । तानि च सङ्कीर्णान्युच्यन्ते ॥

॥ ५ ॥ पादस्यानुष्टुबध्नात् ॥ ६ ॥

पादस्येति चानुष्टुबिति च वक्तव्यमिति चाधिकारः । तेन वक्ष्यमाणलक्षणं पादस्य¹⁴ छन्दश्चानुष्टुप्
वक्तव्यं वक्तव्यमर्थकं वेदितव्यम् ॥

॥ ५ ॥ न प्रथमात् स्तो ॥ १० ॥

अग्निमन्नुष्टुबधिकारे सर्वस्य पादस्य प्रथमाक्षरादूर्ध्वं स्तो गणौ न कर्तव्यौ ॥

॥ ५ ॥ बाऽन्यत् ॥ ११ ॥

स्तोत्राभ्यामन्यन्मवरतजमादि¹⁵ पङ्क्तं प्रथमाक्षरादूर्ध्वं विकल्पेन भवतीति । किमर्थमिदम् ? सिद्ध एव
विकल्पः । अन्यस्याप्रतिषेधान् युगपत् प्रयोगस्यासम्भवाच्च । न तर्हि व्यवस्थयाऽयं विकल्पः स्यात् ?
तथाहि यस्य पादस्य चतुर्धादक्षरादूर्ध्वं¹⁶ यगजः कूलः तस्य प्रथमाक्षरादूर्ध्वं षडपि गणा भवन्ति । यस्य
चतुर्थान्मगजस्त्वगणो वा तस्य प्रथमाक्षरादूर्ध्वं एव नान्ये । यस्य जगज्¹⁷ तस्य प्रथमाक्षरादूर्ध्वं न भवति ।
यस्य परिशिष्टा¹⁸ रश्चत्वारः रसमन्ताः प्रथमात् एव गणाः प्रयोक्तव्याः । यैश्चतुर्थमक्षरं गुणं स्यात् तैः
सगणस्य निषिद्धत्वात् मयरा एव । तेषां श्लोकः—

मगणे तगणो न स्याज्जगणे सर्वदा न रः ।

यगणे षडपि जेयाः शिष्टेषु मयरास्त्वयः ॥

भाक् पदचतुर्धादयं न्यायः सर्वज्ञोन्नेयः ॥

(11) M केरलायः । (12) A omits प्रसङ्गादुक्ता । (13) A विशेषाभिमतानि (14) A ' पादस्य ।

(15) A adds तजः । (16) A जयः । (17) A जयः । (18) M उपदिष्टा ।

॥ ५ ॥ यश्चतुर्थात् ॥ १२ ॥

वक्त्रमित्यनुवर्तते । पादस्य चतुर्धादक्षरादूर्ध्वं यगण कर्तव्यः । तदूर्ध्वं [60] वक्ष्ये । तत्र समवृत्तम्—वक्त्रं प्रधानमङ्गानां नेत्रं प्रधानमस्यापि । सामुद्रबीजस्य तस्मात् मुख्यं सुप्तं च नेत्रम् ॥

अथार्धसप्तमम्—शिवगम्भीरस्त्रिविस्तोर्ध्वं । सूक्ष्मः पञ्चमु पद्दोर्ध्वं । चतुर्ध्वं दशोत्तरेषो^१ रत्नवाप्यमु राजा स्यात् ॥

अथ विषमवक्त्रम्—नाभिः स्वरश्च^२ सप्तवक्त्रं गम्भीराणि यथायोगम् । प्रशस्तं हिताक्षं वक्त्रवक्त्रोललाटे^३ ।^४

॥ ५ ॥ पथ्या युजो ज् ॥ १३ ॥

पादस्य द्वितीयस्त चतुर्थस्य चतुर्धादक्षराज्जगणश्चेत् तदनुष्टुप् पथ्या नाम भवति । अधुमयोस्तु पादयोरविशेषादष्टावपि गणश्चतुर्धाभवति । नेपु मयस्वरश्चत्वारो गुर्वन्तास्तनभनारश्चत्वारो लघ्वन्ताः । न ते युगपदयुगमयोभवेत्ति । तथाप्ये 'सर्वत मेनवस्य' (V-17) इति संज्ञान्नरस्य वक्ष्यमन्वात् । तेन यदि प्रथमे पादे लघ्वन्ताः कृष्णपृतीये युवन्ताः स्युः । अथ तृतीये लघ्वन्ताः प्रथमे गुर्वन्ताः स्युः । गुर्वन्तास्तु युगपदेव उभयत्र भवन्ति । तत्र य-गणेन नावदुच्यते । तत्र विषमवृत्तत्वात्समादर्पसमा पथ्या यथा—नखान्पञ्चलपिर्वाणि स्वर्गन्ता सूर्ध्वास्तथा । इयं पञ्चवक्त्रोराक्षो मूढना^५ पथादर्पादिनी ॥

चतुर्धाजगणे कृते षड्भाक्षरादि पृथक्पदं कर्तव्यम् । त-गणे^६ तु षड्भाक्षरादि । आभ्यां विषमा प-ना—दीर्घाणि जिह्वानासाक्षिदन्तु^७ बाहुमनान्तरम् । ह्रस्वं विदुर्बुद्ध्यां^८ पृष्ठलिङ्ग शिरोऽस्थि च ॥

चतुर्धाजगणे भगणे वा^९ कृते षड्भाक्षरादि पृथक्पदं स्यात् । आभ्यां विषमा यथा—उन्ननानि प्लान-वन्तूगुणम'ये कृकाटिका । वक्त्रं कक्षी जगुन्माः पादपृष्ठं तथोदरम् ॥

चतुर्धाजगणे कृतेऽपि षड्भाक्षरादि पृथक्पदं न स्यादपि^{१०} [6१] षड्भाक्षराणि । कृत्वा । तत्रथा—तनेपु तालुदधरे जिह्वायां मयनान्तयोः इति ।

चतुर्धाजगणे कृते षड्भाक्षरादि पृथक्पदं स्यात् । तथथा—पाशशेस्तने पदयोरपि गुण्ये चेतुस्त्रि रत्नानाम् । इति च ।

तदेव श्लोकः —

षड्भाक्षरादि भगणे कृते कार्यं पृथक् पदम् ।

अथ पञ्चवक्त्रादि विहाय ननयान् गणान् ॥

इति । एषः पृथक्पदकरणव्यायो विपुलाम्भवि चारदित्यत्र । ऊदयश्च न्यायो 'धीः सोम्योम' (I.1) इत्यत्र धीरिति पृथक्पदकरणदेव सिद्धः । तस्यान्वद्वयोयोगमात्रान् ।

(19) A. दशोत्तरेषः । (20) A. विररावः S. मयरावः । (21) A. नवाट्ट । (22) A. drops सूना । (23) M. र-गणः । (24) M. जातु । (25) M. omits भगणे वा । (26) M. adds यः । A. reads यदि in place of इति ।

॥ ५ ॥ विपरीतेकीयम् ॥ १४ ॥

विपरीतेव पश्येन्वैकीयं मतम् । तेन पूर्वोक्तमयुक्त्वादलक्षणं शुभोरशुभोयुक्त्वादलक्षणं, संशयि विपरीतेति ।

अर्थसमं यथा—अङ्गं रक्षममांसलं चिपिटं वा शिरालं वा । यत्क्षुद्रमस्तत्तुर्विपरीतोत्तरा पथ्या ॥
अथ विषमं—त्वक्स्नेहे शयनं सुखं सौभाग्यं नयनस्नेहे । अस्मिन्नेहे शुभोजन स्वरं सौख्यं शिरस्नेहे ॥

॥ ५ ॥ अपलाऽयुगो न् ॥ १५ ॥

अयुग्मयोः पादयोश्चतुर्धान्नगणं स्यात् । अपला नाम वृक्षम् ।

अर्थसमं यथा—शङ्खा²⁷तपत्रशिविकाहयहस्तिसमा रेखाः । हस्त्याः श्रियं दृक्तरं अपलामपि वनन्ति ॥
अथ विषमं—मणिक्रन्वाद्युदयते यन्मध्यमा²⁸वृत्तिरेषा । न तं जहाति पुनर्यं स्त्रियं वा अपलाऽपि श्रीः ॥
अत्र शुभो युगपदलघ्वन्ता न कार्याः । तथास्वे 'सर्वतः सेतवस्य' (V.17) इति संशान्तरस्य
वक्ष्यमाणत्वात् ॥

[62] ॥ ५ ॥ विपुला युग्मसप्तमः ॥ १६ ॥

युक्त्वादो लघुसप्तमरचेत् विपुला नाम स्यात् । अयुक्त्वं तु वक्ष्येव²⁹ ।

अर्थसमं यथा—अस्वेदको मृदू सोष्णवर्ष्परेखाद्विततलौ³⁰ । पादौ नरस्य नार्या वा लक्ष्मीं विपत्तौ
विपुलाय ॥

अथ विषमं यथा—हस्त्याः पद्माश्च शङ्खामाः रेखाः कुर्वन्ति धनिनम् । नारीं नरं तु सेतान्धं
मीनपुच्छनिमाः यतिम् ॥

॥ ५ ॥ सर्वतः सेतवस्य ॥ १७ ॥

सर्वेषु पादेषु सप्तमाक्षरं लघु मवति विपुलायाः सेतवस्याचार्यस्य मतेन । तत्र समं यथा—सेतवस्य
पदस्यही स्त्री च पूजितलक्षणा । गन्तु³¹वर्गमिमं सदा रसतो विपुलापदं ॥

अर्थसमं—यत्लक्षणं पुंसि शुभं शायरो योपिताञ्च तत् । यत्राकृतिस्तत्र गुणाः सन्ति दोषा
दुराकृतौ ॥

अथ विषमं—रस्ते गान्धर्वोमर्शं नाराय न स्थूलसूक्ष्मम् । पीमौ वृत्तौ³²स्तनौ धनदुरु अ सनितम्बकौ ॥
सप्तम इत्युक्तत्वात् सर्वेऽपि सध्वन्ताः सर्वेष्वपि तत्र³³चतुर्धाद्वन्ति ॥

॥ ५ ॥ औन्तो च ॥ १८ ॥

चतुर्धाद्विमेव । अकारात् 'सर्वतः' इत्यनुकृष्यते । चतुर्धाद्वरनतारच यथाः सर्वेषु पादेषु मवन्ति
विपुलायाः । यथागमञ्च संज्ञा—मरवेद्विपुला, ररवेद्विपुला, नरवेद्विपुला, तश्चेद्विपुला ।³⁴

(27) A : संख्या । (28) A : मध्यमा । (29) A omits अयुक्त्वं तु वक्ष्येव, and reads - युक्त्वाप्यायावेव
in its place. (30) A : वृत्तौ ; M : वरतनौ ; S : विपत्तौ । (31) A : गन्तु ; M : गन्त ।

(32) M omits वृत्तौ । (33) M adds here : यविपुला । (34) M omits the last two names.

तत्र त्रिविपुला समा—प्रदक्षिणावर्तविला³⁵ गमीरमभ्या विपुला । सरोमराशौ शिवतो बभूवु नामिः
शुमदा ॥

अर्थसमं—उपैति मयं करमाद् वा तर्जनीमध्यमयोः । महद्दन्त्याग्रसौ रेव्यान्तमालम्बित्वं यद् ॥

[63] अथ विपमं—अद्भुतमूने प्राज्ञा गम्या स्वविद्यस्तनयान् । दिशन्त्यणिष्ठा दुहितुः स्त्रीणां नायाश्च
करे ॥

अथ त्रिविपुला समा—पदयुग्मे गूडगुल्फे, करयुग्मे गूदसन्धौ । घनदीर्घे स्वश्रुतिके विपुला भीर्द्धेनो
स्यात् ॥

अथार्थसमं—गुणत्रय्या बाण्यता वा रेव्याङ्गुष्ठे पर्वजा वा । धान्यवासो मदनमोग्यं स्त्रीपुंसाभ्यां
ददाति च ॥

अथ विपमं³⁶—रोमैर्द्वैकं कूकेषु रातां द्वे द्वे पविष्ठतानाम् । श्र्यालौ निरवा स्त्रीपुमोरच तथा केतोरवे-
तरावुः ॥

अथ त्रिविपुला समा—रामा मुनेन विपुला घोरोन किञ्चननता । स्निग्धगन्धविरच³⁷ वपुषा लावयमाक्
च सुनगा ॥

अथार्थसमं—स्त्री यात्रीका कलहकृत् पृथ्वी दीर्घा कुलपिः । पदे ह्रस्वा हरति सा मुष्माकारश्च
जठरम् ॥

अथ विपमं—लम्बः कुक्षिः स्वश्रुदत्तं ललाटं देवरे रिपुः । स्त्रीणां शिकनी पतिरिपू दीर्घा स्त्री
मर्तुंशुमदत् ॥³⁸

अथ त्रिविपुला समा—उत्तमेपवानूर्ध्वोष्ठको³⁹ यस्याः कथाः श्लाघकाः । सा बर्धयेन्निधं कलिं स्यात्स्फुरो
स्थूलैः रदैः ॥

अथार्थसमं—चलेदक्षिणी श्यावप्रभे द्यौःशीतमाक् पिङ्गेऽपि च । बभून्तथा स्यात् केकवे दुष्के करे
दुःप्राधिका ॥

अथ विपमं—या स्त्री बने⁴⁰ क्रीडारता मागे कटेः संसत्तदृक् । नपांसका याति द्रुतं मयूरवोग्दुषा
च सा ॥

अस्मिन् सङ्कीर्णप्रकरणे सर्वत्र ग्लावित्वनुवर्तते । तेन पादानामाद्यमन्त्यश्चाक्षरं गुणं वा लघुं वा
यदाकारं स्यान्मभ्ये तु यथानियममिति सङ्कीर्णप्रकरणम् ॥

[64] अथ महाविपमालि⁴¹—

(35) M reads दिगा in place of *विना । (36) M omits the following illustrative verse except for the last word, obviously due to haplogy in the word स्त्रीपुमोरच । (37) M adds here विपुला । (38) A : *भाक् ; M : *भृत् । (39) M : *र्धकायः । (40) A : जने । (41) A drops this sentence

॥ ५ ॥ प्रतिपादन्चतुर्विंशतः पदचतुर्विंशत् ॥ १६ ॥

अनुष्टुप्चतुर्विंशते । प्रतिपादं चतुर्विंशतैर्विंशतः पदचतुर्विंशत् नाम । आद्यः पादोऽष्टाक्षर^{४२}श्चतुर्विंशतः द्वितीयो द्वादशाक्षरस्तृतीयः षोडशाक्षरश्चतुर्थो विंशत्यक्षरः । अत्र विशेषवचनामावाद् 'ताविः'यधिकारेण गुरुपुत्रव्युत्पत्तिष्ये^{४३} । तयोरत्र यथाकाम^{४४} विन्यासः ।

केचित्तु आर्यायामित्र गण्यविन्यासमाहुः । अनुक्तविशेषाणामार्याश्रुतिरनुक्तमख्यानां समाक्षरता^{४५}, अनुक्तयतीनां पादान्ते दतिर्मध्ये च यथासोममिति हि ह्यन्धसो न्याय ---

फरपदतलं पीनं

मध्या नता भूर्बलिषु विपमा वा ।

छिन्ना^{४६} ललाटेरेखा छिन्नानामा नासिका यदि वा

यस्यासौ पदचतुर्विंशमपि न हित्वा^{४७} चलन्त्यनम्यां स्त्रीम् ॥

अत्र पादानां विन्यासोऽप्युच्यते । तेनेदं चतुर्विंशतिषां भवति । न्यासः—

अद्विप, अद्विप, अद्विप, अद्विप, अद्विप, अद्विप एवं पदः । द्विप, द्विप, द्विप, द्विप, द्विप, द्विप एवं पदः । त्रिप, त्रिप, त्रिप, त्रिप, त्रिप, त्रिप एवं पदः । चतुर्विप, चतुर्विप, चतुर्विप, चतुर्विप, चतुर्विप, चतुर्विप एवं पदः । पञ्चविप, पञ्चविप, पञ्चविप, पञ्चविप, पञ्चविप, पञ्चविप एवं पदः । षड्विप, षड्विप, षड्विप, षड्विप, षड्विप, षड्विप एवं पदः । सप्तविप, सप्तविप, सप्तविप, सप्तविप, सप्तविप, सप्तविप एवं पदः । अष्टविप, अष्टविप, अष्टविप, अष्टविप, अष्टविप, अष्टविप एवं पदः । नवविप, नवविप, नवविप, नवविप, नवविप, नवविप एवं पदः । दशविप, दशविप, दशविप, दशविप, दशविप, दशविप एवं पदः । एव चतुर्विंशतिषां भेदोऽस्य^{४८} ॥

॥ ५ ॥ गावन्त आपीडः ॥ २० ॥

एवमेव पादानामन्ते गुरु द्वौ चेदापीडो नाम [65] इति पदचतुर्विंशत् भवति । गावन्त इति वचन-
मन्त्रेषां लघुन्वार्थं गावन्त एवेत्येतत् पदं व्याख्येयम्—

उपति परिमृष्याज्जुल्लुवतिरपि वतसे । यदि हतुतलभुवि जुवुकभुवि विमलं^{४९} प्रभवति वसनजमय^{५०}
यदि करतलमपि पीतम् ॥

इदमपि चतुर्विंशतिषां ॥

॥ ५ ॥ गावादौ चेत् प्रत्यापीडः ॥ २१ ॥

आदौ चेत् पादानां गुरु द्वौ प्रत्यापीडः —

अनुष्टुप्तित्थरति तर्जन्धवि- [हित]^{५१}—मिव यदि वत^{५२} । ताः स्वस्तिर इव पतिभजनमविरमयिनुमापीड-
स्तानिदधति^{५३} युवतय उपतिशिरसि ॥

इदमपि चतुर्विंशतिषां ॥

(42) A adds लम्प । (43) M : गुरुपुत्रवर्ग उरतिष्ठन्ते । (44) M : यथाक्रमं । (45) A : महत्पादरा ।

(46) A adds ललाट before this ; M : छिन्ना । (47) M : नासा ; S : मित्वा । (48) A & S both omit these permutations We have rearranged the order found in M and T accord-
ing to mathematical convention. (49) A : निमलं ; S : विमलं । (50) A : वासनजमय ;

(51) A : lacuna [ ] (52) A : पति ; M : यति । (53) A : आरीड्यनुनिदधति ।

॥ ५ ॥ प्रत्यापीडो गावादौ च ॥ २२ ॥

गावादावन्ते च यदा तदाऽपि प्रत्यापीड एव—यासौ न भुवमनामा⁵⁵पथा स्मृति न च पदकनिडा ।
साश्चानवरतमु⁵⁶पतिजनमनु⁵⁷प्रत्यापीडं वरमुपनिदपति⁵⁸ युवतय उपरुचबन्धा ॥ इदमपि तथा ॥

अथ पदचतुर्थपादव्यत्यासजानामेव वृत्तानां वृत्तत्रयस्य संशान्तरम्—

॥ ५ ॥ प्रथमविपर्यासे मञ्जरीलवत्यमृतधाराः ॥ २३ ॥

प्रथमतः पादस्य विपर्यासे अन्यैः पादैः मञ्जरी लवत्यमृतधारा च पदचतुर्थ्य⁵⁹ भवति । द्वितीयेन
व्यत्यासे मञ्जरी । तृतीयेन व्यत्यासे लवती । चतुर्थेन व्यत्यासेऽमृतधारा—

यदि पतिरतिजडम⁶⁰तिरिह रामा रम्यविदग्धा च । वल्लभकुलात्⁶¹ सा स्त्री सप्रचवते परं
स्वस्माच्छ्रद्ध⁶²नैवृत्ताऽप्यनेकैकदलिका⁶³ मञ्जरीव कोरुदलात् ॥

अपापीडे—प्रकटयति रदति⁶⁴मगुहसनदेतावपि फलततिमिह⁶⁵ लवती या ।⁶⁶ भवति जगति सा
स्त्री यदि परिमितजल⁶⁷सरिदिव बहुषिट⁶⁸जनलङ्घ्या ॥

मुखमनत⁶⁹क्षानमतिङ्गुलहनु हस्तमिव दीर्घं

यदि भवति कलहमिरता स्त्री ।

पतिमतिचरति च वचनममृतधारा-

सममपि न शृणोति ॥

इति पदचतुर्थ्य⁷⁰—[66]- प्रकरणम् ॥

॥ ५ ॥ सदगतामेकतः स्र्जो स्र्जो न्र्जो ज्ञो भून् जलौ ग् स्र्जो स्र्जो ग् ॥ २४ ॥

सज्जता लघुरच नसज्जा गुरचैकतः । एकतोऽर्धमिदमथ मनत्रा लघुरग्रथ सज्जो द्विजो गुरचार्धमित्थमर्धो
विमग्योद्गता पठतोत्यन्वयः । अर्धसो विमागादनुमयोः पादबोरविधम्यैकत्वेनेव द्रुतं पठितम्यम् । तत्र
स्र्जो स्त्रावित्याद्यः पादः । न्र्जो ज्ञाविति द्वितीयः । भून् जलौ गिति तृतीयः पादः । स्र्जो स्र्जो
गिति चतुर्थः पादः । सज्जोर्गुरोश्च एते पृथक्करणान् पादसमाप्तिः । अन्यत्रात्येवं मृचमध्ये लघुगुरदरने
पादसमाप्तिर्धेया ।

ननेकस्त्वेन⁷¹ने पाठः किं पादव्यवस्थया । उच्यते—एकेन शब्देन मा पादो⁷² सप्रदियतामिति ।
एतेनान्यत्र पादान्ते विशम्य पाठ उक्तः—

धनिनां भवन्ति सुकृतानि धनविरहिता [67] सदस्यस्थिता ।

सुक्तिरपि धनिषु किं बहुना सकलं धनेन⁷³ किमु कौर्तिरदगता ॥

(54) A : न भवमनामा । (55) A : जागरत । (56) A : मगुह । (57) A : प्रजापते वमुपनिदपति ।
(58) A : जन । (59) A : वनिरङ्गनात् । (60) A : रदने⁷⁴ ; S : रदने । (61) A :
वदतिना । (62) A : रदतिमनु⁷⁵ । (63) A : मिव ; S : मिव च । (64) A : लवतीनया । (65) A :
जन्म⁷⁶ । (66) A : विश्व⁷⁷ । (67) A : मुखमनम⁷⁸ । (68) A : ननु च एवमेव । (69) A : मातौ
instead of मा पादौ । (70) A : लवत्यमृतधारा ; S : लवत्यमृतधारा ।

॥ ५ ॥ तृतीयस्य सौरमकं स्त्री भूगौ ॥ २५ ॥

उद्गताया एव तृतीयस्य पादस्य स्थाने रत्नमगाः स्युः सौरमकं नाम वृत्तम्—पवना' किरन्ति कुसुमानि समयविकचानि शाखिनाम् । तन्वने च दिवि सौरमकं धनिनां यशसि⁷¹ विविधाऽईशास्तथा⁷² ॥

॥ ५ ॥ ललितं नौ सौ ॥ २६ ॥

तृतीयस्यैव पादस्य स्थाने नौ सौ च स्युर्ललितं नाम वृत्तम्—ललितध्वनिः पिकशतेन भवमधुरत्वेनगो मधु । सुरमिरपि⁷³ सुरमिमि कुसुमैरलमि⁷⁴स्तथैव विधिनोपजीवति ॥⁷⁵

॥ ५ ॥ उपस्थितप्रचुपितं पृथगाद्यं मसौ जभौ गौ सनौ जौ ग् नौ स् नौ न्जौ य् ॥ २७ ॥

मसजमा गुरु च द्वौ प्रथमः पादः । सनवरा गुरुश्च द्वितीयः । नौ द्वौ सरच तृतीयः । स इति पूत्रे प्रपक्करणात् पादसमाप्तिः⁷⁶ । नास्त्रयो जयौ च चतुर्वः । तस्मैतदुपस्थितप्रचुपितं नाम वृत्तम् । अत्राद्यं पादं पृथक् पठन्त्यन्यन् पादत्रय सहैव—

कामो यानु धनं व्यपैतु तिष्ठतु कीर्तिः ।

धनिनां धनमपि ते समेति भूयः ।

अयनि हि पुनरपि तत्

प्रचुपितपदमुदकमुपस्थितपूर्वम् ॥

. ॥ ५ ॥ वर्धमानां तृतीये नौ स्त्री न्नौ ॥ २८ ॥

अस्यैव तृतीये पादे नौ द्वौ सरच पुनर्नौ द्वौ सरच⁷⁷ वर्धमानं नाम वृत्तम् । अन्यन् पूर्ववन्—

उद्भूतं प्रथमं यशोदुर⁷⁸ धनवीजान्

वितनोति धनकलानि वर्धमानम् ।

धनमपि घटयति दौकितमवदु बहुधनं⁷⁹

[68] गृहशकुनिरिव शकुनिर्धनमगृह्णम् ॥

॥ ५ ॥ शुद्धविराड्वृषमं तज्जः ॥ २९ ॥

तृतीय एव पादे तज्जराः स्युः शुद्धविराड्वृषमं नाम वृत्तम्—

इष्टुः त्यक्तधनैर्मलैर्हरि मगवन्तं

तपसा श्रमम⁸⁰वाप्य वृत्तमभ्यु⁸¹ ।

(71) A : धनानि । (72) A : विवजना जनास्तथा ; M & S विविधान्नाहार्यस्तथा । (73) M : शिमुभिरपि । (74) A : धनिमि । (75) A विप्रनोपि जीवति । (76) A omits this sentence. (77) A adds स्युः । (78) M उद्भूतं विषया पुशदुर ; S - श्मादनादुर । (79) M - लक्षनि बहुधननिचय । (80) M वृषम । (81) M & S अभ्यु ।

तच्छुद्धिबिराट्पदात् परं⁸²

मनेति पदमजममृतमुज्झितसङ्गः⁸³ ॥

इति महाविषममकरसम्⁸⁴ । अथार्थसमान्यारभ्यन्ते—

॥ ५ ॥ अथे ॥ ३० ॥

अधिकारोऽयमाऽन्यायपरिसमाप्तेः । अथे लक्षणमधिकृतं वेदितव्यम् । तत्र विधानात्तदर्थसम्⁸⁵ तावत् ॥

॥ ५ ॥ उपचित्रकं सौ स्त्री ग् भौ भूगौ ग् ॥ ३१ ॥

सास्त्रयो लघुगुरु चाद्यः पादः सास्त्रयो गुरु च दावन्त्यः⁸⁶ तदेतदाद्यमर्थम्⁸⁷ द्वितीयमप्यर्थमो-
दृशमेव ।⁸⁸ तरेतदुपचित्रकं नाम वृत्तम्—

चतुरन्तमहोपतिना पतिः⁸⁹

नीतमना⁹⁰ मृगयाव्यसनाय ।

उपचित्रकमेत्य गिरेर्वनं⁹¹

चिन्तयति स्म नृपः किल करिषत् ॥⁹²

एतौ श्रेष्ठमयोर्द्वयोः समवृत्तयोः वादी महतावेकमर्थसमवृत्तम् । अयं न्यायोऽन्यत्रापि स्यात् ।
तेनान्येऽपि श्रेष्ठमाना बाज्यवृत्तानां समासमरूपं वादा द्वौ द्वारेकभूय भू-वा बहून्यर्थसमानि सम्पद्यन्ते ।
तेषां समं तावत्स्त्व कृतमर्थसममिति सहशोका । अथार्थसमानि⁹³—

॥ ५ ॥ द्रुतमध्या भौ भूगौ ग् नृजौ ज्यौ ॥ ३२ ॥

सास्त्रयो गौ चाद्यः पादः भौ औ द्वौ यश्चान्यः द्रुतमध्या—

प्रान्तगतस्य विपक्षकदम्बं प्रतिपदमन्तला⁹⁴मवतो मे ।

नितमिदं हरति द्रुमराजो⁹⁵ [69] विश्विरेव पूर्णनदी द्रुतमध्या ॥

नलिनञ्च । एषा सञ्जान्नरार्थं पुनःपादानम् ॥

॥ ५ ॥ वेगवती गौ सृगौ भौ भूगौ ग् ॥ ३३ ॥

सास्त्रयो गुरुराद्यः पादः सास्त्रयो गौ च दावन्त्यः वेगवती⁹⁶—

अत्राभ्यति किं नगरयोः सुवमिनामिश्रमत्पदद्वयात् ।

नियमे विमिनस्ति⁹⁷ वनप्रोद्भेगवतीक नदी मृदुमेतुम् ॥

आपातलिका वा ॥

(82) M परं ; (83) M परमजमवृतमुज्झितसङ्गः . . . तमङ्गः । (84) A omits the sentence ; M reads this after V. 30 (85) A तत्र विनालार्थसमं ; (86) A दावन्त्यः । (87) M . तदेतदर्थसममर्थः ; S : तदेतदर्थसमम् । अर्थः (88) M . तद्विशेषः । (89) M . चतुरन्तमहोपतिनायः ; S . चतुरन्तमहोपतिनिपातः । (90) A . दत्तमनोः । (91) A . वनम् ; (92) A . वृद्धिः ; (93) A . अथ महारिषमार्थ-समानि ; M . अर्थसममहार्थसमानि । (94) M . प्रतिपदमन्तराः ; (95) A . धृतराजोः । (96) M adds नाम । (97) M . नियमाद्विहितस्ति ; S . नियम विहितस्ति ।

॥ ५ ॥ भद्रविराट् त्जौ गौ ममौ जगौ ग् ॥ ३४ ॥

तत्ररा गुर्वाद्यः पादः मस्रजा गौ च द्वावन्यो भद्रविराट्—

वेरमानि⁹⁸ समानि नो गुहाभिस्थानानि वनेत्यवकानाम् ।⁹⁹

कस्तिष्ठति खर्वेटेऽरिमग्नो राजा भद्रविराट् कुलाभिमान ॥¹⁰⁰

द्यौपन्त्यन्दसिकं वा ॥¹⁰¹

॥ ५ ॥ केतुमती सजौ सगौ भौ नगौ ग् ॥ ३५ ॥

सजसा गुर्वाद्यो मरजा गौ च द्वावन्यः केतुमती—

धनुरां शतैर्मकरकेतोः संघयिता शिबीमुखनतानाम् ।

जटवो निरस्यति धृतिर्वा केतुमती चमूरिव भटस्य ॥¹⁰²

॥ ५ ॥ आरुगानकी¹⁰³ तौ जगौ ग् ज्तौ जगौ ग् ॥ ३६ ॥

मभ्यत्वान् तौ भौ गौ च द्वावाद्यो जतजा गौ च द्वावन्य आरुगानकी । व्यत्यस्तैवेयमाख्यानकी¹⁰⁴—

एषा मयूरावतिरुचकेका ततै¹⁰⁵ कक्षापैर्विदिनस्य लक्ष्मीम् ।

आरुगानकी चाडपति¹⁰⁶ प्रवक्तुं निजेषु सर्वोऽपि हि पक्षपाती ॥

॥ ५ ॥ विपरीताख्यानकी ज्तौ जगौ ग् तौ जगौ ग् ॥ ३७ ॥

जतजा गौ च द्वावाद्यस्तौ जौ गौ च द्वावन्यः विपरीताख्यानकी—

वदन्त्येतोषन्न¹⁰⁷ वदत्यपीषन् कामप्रसङ्गेषु विक्राममावा ।

सुवासिताऽपि प्रमदा विजातिराख्यानकी सा¹⁰⁸ विपरीतपूर्वा ॥

जनयोर्वितानसंहयो¹⁰⁹ -[70]- स्पचित्रकन्यायेन सिद्धयोरपि पुनरुचनं संशान्तरार्षम् ॥

॥ ५ ॥ हरिणप्लुवा तौ स्तौ ग् नमौ भौ ॥ ३८ ॥

सान्धयो तनुर्गुर्वाद्यः¹¹⁰ नौ भौ ररथान्यो हरिणप्लुता—

इयमुन्नतिरत्र निवासिनामिह मवान् पुरि वा वसतु स्यन् ।¹¹¹

इति भूमिरसौ वदतीव मां खगग्नेन महाहरिणप्लुता ॥

(98) A : वर्मानि ; M : भद्रानि । (99) M सनैत्यवकानाम् । (100) M omits कुलाभिमान ।

(101) M omits this name ; A reads च in place of वा । (102) A : चमूरिव परस्य ; M :

तनमदस्य (103) A & M : जटपानिकी (104) A omits this sentence (105) M : एषा मयूरा-

वतीरुचकेकान्तके (106) M : वाडपति (107) M : * केतुमदस्यविष्टम् (108) M reads : सामानकीयं

(109) M : *संलययो (110) A reads अन्य in place of आद्य here, as also in all other similar

places. (111) M : पुरि वस्यम्

॥ अपरवक्तुं नो सौं ग् न्जो जौ ॥ ३६ ॥¹¹²

नो द्वौ रौ सपुंस्त्रचाद्यः नो जौ द्वौ ररचान्योऽपरवक्तुम्—

सततमकलकामसम्पर्दं परमचलं जन ते मयामिता ।

न पुनरपरवक्तुं मोक्षते कूलजवधूरिव राजकामदा ॥

बैताल्यं वा ॥

॥ ५ ॥ पुष्पिताम्ना नो यौं जौ जौ ग् ॥ ४० ॥

नो द्वौ रयौ चाद्यः पादः । मध्यस्थानोयत्वात् पादसमाप्तिः । नो जौ द्वौ रौ गुरुरचान्यः पुष्पिताम्ना—

कुमुदितशिरसं समाश्रयन्ती धव¹¹³मतिपल्लवधर्मकं विमाति ।

स्तुतुसमयगृहीतपुष्पधर्मा वृत्तिरियं वनिनेव पुष्पिताम्ना ॥

गौपयन्दसिकं वा । अत्र¹¹⁴ पुष्पिताम्रेत्येतान्तैव लक्ष्यं सिध्यति, शेषस्यापरवक्तुलक्षणाधिकारादेव सिद्धे । यथा 'गौपयन्दसिकमित्यत्र (IV 34) तस्याप्युत्तरविन्यासो नाधिक्रियत'¹¹⁵ इति दर्शयितुं तथा ॥ कृतम् । तेन शिखायां पूर्वविन्यासो नापीयते¹¹⁶ ॥

॥ ५ ॥ यवमतो जौं जौं जौ जौ ग् ॥ ४१ ॥

रजौ द्विधावाद्यः । मध्यस्थानत्वात् पादसमाप्तिः । जौं द्वौ रौ गुरुरचान्यो¹¹⁷ यवमतौ—

श्रीहिमः पुरेषु के नरा¹¹⁸ यथैव यवान्विताः कलान्वितारय तद्वदन ।

सन्तु वा पुरेषु सम्पदस्तथापि तपस्यया बनेषु सन्त्यमुत्र लोकाः ॥

॥ ५ ॥ शिलैकान्नत्रिंशदेक¹¹⁹ त्रिंशदन्ते ग् ॥ ४२ ॥

एकान्नत्रिंशदक्षरायद्याद्यः पाद एकत्रिंशदक्षरायकारयः शिखा । अन्ते द्वयोर्गुः स्यात् । गुरोरर्थं नियमो मान्यस्य । किमनेन विभागेन । अस्त्यैव यदि समस्तस्य¹²⁰ स्यात् योज्यस्तत्र गुरोर्बेति । तदा पूर्वत्र सपुर्वां गुरवां स्यात् । [71] न नियमः । यदा तु श्वावित्यधिकाराद्गुरो र्च लघौ च प्राप्ते यो गुः सोऽन्त्य एवेति गुरोर्नियमः, तदा¹²¹ पूर्वत्र सपुर्वेव स्यात् । अन्त्यस्य नियमेऽत्र पादान्तं अर्धवत्वेऽ¹²² प्यधन्ति वैधर्षं स्यात् । अन्त इत्येव सिद्धत्वात् । गुरोस्तु नियमः पादार्धेऽप्यधर्वात् । तस्माद्गुरोरर्थं नियमः¹²³ । अनुक्तविशेषाद्यामार्याप्रकृतित्वात् । गीतेरार्यागीतेरचार्थेन प्रयोग इति चेच्चित्—

(112) M drops the *bhāṣya* and the following *sūtra* (V. 40) (113) M - यवम् (114) A omits (115) M - नापीयते (116) M & S omit these words beginning from इति (117) A omits ज्ञम् (118) A & M : केनरा ; S - ये नरा ; T केनरा (119) M : शिलैकोनत्रिंशत् (120) M : सयस्य ; A - शयस्य (121) M यदा (122) M - तु (123) A drops the two succeeding sentences and reads, in its stead - गन्ता दिवसस्यो मायागमकमिदमत्र नवमासीनां पुनर्तद्वृत्त्यनियमादेतमेव नियम आदिन ।

इति किलनरपतिरूपमणिगण¹²⁴ इव न भुवि तपसि स मतिमकरोद्
 अशमयदपि सुतयुवतिसपरिकरधनचयविनिहितखलमतिमखिलाम्¹²⁵ ।
 पुनरपि पुनरपि धनरुचिमतिशयमतिखलमतिममिवदति जनं¹²⁶
 न तु जनमधिकगुण¹²⁷मुपचितशुभममिमवति न दहति मदनदवशिखा ॥

॥ ५ ॥ खड्गा महत्ययुजोति¹²⁸ ॥ ४३ ॥

महत्येकत्रिशत्के पादेऽयुजि प्रथमे तृतीये च कृते, एकान्नत्रिशत्के च युजि खड्गा नाम । एवं पूर्वश्लोक
 एव पादविपर्ययसिनोदाहार्यः ॥

इति मगवतो यादवप्रकाशस्य कृतौ पिङ्गलनागच्छन्दोविचिन्तिमाध्ये पञ्चमोऽध्यायः ॥

(124) M drops गण (125) M. "सुपरिकर धननिचय नियत खलुमितिमखिलां (126) M धनरुचिमति-
 दयमति भवति द्रुतमुपनसं (127) A : अघिगुणं (128) M reads the *sūtra* in a different version
 in addition to the conventional one : खड्गा विनियम्य यदि. and drops the *bhāṣya* on it.

अथ षष्ठोऽध्यायः

॥ ६ ॥ यतिर्विच्छेदः ॥ १ ॥

वितानमन्यदिति वृत्तानां संज्ञोक्ता । सप्तपञ्च प्रस्तारादि वक्ष्यते । किं पुनरिदानीमात्म्यते ? सत्यामपि वितानमिति सामान्यायां^१ संज्ञायां वैरोदिकसंज्ञा यतिरिति । केवाचिद्वक्तुं प्रस्तारादिसंहिता-
नामपि पुनर्लक्षणमारभ्यते । प्रथमं तावत् यतेर्लक्षणं कथयति । यतिर्विच्छेद इति । विच्छेदः पाठवेगस्य
यतिः । पठतो^२ मध्येऽन्ते वा यो विलम्ब^३ सा यतिः ।

अत्र यत्पुननिबद्धो नाम मवन्ति । तद्यथा—

यति पठद्विलम्बो^४ऽसौ त्यागोऽर्थे सन्धिपाठयोः ।

पादान्ते पादमध्ये वा न त्यागः सन्धिपाठयोः^५ ॥

द्वुतं^६ पठन् यथाशास्त्रं [72] मध्येऽन्त्ये यद् विलम्बते^७ ॥

सा यतिः । स च विलम्बोऽर्धान्ते सन्धिपाठस्यागा^८त्मकः । तेन पूर्वार्धस्यान्ते पाठसन्तानो
विन्दतम्यो नाज्यत । संहिता च न पूर्वार्धान्तस्य शब्दस्योत्तरार्धेन कार्या । यथा—दृष्ट्वा तु पादवृत्तानोक्तं
श्रुत्वा दुर्बोधमस्तदा । आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ इत्यत्र तदाऽऽचार्यमित्यनयोः संहिता न
कार्या^९ । तथा—अथबोधमथगदोदयमथगदलाखगदलाचिता । अभ्यासरचयमुदकादिमुदकमुदकलनशिवता ॥
इत्यत्राचिताज्यादित्यनयोः संहिता न कार्या । अन्यत्र कार्येव ।

अर्थे पादेऽस्य मागे च छान्ते^{१०} च स्यादतिस्त्रिषु ।

त्रिधा यतिश्च शब्दान्तसमाप्तपदमध्यगा ॥

अर्थे अर्धान्ते पादे पादान्ते पादमागे च कश्चित् क्वचित् क्वचित् क्वचतुक्तादौ यतिः । सा च त्रिधा—
शब्दान्तगा, समाप्तमध्यगा पादमध्यगा^{११} चेति ।

आद्ये स्थाने यतिर्यादौ^{१२} मध्ये स्यादमध्यगे ।

अन्त्ये तिस्रो यथा^{१३} सन्धिः पादयोः स्यात् परादिषु^{१४} ॥

अर्धान्ते शब्दान्ते चैव यतिः^{१५} । नार्धे द्वे एकेन शब्देन समाप्तेन वा^{१६} सन्दध्यात् । पादान्ते शब्दान्तगा
समाप्तमध्यगा स्यात् । नाज्यत्वा । नैकेन शब्देन द्वौ सन्दध्यात् ।

- (1) A : साधारण्यां (2) A : पाठश्च सत्यं शक्यं च पठन्ते (3) A : वा जम्बो (4) M : पाठविच्छेदः (5) A omits this line. (6) M & S : एतः (7) A reads the last foot : यतिरन्त्येति सा यति (8) M omits त्यागः (9) A omits this verse of the *Ghā* and the comments thereon (10) A : स्थानेषु (11) A : शब्दगा (12) M & S : आद्या (13) A : यत्र (14) A : परादिषु (15) A : अर्धशब्दान्तजेषु यतिः ; M : दधन्ति शब्दान्त जेषु यति (16) A omits समाप्तेन वा

समासमन्वया यथा—जमो लोकतमोबालच्छिदे परमतेजसे इति । पादमागे तिस्रोऽपि यतय । पादान्त्यस्य शब्दस्योत्तरपादालेन¹⁷ यथादेशसन्धिः स्यात् । स च परस्व पादस्यादिः स्यात् । न पूर्व-
स्यान्तः । तद्यथा—तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संवाति नवानि देही इति । तथा—स
पन्वतोर्दीर्घवराहपूयान्वावासवृद्धोन्मुखबहिषानि¹⁸ (Raghu. II 17^{ab}) इति ।

पादमभ्येऽपि परादिरेव यथा—गात्रोत्कण्ठां गुरुषु दिवसे-[73]-भ्येषु गच्छतुम् वाला (Meghadūta.
II. 23^c) इति । यथादेशसदृशेऽ¹⁹पि क्वचिन्नति । परादिन्वञ्च । यथा—मासहस्यं क्षुत्तमजलस्येव
पृष्ठाः कपोतमिति ।

पूर्वान्तस्त्वन्वसन्धिः स्यात् माग एकाक्षरो न चेत् । अन्तस्तु सन्धिपादान्तराशब्दस्योत्तर-
पादाद्यो न भवति । पूर्वस्य पादस्यान्त्यः स्यान्नोत्तरस्यादि²⁰ । सन्धिना च विभक्तस्य शब्दस्य परो माग
एकाक्षरो न स्यात् । यथा—विनायकाय मातङ्गाननाय महते नमः । मङ्गादिकीटपर्यन्तं यत्प्रसादबशः
क्रियाः ॥ इति ।

मागौ पूर्वापरान्तैकवर्णौ²¹ चेत् पादमभ्यजा यतिः । विभक्तस्य²² पूर्वापरो मागौ नैकवर्णौ चेत्
पदमभ्येऽपि यतिः स्यात् । यथा—पर्याप्तं तत्र पुत्रोयति महति जन इति ।

उपसर्गेऽपि कुर्वीत पादान्ताध्वान्तयोपतिम् ।

यथाशोभं यतिः कार्या²³ सर्ववृत्तेष्वपि स्वयम्²⁴ ॥

उपसर्गेऽपि पदमभ्येऽपि कियत् एक यतिः । यथा—एवं तावद्गिरोधादिदमपि तु परिच्छिद्यते
देहमात्रम् । इति ॥

सर्वत्र यथाशोभं यतिः कर्तव्या । क्वचित् क्वचिदुपदेशः शोभाप्रदर्शनार्थः । क्वचित् संहान्तार्थः । यथा—
मार्तुर्नवकौ चेदिति । क्वचिदस्फुटत्वात् । यथा—श्रपमगवविलसित इति । इति यत्पुनरिषदः ॥

७५ गायत्र्यादीनां समवृत्तान्मुन्यन्ते । उक्तादीनामप्रसिद्धत्वात् प्रमत्तारादिभिश्च सिद्धावान्नोक्तानि ।
तत्र गायत्र्याम्—

॥ ६ ॥ तनुमध्या त्यौ²⁵ ॥ २ ॥

पदद्वयेत्यनुवृत्तौ । तद्यौ गणौ यदि²⁶ क्रमात् पादभ्यावबवौ तद्गुणं तनुमध्या²⁷ नाम । अन्ये
सादृशाश्चयः पादा द्रष्टव्याः—

रामां तनुमध्यां गच्छेदनुवृत्ताम्²⁸ ।

यो कौक्लुमिन्द्वेद्वर्ता शतमायुः²⁹ ॥

(17) M ॥ *पादान्तेन (18) A : यथादेशसदृशे (19) A पूर्वापरो नैकवर्णौ (20) A adds राशब्दस्य (21)
All the MSS पाद* (22) A adds : कर्तव्या क्वचित् क्वचित् (23) M reads the fourth foot :
सर्वत्र ह्यमत्रेव तु ॥ (24) All the MSS : पाद* (25) M - तनुमध्यान्त्यौ (26) A : यदि (27) M :
तनुमध्या (28) A : अनुरन्ताम् (29) A reads the fourth foot - नो जानु विरक्तम् ।

अपि च । शास्त्रान्तरेष्वन्यान्यपि बहूनि [74] वृत्तान्युक्तानि । तान्यप्यसिद्धत्वात् प्रस्तारादिभिः सिद्धत्वाच्चा³⁰चार्येण नोक्तानि ।³¹ तेषु कानिचित्त्वत्तरोनोदाहरणेन च स्थाने स्थाने प्रदर्शने । तत्र सौ द्वौ रमणौ नाम वृत्तम्—

अनुरागवतो रमणोऽह कृता³² ।

स्मितपूर्ववचो विकृतावयवैः ॥

यौ द्वौ विचित्रम्—

विचित्रञ्च दृष्ट्या करोतीक्षितं या³³ ।

कटाक्षं क्षिपन्तो बभूवुः सानुरक्ता ॥

रमो मालिनी—

तिष्ठने पश्ये मा मालिनी सङ्गता ।

गायति च्छन्ना वा साऽङ्गनाऽस्मिन्नेहा³⁴ ॥

अथोष्णिहि—

॥ ६ ॥ कुमारललिता जूषी गू ॥ ३ ॥

मसौ गुरश्च कुमारललिता । मृगमेवोदाहरणम् । केचिद्भूयोः पञ्चसु यतिमाहुः । तदथा—

भुजावपविभूषाः³⁵ कुचावपि च नाम्नि ।

पतीं सहजरागा³⁶ स्निग्धः प्रकटयन्ति ॥

अपि च । मसौ गरञ्च मदलेखा—

भ्रुत्सेपेन ललाटेनोत्कम्पा³⁷ मदलेखाय ।

या दृष्टया³⁸ पुरुषं स्वीयं पते साऽप्यनुरक्ता ॥³⁹

रसौ गरवोद्धता—

अंगुलं विनम्रन्ती विक्रियाः सहमेति ।

उदामाषगमादीरद्धताऽप्यनुरक्ता ॥

रसौ गरञ्च शान्ति—

या विमुच्य केहाय स्वान् सन्निधौ निवध्नाति ।

याति शान्तिमुदीक्ष्य क्रोधनेऽपि सा स्निग्धा ॥

30) M drops च (31) M adds तथा ; S : तेनैव (32) A : कृतिता (33) A reads the first hemistich : विचित्रञ्च दृष्ट्या भूय करोति क्षितीत्यम् । M reads दृष्ट्या करोतीक्षितं (34) A : साऽङ्गना ॥ स्नेहा ; M : साऽङ्गनायि स्नेहा (35) M : भूजा विभूषा ; S : भुजावपि विभूषा (36) A, M, T & S : सरागा ; M has a lacuna mark after ग, A, T & S have none. (37) M : *भ्रुत्सेपटी (38) M : दृष्ट्या (39) M : पुरयं स्वीयन्ते ना अनुरक्ता ॥

मौ गर्भ कमला—

या चरमस्वप्ना⁴⁰ जागरिणी प्रथमम् ।

या च धने सरसा स्त्री कमलेव दरी ॥⁴¹

दर⁴² यदि मगनास्त्रयो गुरुच पंक्तौ चित्रपदा नाम वृत्तम् ।⁴³ यदि माचःवारोऽतिप्रथम्यामङ्गलचिह्नं यदि पश्यात्पदा पञ्चमुखी संगताऽवस्थो⁴⁴ वा यदि षडतिभ्यां कुमुमं यदि सप्ताकृत्या मदिराशुला⁴⁵ वा । यद्यदौ मा गुरुचामिकृतौ बिनानमेव ।

अथातुष्टुमि—

[75] ॥ ६ ॥ भागवत्क्रीडितकं⁴⁶ मृतो ल्गो ॥ ४ ॥

मनलगा भागवत्क्रीडितकं नाम वृत्तम्—

भागवत्क्रीडितकं धाम्यबचो⁴⁷ गङ्गातमम् ।⁴⁸

शाठ्यमिति स्त्री कुन्ने वृत्ति न या रागवतो ॥

॥ ६ ॥ चित्रपदा मौ गौ ॥ ५ ॥

मौ द्वौ गौ च चित्रपदा—

यकतमाभ्यगुरुकं⁴⁹ श्रुम्कति रं सकुलं स्त्री ।

अन्यत्रने यदि सत्ता चित्रपदा विकृतिर्हि ॥

तथा च यदि इद् मगना गुरु च द्वौ कृतौ सरोम्नेत्रा, यदि सप्त विकृतौ मयूरगतिः, पञ्चशातुष्टुगौ प्रविराजितम् ॥

॥ ६ ॥ विद्युन्माला मौ गौ ॥ ६ ॥

मौ द्वौ गौ च विद्युन्माला—

शय्यात्रेणो गात्रफोदो वृन्मा चोच्चैः कोपरचापे ।

मत्स्याः सान्तिविःस्नेहा स्त्री दृश्या विद्युन्मालेवाद्या ॥

स्वपित्रा च । इदमनुष्टुमि सर्वगुम्कम् ।⁵⁰ एवं इद् गायत्र्यां तत् सावित्री, यदुष्टिर्हि तद् गान्धर्वी, यद्भृश्यां तद्रूपमाला⁵¹ यदतिधृतौ तदैरावती ।⁵² आनुष्टुमाना⁵³ चतुर्षु चतुर्षु⁵⁴ यतिः । अपि च—मनौ गौ च द्वौ ई सलम्—

दृष्ट्या कम्पयति गार्वं दृष्टा⁵⁵ ना श्वसिति⁵⁶ चापे ।

निःस्नेहा वदति रजं प्रोक्ता हंसगवाचा ॥

(40) A : च हीन स्वप्ना (41) M : मता । (42) M omits एवं (43) A & M add स्मार्त् (44) A : सुरदाय ; M : सरमावसथ (45) A : जनुवनमा (46) M भागवत्क्रीडितकं (47) A : धाम* (48) M : गन्धमन् (49) M. सरयवि पत्यदुरकं (50) M adds वृत्तम् ; A adds एवं (51) M omits यद् दृष्टौ तद्रूपमाला ; S omits रूप* (52) All the MSS. except T read a word माला here. (53) A adds* उन्माला (54) A त्रिष ( ) M दृत् १ (56) A : स्वपिति ।

यो द्वौ तगौ च मनोरम्—

विरक्तमिममनोदता न यान्तं⁵⁷ रणद्धि प्रियम् ।

मनोरञ्ज⁵⁸ षत्ते मुखं मुदा प्रोषिते मर्नरि ॥

नौ द्वौ लो चातिः—

अपमभु सुमनसमतिरिव पतिरपि ।

विरसयुदतिमयमकलममिच्छरति ॥

हृदमेव द्विगुणमष्टयः तपुपदं⁵⁹ नाम वृत्तम् । अथ वृहत्या—

॥ ६ ॥ भुजगशिशुसुता नौ म् ॥ ७ ॥

नौ द्वौ मरच भुजगशिशुसुता⁶⁰—

[76] युवतिरसुहरा⁶¹ स्वर्गे मुखचपलतया⁶² कूरा ।

कुटिलगतिदुराग्रान्ति⁶³ भुजगशिशुसुतां देहि ॥

॥ ६ ॥ हस्तमुखी नौ स् ॥ ८ ॥

रत्नसा हस्तमुखी⁶⁴—

योषितं त्यज⁶⁵ हस्तरसां⁶⁶ चर्पण्यनिममि⁶⁷ नरम् ।⁶⁸

घल्मरागति⁶⁹ कृताहनु⁷⁰ शकरीमिव हस्तमुखीम् ॥

त्रिमिः पद्मिरच यतिः । अपि च । यो मौ च दावद्धि—

अदिविहृत् बाग⁷¹ रत्नरत्ना चेत⁷² हवाङ्गे स्वर्गे⁷³ अर्नितः ।⁷⁴

वच्चित्तुमेवं न्यस्ता बुद्धिर्मुह्यति⁷⁵ कस्या⁷⁶ निःस्नेहायाम् ॥

पद्मसु चतुर्⁷⁷ च यतिः । अपचित्रा च । सप्तसा⁷⁸ ललितम्—

ललितं वचो बहुधनं कुलमञ्जिता च वपुषः ।

सकलं भूधैव विरसां सलनामवाप्य विमुखीम् ॥

मौ द्वौ ररवोत्तुमुकम् —

योषिति यत्र⁷⁹ नरो मुक्ते न्यस्यति जेवितमप्यसौ ।

उत्तुमुकमेव विहाय तं याति परं विरसा निजैः ॥

अथ पल्लवम्—

- (37) A : मां तु (58) A drops च (59) A : तपदं (60) M omits this sentence ; S : शिशुभृता
 (61) A : मुदती सुवर्णी (62) A : मुखचपलतया (63) A : मुषा कीर्ति (64) M drops the line.
 (65) M & S : त्यजति (66) M : हस्तरसां (67) M drops चनि (68) A : अचिरात् (69) A :
 चर्पण्यनिमयी (70) M : तनुं (71) M : बाग (72) M : मर् (73) A : अदस्वर्गे (74) A : अर्नितः
 (75) M drops the third foot and मुदति (76) M : कस्या (77) M adds अहिता ; S adds च
 (78) S : मत्तु ।

॥ ६ ॥ शुद्धविराग् मसौ जगौ ॥ ६ ॥

मसजगाः शुद्धविराट्—

य⁷⁹जेता वुमुमायुषोऽप्ययं कामः शुद्धविराट् कुलान्यपि ।⁸⁰

सत् स्नेहेन⁸¹ दृढां वराग्रनां तां कृत्वा न विरुद्धकास्त्रियम् ॥⁸²

अपरान्तिका च ।

॥ ६ ॥ रश्मवती भूमौ सौ भूतेन्द्रियाणि ॥ १० ॥

ममसगा रश्मवती । पञ्चवर्षान् पठित्वा यतिः स्मृता⁸³—

यत् सुमगम्बं गर्भनिरासादन्यगुणोक्तया⁸⁴ बाष्पति सोकः ।⁸⁵

तस्य विषाको⁸⁶ रश्मवती श्रीः⁸⁷ प्रेमवती वा⁸⁸ स्त्री न तु शृङ्गा ॥

उपचित्रा च । पादान्ते प्राप्ता यतिः । पुनश्चदेरास्तु⁸⁹ क्वचित् पादान्तेऽपि न यतिरिति मूलविदुः
तेन यदाहुर्गायत्रस्याधस्तान्न पादान्ते मार्षान्ते यतिरिति, तत् सिद्धम् ॥

॥ ६ ॥ पणवो⁹⁰भनौ युगौ ॥ ११ ॥

[77] मनसगाः पणवः—

यत्कामो⁹¹ जयपणवभ्रमानं⁹² लोकेषु⁹³ श्रियुः तनुने तच्च ।

स्त्रीणां भूयुगधनुषो⁹⁴ वीर्यं स्निग्धानां किल⁹⁵ न विरुद्धानाम् ॥

पञ्चसु पणवः । मात्रासमकञ्च ॥

॥ ६ ॥ मयूरसारिणी जौ गौ ॥ १२ ॥

१. रारणा मयूरसारिणी—

स्त्रोर्मयूरसारिणीमुखाः⁹⁶ यत्र धर्जयन्ति लङ्गणैरमल्यैः ।

तच्च ता विरक्तचेतसरक्तेनानुरक्त⁹⁷चेतसां निषेधः ॥

(79) A ये (80) A कुलापि (81) A स्नेहो (82) M विरक्तकास्त्रियम् (83) A omits this sentence
(84) M गुणोक्तं (85) M लोके ; M लोके (86) M विषाके (87) M स्त्री (88) A वा
(89) M *रुद्रिष्टत्वात् (90) M पटवा (91) A कामा (92) A ज्वाभ्यो ; M धन्य ; S
धनि (93) A लोकेऽस्मिन् ; M केयु (94) M : धनुषे (95) A यत्र च in place of श्रियु
(96) M reads स्त्री मयूरसारिणी यत् (97) A *चानुरक्त

॥ ६ ॥ मत्ता म्मो सगो समुद्ररसाः ॥ १३ ॥

ममसगा मत्ता । चत्वारः षट् च यतिस्थानम्^{९९}—

यद्वाप्तं^{१००} युवतिषु मत्ता वृत्^{१०१} वित्तं अहति तनुश्च ।^{१०२}

तत्तत्^{१०३} प्रेम प्रियमधुषाना^{१०४} निःस्नेहानि^{१०५} ज्येति न^{१०६} सङ्गम् ॥

वानवासिका^{१०७} च ।

॥ ६ ॥ सपस्थिता त्जो ज्गो ॥ १४ ॥

तो जो द्रो गुरचोपस्थिता—

यद्वा दुरवाततपरचयं हित्वा मुनयोऽप्यमर्षरचसा ।^{१०७}

स्निग्धा मसममुपस्थिता^{१०९} दृष्ट्वा तपसोऽपि^{११०} विरागिणः ॥^{१११}

अपि च । सास्त्रयो गुरच^{११२} मेघवितानम्^{११३}—

यद्मो अमि^{११४} मेघवितानं^{११५} सरसाः समवेक्ष्य रमन्ते ।

तदपि प्रियया रसवत्या विरसा गृहसंघटनायै ॥^{११६}

धापातलिका च । रः सौ गुरच मखिराग^{११७}—

यज्जनः पुजने मगिरामैरंशुकैरच परिष्कृतिमङ्गे ।

तस्मिन् बीज्य बभूवमनुक्तं देहदोष^{११८} दूरोऽव विरक्तान् ॥

मतयगारचम्पकमाला—

यत्पतति स्वं विरहगतानं^{११९} चम्पकमालामृदुनं देहम् ।^{१२०}

तच्च सरागममदोहेतोस्तद्भि^{१२१} विरक्ता वनितास्तस्याद्याः ॥

पद्यमिः पद्यमिरच यतिर्मात्रासमकय । मरयगास्तब्धिन्याला [78]—

यद्वाप्तं^{१२२} विदुर्दृ^{१२३} मीत्यामै^{१२४} च न्या न मोक्षरास्त्रेषु ।

सोऽपि स्नेहे सरागरामाणां^{१२५} मानोऽभ्राणां पुनस्तब्धिन्याला ॥

अथ त्रिष्टुमि—

- (99) M चतुर षट् षड्विधा यतिस्थाने ; ■ चतुर षट् च षड्विधा यतिस्थान (99) A मत्ता ; M. यद्वाप्तं (100) A. युवतिषु मत्ता वृत्तम् (101) A. तत्तत् तच्च (102) A. lacuna ; S. उदत्त (103) A. & M. प्रियमधुषानां (104) M. निःस्नेहानि (105) A. तु (106) M. वानवासिका (107) M. रसा (108) A. चत्वारः गुरचोपस्थिता ; M. उरवाततनुपरिचयं (109) A. तपसो ; M. तपसो (110) A. रमन्ते ; M. विरागिणो (111) A. adds आदि ; M. & ■. गुरचोपस्थिता (112) A. मेघवितानम् ; M. मेघवितानम् ; S. मेघवितानम् (113) A. आदिनेषु ; M. अपि (114) A. वितानम् ; M. मेघवितानम् (115) A. विरसा गृहसंघटनायै M. विरसाऽहमवटनायै (116) Adds : रः सौ द्रो गुरच मखिराग (117) M. साभिन्ना (118) A. विरहगतानि ; M. विरहगता (119) M. चम्पकमाला मृदुनं यम् (120) A. रचयत्तु ; M. रचयि (121) A. य ह्यस्यात् ; M. यद्वाप्तं (122) A. विदुर्दृष्टिः ; M. विजय (123) A. पामान्. M. पामान् ; S. पामान् (124) M. नापि स्नेहे विरगिरामाणां

॥ ६ ॥ एकरूपं मसौ जगौ ग् ॥ १५ ॥

मसजा गो च द्वैकरूपम्—

भूवापा¹²⁵ द् धन¹²⁶ पदमराजिसन्धाद्¹²⁷ यस्व¹²⁸ स्यन्ववलाकटाक्षकायवात् ।¹²⁹

नासौ श्रुत्यति¹³⁰ नैकरूपमास्ते त्रिवं हेतनया¹³¹ ऽन्वमेति मावम् ॥¹³²

इक्षिपान्तिका च ॥

॥ ६ ॥ इन्द्रवज्रा तौ जगौ ग् ॥ १६ ॥

तौ द्वौ जौ गो च द्वैविन्द्रवज्रा¹³³—

यस्येन्द्रवज्राधिक¹³⁴ गोत्र¹³⁵ गवो विद्यार्थं शैर्यदि चास्य¹³⁶ धार्म्यम् ।¹³⁷

नरयन्धरो¹³⁸ मन्मथमन्यराणां¹³⁹ स्त्रोणा कटाक्षैर्गमितस्व¹⁴⁰ दास्यम् ॥

॥ ६ ॥ सपेन्द्रवज्रा जतौ जगौ ग् ॥ १७ ॥

जगजा गो चो¹⁴¹ पेन्द्रवज्रा—

तदैव¹⁴² सिद्धो¹⁴³ विजयो बभूवा ध्वेष्वनृणास्त्वत्पूरिकायाम् ।¹⁴⁴

यदा¹⁴⁵ विलासंगमिताऽङ्गनानामु¹⁴⁶ पेन्द्रवज्राभुवोरपि श्रीः ॥

॥ ६ ॥ आद्यन्तावुपजातयः ॥ १८ ॥

इह प्रमह्नादिप्रमृत्तानीन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः पादसङ्केतोऽन्वने । एतयोः¹⁴⁷ पादावर्थस्यादित्योः¹⁴⁸
यदि स्यादामेकस्मिन्नेव¹⁴⁹ इत्येके तदुपजातयो¹⁵⁰ नाम वृत्तानि ।

आयामुपजातय इति वक्तव्ये आद्यन्तावुपजातय¹⁵¹ इति सुवन्नाधार्य¹⁵² इमा विपरीताख्यात-
कालान्वयव्या व्यावर्त्तयति ।¹⁵³ यदि हीन्द्रवज्रापाद उभयोरर्थयोरादिरैव स्यादुपेन्द्रवज्रापादोऽन्य
आख्यातयो¹⁵⁴ ।¹⁵⁴ अयोपेन्द्रवज्रापाद आदिरित्योऽन्यो विपरीताख्यातयो । तस्मादिन्द्रवज्रापाद एव

- 125) M भूवापाना (126) A : 'धन' ; M धन° (127) A पदमराजिसन्धा ; M : पदराजि सन्धा
(128) A : घातः ; M : भाँ ; III 'घात्र' (129) M . वना कटाक्षकायवत् (130) A श्रुत्यति ;
III : कृत्यति (131) A . दिलमिया ; M : हेतनया (132) A : ऽन्वमेति (133) A इन्द्रवज्रो (134)
A : अधिक° ; S अधिक° (135) M गोत्र (136) A विन्यर्थनशरथ यदस्य (137) M धार्म्यम्
(138) A . नरयन्धरो ; M नरयन्धरो ; S . नरयन्धरो (139) M मन्मथमन्यराणां (140) A
नमित्यन्व ; S : कमित्यन्व (141) A adds द्वौ (142) A तदैव (143) M सिद्धे (144) A . तना-
रिकायाम् ; M . तन्नु----- ; S : तन्नुशिराम् (145) A यदा (146) A विलासाङ्गमिताङ्गनाः ; M
विलासङ्गमिताङ्गनाः (147) A adds वृत्तयो , M reads यदा पूर्वोक्तयोस्तयोः (148) A आदि-
रित्यन्व (149) M . स्यादामेकस्मिन्नेव (150) A . तदुपजातयो ; M तदुपजातयो (151) A
drops उपजातय (152) M drops आधार्य (153) M इमे विपरीताङ्गान् नयन्वा नयान्वया वृत्तय
इति ; A : वारन्तेति ; S . वरीरति (154) M . पादावर्थे अङ्गानकी स्यात्

पूर्वार्थस्य परस्य वाऽ¹⁵⁵दिरन्तरच स्यात् । पूर्वस्यादिः परस्यान्त इति वा परस्यादिः पूर्वस्यान्त इति ॥
पूर्वादिः परादिरिति वा पूर्वान्तिः परान्त इति वा ।¹⁵⁶ [79] तयोपेन्द्रवज्रापादोऽपि—

यद्वाऽपराधोऽत्र न कामिनोनां तारचापि पुसां¹⁵⁷ नयनैः स्खलन्ति ।
स्त्रियः पुमांसश्च तथैव सृष्टा¹⁵⁸ यथा मिथो दान्तुऽप्यजात¹⁵⁹योऽपि ॥
सञ्जा गता क्वापि¹⁶⁰ च सञ्जितेव¹⁶¹ मृतं क्वचिच्छ्रोत्रपुटे निलीनम् ।
कुलाभिमानो¹⁶² मुनिनैव¹⁶³ मुक्तो मुक्ते बध्मिनैर्यनाप्रुपाशे ॥¹⁶⁴
तिष्ठन्तु कामाकुल¹⁶⁵दृष्टिपाता भावारच¹⁶⁶ तेषामुपभातिभेदाः ।
एकाऽपि बाधो स्मितमञ्जुरास¹⁶⁷ करोति पुंसामपराधस्थाम् ॥¹⁶⁸

द्वादशोपज्ञानयः । अथ ह्यन्यायोऽन्यत्रापि¹⁶⁹स्यात् । तेन¹⁷⁰ नैष्ठुमानामन्येषां वा कृतानां पादाः
समाससंख्या द्वौ द्वावेकभूय भूत्वा द्वादश,¹⁷¹ त्रयस्त्रय एकभूय भूत्वाष्टादश,¹⁷² चत्वारश्चावार एकभूय
भूत्वा चतुर्विंशतिरिति विषमवृत्तानि ।¹⁷³ एषा विषमाक्षराणां राशयूनमिति¹⁷⁴ (V 5) संत्योक्ता ।
यत् पुन क्वचित्—

एद्ये हि पुल्लाम्बुगपधनेत्र नमोऽस्तु ते देव पराऽप्रमेय ।

प्रसन्न मां पालय लोकनाथ रत्नेह मां¹⁷⁵ भूतशरययसद् ॥¹⁷⁶

इत्यादिषु प्रथमस्य तृतीयस्य च पादस्य लघ्वन्तम्ब दृश्यते, तदप्येवैव¹⁷⁷ विषमेषु लघ्वन्तं गुर्वन्तं वा
पाद¹⁷⁸ द्रष्टव्यम् । नेन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रापादमकरजम् । तयोर्गुर्वन्तत्वात् ।¹⁷⁹ तनश्च यदेके¹⁸⁰ वर्गयन्ति—
गन्त इत्यत्र पादान्तेऽपि लघो¹⁸¹गुर्वन्तका विधीयत इति, तदपि¹⁸² प्रत्युक्तम् । विषमेष्वेव तदुपपत्तेः ।¹⁸³

एवं तद्यर्थान्तेऽपि¹⁸⁴ तथैवास्तु ।¹⁸⁵ नैतत् । आर्यादीनामर्थस्य लघ्वन्तत्वासम्भवात् । दृश्यते च¹⁸⁶
ह्रस्वान्तमर्थं चीनांशुकमिव केतोः प्रतिवात नीयमानस्येयादिषु । तदर्थस्येवावर्त्त¹⁸⁷ गुर्वन्तं विधेया ।
अन्यथा माभासंख्या¹⁸⁸ एकवर्षात्तदेव¹⁸⁹ प्रयोगक्षेमात्वाद्¹⁹⁰न्येषामपि गृह्यते ॥¹⁹¹

(155) M : परस्य in place of परस्य वा (156) M reads the sentence पूर्वादिः परस्यादिरिति परादि
पूर्वान्ति इति वा । (157) A : पु सो (158) A : सृष्टा, S सृष्टो (159) M : या उपजात (160) A :
क्वापि (161) A : क्वचिन्ति ते वा (162) M : कुलाभिमानो (163) M : मुनिनैव (164) A : श्रानो
M : श्रान (165) A : कामाकुल (166) M : भावारच (167) M : स्मित मञ्जुरासां, S स्मितमञ्जुरासां
(168) M : पुंसामपराधस्थाम् (169) M drops अत्र (170) A adds अत्रेऽपि (171) M adds
द्वादश विषमवृत्तानि भवन्ति (172) All the MSS. read चत्वारिंशत् (173) A adds भवन्ति ; M
drops एकभूयं ध्रुवा (174) A : विषमाक्षरानि भूतमिति ; M विषमं च राशयूनमिति (175) M :
रथो मा (176) A : cites here Kumāra I 30. (177) M : तदप्येवैव (178) A : नैष्ठुर्वन्तं
M : मध्वन्तदुर्वन्तपादमकरजा (179) M : इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रापादमकरजा तयोर्गुर्वन्तत्वात् (180)
M drops यद् (181) A & M ह्रस्वस्य (182) A drops तदपि (183) M : विषमेष्वेव तदु-
पपत्तेः (184) M & S drop अत्र (185) A : तथैव माप्यु (186) M : नयनैः स्खलन्तुः पराऽप्रमेय इति च ।
(187) M : तदर्थमेवावर्त्तं, A : तदपि एवावर्त्तं S : तदर्थमेवावर्त्तं (188) A drops संख्या (189) M :
तल्लयः (190) A : योगक्षेमात्वाद् ; S : प्रयोगक्षेमात्वाद् (191) M & S : क्वचित् ।

॥ ६ ॥ दोषकं¹⁹² भौ भूगो ग् ॥ १६ ॥

मास्त्रयो गो च द्वौ दोषकम्—

धूतवधादिभिरर्थसमीहा¹⁹³ देहविषत्फलसाहस-[80]-कर्म ।¹⁹⁴

दोषकवृत्तमिनीह मज्जन्ते घृष्टविदग्धबधूजनवश्वाः ॥¹⁹⁵

॥ ६ ॥ शालिनी ग्लौ त्गो ग् समुद्रपिपिभिः¹⁹⁶ ॥ २० ॥

मः तौ¹⁹⁷ गो च शालिनी । चत्वारः सप्त च यतिस्थानम्—

नीबोमङ्गे¹⁹⁸ संसधित्वा¹⁹⁹ वसनाः केशानग्रे मंकिरन्तोर्विकीर्य ।

लीलां लीला²⁰⁰ शालिनीर्दशयन्तीर्न प्रेक्षन्ते²⁰¹ पमिष्ठता जेतुकामाः ॥

॥ ६ ॥ वातोभी भूमौ त्गो गश्च ॥ २१ ॥

ममना गो च द्वौ वातोभी । चकारात् पूर्वयतिरनुकृष्यते²⁰²—

अन्ते तामिर्विनिता²⁰³ वाणिनीभिर्भूयो भूयो हृदि चिन्ताविलासैः ।²⁰⁴

रपक्षा सज्जां कुलधर्माश्च नीत्या²⁰⁵ संसेवन्ते धूतवा²⁰⁶ तोमिधर्मम् ॥²⁰⁷

॥ ६ ॥ भ्रमरविलसितं भूमौ दलौ गश्च ॥ २२ ॥

ममनलगा भ्रमरविलसितम् । चकाराद्यत्याकर्षं²⁰⁸—

दृष्ट्वा क्वापि²⁰⁹ भ्रमरविलसितान्²¹⁰ देशरिचान्या²¹¹ वनगिरिसरितः ।²¹²

कान्तां कामी²¹³ हृदि ननु²¹⁴ कुञ्जे धन्यम्वन्य²¹⁵ शुभमृषिचरितम् ॥²¹⁶

शानवासिका च ॥

॥ ६ ॥ रथोद्धता नौ लौ ग् ॥ २३ ॥²¹⁷

रथरा लगौ च रथोद्धता—

यत्र केषलमनोरथोद्धता नाश्रिताऽपि²¹⁸ विकरोति मानसम् ।

तत्र सन्निहितवाणिनीजने²¹⁹ श्रद्धयौत विजयाय कः पुमान् ॥

अपरान्तिका च ॥

{192} M : लोचकं {193} M : धूतवधादिभिरर्थसमीहा {194} M : देहविकनीफलसाहसकाशम् {195} M : शानिन्पुन्ना दनौ त्गो ग् । समुद्रपिपिभिः {196} S : वेण्याः {197} A adds द्वौ {198} M : अग्रे {199} M : संसधित्वा {200} A : लीलां {201} M : प्रक्ष्यन्ते {202} आकृष्यते {203} M : निजिता {204} M : हृदि चित्ता ; A : हृत्तचित्ता {205} A : नित्यं ; S : रीत्या {206} A : धूत*, M : धूत* {207} A : धर्मः {208} A : यतिराकृष्यते {209} A दृष्ट्वा नापि ; M : दृष्ट्वापि {210} A & M : भ्रमरविनमिता {211} A : देशरिचान्या ; M : देशरिचान्याम् {212} A : गिरिवनमलिताम् ; S : गिरिवनसरिता {213} A : कामी वान्ता {214} A : न नु ; M : ननु ; S : नत {215} A : धन्यः अन्यः {216} A : शुभ मृषिचरितम् ; M : अन्यशुभमृषिचरितम् {217} M omits the *ṣṭhi* and illustration on this *sūtra* and runs on to the next *sūtra*. {218} S : नाश्रिताऽपि {219} S : भानिनीजने

॥ ६ ॥ स्वागता नो मृगौ ग् ॥ २४ ॥

रनमा गौ च द्वौ स्वागता—

पूर्वमेव महिलामधुमत्तः²²⁰ तामिरेव दृश्यं दृष्टोपम् ।²²¹

अथ²²² द्विरपति²²³ वपुर्विरेच²²⁴ स्वागतानि नृहलानि सलम्प ॥

आपातलिका²²⁵ च ॥

॥ ६ ॥ वृत्ता नो स्रगौ ग् ॥ २५ ॥

नो द्वौ सो गौ च²²⁶ वृत्ता ।²²⁷ वृत्तेति पाठान्तरम्—

हृत्पति²²⁸ मनसिराये²²⁹ स्वाङ्ग²³⁰ रमयति द्युवतिजने चित्तम् ।²³¹

निरपति विपरिणतो²³² वृत्तात्²³³ फलमिव विपरिणतं वृन्तात् ॥²³⁴

[81] ॥ ६ ॥ श्येनी जौ सौ ग् ॥ २६ ॥

रररा लगौ श्येनी—

श्येन्यसूय कामिनीषु यत्²³⁵ मिमे दन्तपत्तिरायता विसान्तरा ।²³⁶

श्येन्यसौ²³⁷ स्वयं नरस्य रागिण²³⁸ चित्तमोद्धारिणी²³⁹ किमु स्त्रिय ॥

॥ ६ ॥ प्रत्यवबोधो भूतौ नृगौ ग् ॥ २७ ॥²⁴⁰

मतना गौ च प्रत्यवबोध —

यद्रतदिग्धान्²⁴¹ द्युवतिकलापादोल्लङ्घवान्²⁴² रतिपतिरस्त्वम् ।

प्रत्यवबोधं हरति नरानां तेन स ज्ञान्ते हवरवृत्तेऽपि ॥²⁴³

कुहमलदन्तो धीर्वा²⁴⁴ पक्ष्म पट्टसु च यतिः ।²⁴⁵ बानवासिका च । अत्र²⁴⁶ नवभ्यो यदि सन्

सगणस्तान्नु जगत्या²⁴⁷ विदधति²⁴⁸ सलनाम् । बानवासिका च ॥²⁴⁹

नयमा गौ²⁵⁰ चेदनेवसिता²⁵¹—

यदपि वधूनां²⁵² नेत्रकलापादनवसितेषो²⁵³ विभ्रमवानाम् ।

दृश्यमभिवा मुच्यति चित्ते वसति²⁵⁴ ततोऽयं²⁵⁵ धनिषु²⁵⁶ कामः ॥

- 220) M. महिलामधुमत्तः (221) A. दृष्टोपम् (222) A. अथ (223) A. वपुर्विरेच (224) M. विरेच ; S. विरेच च (225) M. उल्लङ्घवान् (226) M. अल्लङ्घवान् (227) M. & S. अल्लङ्घवान् (228) A. रमयति (229) A. मनसि यो (230) A. स्वाङ्ग ; S. स्वाङ्ग (231) M. & S. चित्तम् (232) M. विपरिणतं (233) M. वृत्तात् (234) M. फलम् ; S. वृत्तात् (235) A. मा (236) A. आयतनान्तरा (237) A. श्येन्यसौ ; S. श्येन्यसौ (238) A. drops रागिणः (239) A. कामिनी रिति ; M. चित्तमोद्धारिणी (240) A. does not recognise this as a separate sūtra. (241) M. कुहमलदन्तः (242) A. ईश्वरवान् (243) A. वृत्तेषु ; S. वृत्तानि (244) A. drops धी ; M. वृत्त-मनादि धी (245) A. सलसु यतिः (246) A. यत्र (247) M. जगलः गत्या (248) M. drops विदधति (249) A. adds वा after सलनां ; M. drops बानवासिका च ; : सलनां बानवासिका वा (250) A. drops (251) M. चेदनेवसिता ; S. च नयमिता (252) A. धानां (253) M. जनवसितेषु (254) A. भववसति (255) A. ततो वि (256) A. धनेषु ; S. धनिषु ।

षट्सु पञ्चसु²⁵⁷ यतिरूपचित्रा च ॥

अथ जगत्याम्—

॥ ६ ॥ जगती ॥ २८ ॥

अधिकारोऽयमाऽध्यायपरिसमाप्ते । ननु²⁵⁸ किमर्थोऽयम् । अक्षरसंख्यैव²⁵⁹ गायत्र्यादिवज्जगतीति गम्यते ।

उच्यते—तोटकं स हत्यादिष्वनुक्तसंख्येषु द्वादशानामेवाक्षराणां ग्रहणं स्यादिति । तथापि²⁶⁰ वृथैव²⁶¹ पुटद्रुत²⁶² बिलम्बितादीनां द्वादशाक्षराणां मध्ये पाठादेव तत्सिद्धे ।²⁶³

एवं तर्हि, पूर्वापरपदार्थवशान् संख्याऽस्मिन् तन्त्रे²⁶⁴ नाश्रीयत इति सूचयितुम् । तथा चोक्तादीनां पूर्वस्मान् संख्यानियमो²⁶⁵ नाश्रितः ।²⁶⁶ समानीप्रमाणोचितानानां पादस्यानुष्टुप्बक्त्रमि (5/9)त्यस्मात् परस्मादष्टाक्षरत्वं नाश्रीयते²⁶⁷ । स्वरूपेणोपात्ता²⁶⁸ संख्याऽश्रीयत²⁶⁹ एव²⁷⁰ यजुषां षट् साम्नां द्विरित्यादिषु । अत एवात्र²⁷¹ संख्या²⁷² वचचित् स्वरूपेणोपनीयते²⁷³ अचिदस्वादिमकेतैः ॥

[82] ॥ ६ ॥ वंशस्थं जतौ औ ॥ २६ ॥

अतगरा वंशस्थम्—

रमैः सुजन्तौ मदरागविभ्रमा²⁷⁴

निपेक्ष्य ह्यलामिष वारवाणीम् ।²⁷⁵

पतत्स्थ²⁷⁶मीका वरवारवाणिनो²⁷⁷—

मपि स्वर्षशस्थगनोचितक्रियाः ॥²⁷⁸

॥ ६ ॥ इन्द्रवंशा तौ औ ॥ ३० ॥

तौ औ जतौ चेन्द्रवंशा—

अर्थेर्नमन्तीषु²⁷⁹ न हार्द्रसंस्तवै²⁸⁰—

यौ²⁸¹ वारमुल्यासु रतोऽशुलास्वपि ।²⁸²

तस्मिन्म²⁸³ जातु क्षतकीर्तितेजसि²⁸⁴

श्रीरिन्द्रवंशमिजनेऽपि तिष्ठति ॥

(257) M : षष्ठु षट्सु (258) A adds च (259) A : सख्यायैव (260) M : अथापि, S : तथापि (261) A : व्यर्थैव (262) A : *पुनः* (263) M : पाठादेतत्प्रसिद्धे (264) A : तत्र (265) A : drops संख्यानियमो (266) M : नाश्रीयते अत्र (267) A : drops पर... श्रीयते; M : adds उक्तादीनान् न पूर्वस्मान् संख्यानियमो (268) A : रूपेण रूपान्तत् (269) M : सख्यायैव समानीयते (270) A : ends the sentence here. (271) M adds च (272) A : संख्याया (273) A : स्वरूपे नोपनीयते (274) M : मदरागविभ्रमा (275) A : वारवाणीम् (276) A : पतत्स्थ* (277) M : वरवाणि (278) M : क्रियाम् (279) A : अर्थेर्नमन्तीषु (280) A : सहार्द्रनास्तवै ; B : महार्द्रमंस्तवै (281) M : या ; S : ये (282) A : *तिष्ठति* (283) A : च (284) A : तिष्ठति

॥ ६ ॥ द्रुतविलम्बितं नमो श्री ॥ ३१ ॥

नो मो द्वौ ररथ द्रुतविलम्बितम्—

नवरसस्व परम्य विकारिका
स्वपरसाम्बतिरपमुचासु च ।
रुचिफलं गतिफलम् मुखा^{२८६}न्मृणां
द्रुतविलम्बितमग्निशिखास्त्रिव ॥^{२८७}

॥ ६ ॥ तोटकं सः ॥ ३२ ॥

सगणारुचाद्वारहेतोःटकम्—

विटवीरजनस्य गृहाः कुलटा—
स्वजना अपराद्धराः^{२८८} पुण्याः ॥^{२८९}
श्रुतमस्य महा^{२९०}सत्रस्य कथा
अपि तोटकगन्धक^{२९१}नाटकवान् ॥

^{२९२}तोटकमेव सगणः^{२९३} यद् वेदपूतौ^{२९४} ललितं नाम द्रुतम् ॥^{२९५}

॥ ६ ॥ पुटो नो म्यो वसुसमुद्राः ॥ ३३ ॥

नो द्वौ मयो च पुटः । अष्टौ चत्वारश्च यतिस्थानम्—

विटजन^{२९६}सहवासा घुस्यवारी^{२९७}
रुचिरसज्जवा^{२९८} सज्जिरावैः ।
अशुकमपि^{२९९} यदन्ते^{३००} सुस्वमावाः
पुटमिव^{३०१} द्रुतमानां पुण्यगन्धाः ॥^{३०२}

(285) A · फलं (286) M: *सिग्यामिन् (287) M: स्वप्रमालपरजिउरा (288) M · वरपा ; S · वरपा
(289) A: वरत् (290) A · तोटकं नम्यं (291) A adds before this: नाचे भंरम्भशया वाह
(292) M drops सगणः (293) A · अतिपूतौ (294) M adds ह्यात् (295) A · विटजनः (296) A ·
क्षण नारी ; S · सुम्भनार्य (297) A · धनमहाराया ; M drops रुचिरः ; (298) M · अशुकमणि ; S ·
अशुकर्मणि (299) A · यदन्ति (300) M: पुनमिव (301) M commits Haplogly here and
drops the following lines including the next sūtra and its illustration (first half) ; A

॥ ६ ॥ प्रमुदितवदना नो री ॥ ३४ ॥

नो री री च द्वौ प्रमुदितवदना । चञ्चलाक्षौ नौ राविति केचित् पठन्ति—

न मदनमृगचञ्चलाक्षौ³⁰² प्रवेत्³⁰³
 प्रमुदितवदनाश्च वेत्याह्वनाम् ।
 त्यजति हि³⁰⁴ धनलोलुपां तां³⁰⁵ स्मरो
 न सुरमिरिति³⁰⁶ शालमङ्गीमिव ॥³⁰⁷

॥ ६ ॥ जलोद्धतगतिः जसौ जमौ रमतं वः ॥ ३५ ॥

जसौ द्विकौ जलोद्धतगतिः । पङ्क्ताः पङ्क्तयो³⁰⁸ यतिम्यानम्—

गुणोद्धतगतिः कुलोत्तरवधूः³⁰⁹
 धनोद्धतगतिः सुमाननवधूः³¹⁰
 तनुद्धतगतिः पयोचितवधूः³¹¹
 यथा तनुनदी³¹² जलोद्धतगतिः ॥

[83] ॥ ६ ॥ भुजङ्गप्रयातं यः ॥ ३६ ॥

परचरवारो भुजङ्गप्रयातम्³¹³—

गलत्कक्षुकान्तेर्वहिः स्नेहवान्ता³¹⁴
 परेशासन्तो³¹⁵ रमं प्राप्नुम्यम्³¹⁶
 भुजङ्गप्रयातं पदं पृथ्व्यानां³¹⁷
 भुजङ्गीव वयस्रे³¹⁸ न वेत्या³¹⁹ निषेव्या ॥³²⁰

अथ यतिरिति केचित् । एवं याः पङ्क्तेः तावाप्यायनो³²¹ नाम वृत्तम् ॥

(302) A : मदनमृगचञ्चलाक्षौ ; M : न तु वनमृगचञ्चलाक्षौ , S : वज्रतु (303) A drops हि (304) A : मदनोदवदनां , S : वद लोलुपांतां (305) A M & S : सुरतिरिति (306) A : शालमङ्गीमिव , M : शालमङ्गमिव
 (307) A : पङ् पङ् (308) M : कुलोत्तरवधू , S : कुतो नरवधू (309) A : सुमाननवधू (310) M : पयोचित-
 वर (311) M : मयैव सजनाः , S : यथाप्यनुनना (312) M omits the name. (313) M : पङ्कार्यः
 (314) M & S : स्नेहकारं (315) A : परेश्वानपन्ती (316) A : रम प्राप्नुम्यम् , M : रसप्राप्तम्यम्
 (317) M : परेश्वि सजनाः , S : वदन्तीध्वमाना (318) A : वक्तु (319) M : विवेद्या (320) A &
 M : निवेद्या (321) A : पङ् चेत्युताप्यायनो ; M : पङ् चोटनौ उपप्यायनी

॥ ६ ॥ सूत्रिनी रः ॥ ३७ ॥

राखवारः सूत्रिनी—

चन्द्रकान्तमया³²² चन्द्रशाला शुभा
 मरु³²³वेरयाङ्गना मयिडता³²⁴सूत्रिनी ।
 यत्र तत्र स्मरते³²⁵नङ्ग एवाङ्गवान्³²⁶
 स्यादिति³²⁷ प्रायशः पिदुगसंसृक्का ॥³²⁸

अत्राप्यर्थे यतिरिति केचित् ॥

॥ ६ ॥ हिमविकरा न्यो न्यो ॥ ३८ ॥

नयो द्विकौ हिमविकरा—

मययुगयुग्मं रसयुगयुग्मा³²⁹
 हिमविकरा³³⁰स्वाद्गमललितं वा ।³³¹
 कुसुम³³²विचित्रे त्वपरमतेऽसौ
 मदनविकारेत्त्वपरमतेऽपि ॥³³³

मानवास्तिका च ॥

॥ ६ ॥ शशप्लुता³³⁴त्वौ त्वौ ॥ ३९ ॥

तयो द्विकौ शशप्लुता—

स्मृत्वाऽप्यधि³³⁵पादं मञ्जोरकशिखा³³⁶
 कले³³⁷शुभ्याशी³³⁸हस्ते बलवानि ।
 कण्ठे मणिमालां वेश्ते³³⁹बभूव
 कामप्रहपी³⁴⁰को नाम छेत्³⁴¹ ॥

अथैवतिः । मणिमानेय्यन्ते³⁴² ॥

- (1) 22) A 'निशाः ॥ 'निशा (323) M. मय' (324) M मयिडन' (325) A स्मरते (326) A 'मङ्ग
 एवाङ्गनाः M 'नङ्गवाङ्गवान्, S. मङ्ग एवाङ्गवान् (327) M: स्वति (328) M 'मययुगयुग्मा
 (329) A: हिमरमय्या (330) M हिमविकरा (331) गजललितं (332) A 'विचित्रिः ॥ विचित्र'
 (333) A. मदनविकारेत्त्वपरमते च; M: मदनविकारेत्त्वपरमतेऽपि (334) M शशप्लुता (335) A
 omits the first four letters (336) M: मञ्जोरकशिखा (337) M & S कले (338) M शुभ्याशी
 (339) M 'बभूव (340) M 'कामप्रहपीडा (341) M हस्ते, S. महस्ते (342) A adds पट्योति ऐष ।
 ता शशप्लुता मणिमानेति केचित् पठन्ति ।

॥ ६ ॥ प्रमिताक्षरा सौ सौ ॥ ४० ॥

सौ सौ च द्वौ प्रमिताक्षरा—

प्रमिताक्षरेण वचनेन हित³⁴³

कथयामि ते³⁴⁴ शृणु च तत् पुरु च ।

गणिकाश्रितामपि पुरीं सततं

मुजगाश्रितामिव³⁴⁵ तरो³⁴⁶ जहिहि ॥

॥ ६ ॥ वैश्वदेवी मौ याविन्द्रियर्षयः ॥ ४१ ॥

मौ द्वौ यौ च द्वौ वैश्वदेवी । पञ्च सप्त च यति³⁴⁷—

पूर्वाषाढाषाढाषमावे³⁴⁸ सहाया³⁴⁹

नित्यभ्रष्टानां³⁵⁰ मूलसंस्थानवृत्तेः ।

अग्रे कुम्भमय स्थायुका चन्द्रकान्ता³⁵¹

रूपजीवा स्याद्वैश्वदेवीव³⁵² तारा ॥

चन्द्रकालेत्यन्धे³⁵³ ॥

[84] ॥ ६ ॥ कान्तोत्पीडाम्मौ स्मौ समुद्रवगवः ॥ ४२ ॥

नमस्ता. कान्तोत्पीडा । चत्वारोऽष्टौ च यतिस्थानम्³⁵⁴—

कुर्वन्त्येषा नुत्तमवकान्तोत्पीडा³⁵⁵

विभ्रेक्ष³⁵⁶ श्विरकुलमयादानाम् ।

भ्रयन्त्येहा³⁵⁷ जणमिव नीलीरागा

दोषैर्वैशा जलधरमालातुल्या ॥

जलधरमालेत्यन्धे³⁵⁸ ॥

॥ ६ ॥ नवमालिनी नौ भ्याविति³⁵⁹ ॥ ४३ ॥

नवमया नवमालिनी—

परजनदूषणां सहवासात्³⁶⁰

परपरिधानं कृत्स्नवसनात् ।

(343) A : चैत (344) A adds तु (345) M . मुजगाश्रितामिव (346) A drops the word , S पुरी
(347) M reads चन्द्रकालेत्यन्धे here in a similar manner as in the *mill* on VI. 40 (348) A
चात्रनावे(349) M : सभायां (350) M तिर्यकहन्तुना , S तिर्यभ्रष्टानां (351) M : चन्द्रकान्ता (352)
A : वैश्वदेवी च (353) A adds . पठन्तीति शेषः । वैश्वदेवी चन्द्रकान्तेति केचित् पठन्ति ॥ (354) M
mentions the alternative name here. (355) M नुत्तमवकान्ता पीडा (356) A : विभ्रेक्ष
(357) A : तस्मात् स्तेहात् ; S तस्य स्तेहान् (358) A adds कान्तोत्पीडा जलधरमालेति केचित्
पठन्ति ॥ (359) M ०न्ति इति (360) A : परजनदूषितां सुमहवसात् ; M : वरजन दूषितां सहवासा
11

अमिनवमालिनीषु परमाख्यैः³⁶¹

पततु³⁶² मनो न वारवनितासु ॥

अपि च—नो यौ यत्न तामरसं ललितपदं वा—

मुकुटिकटाक्षविलास³⁶³ विकारैः

कृतविकृतैर्गणिकावदनस्य ।

कथमिव तामरसं तुलना³⁶⁴—

ललितपदं यदवाप्य³⁶⁵ न लीनम्³⁶⁶ ॥

नमज्जदा हुतपदं³⁶⁷ मुखरं वा कलहंसा वा—

हुतपदं³⁶⁸ मुखरन्पुरमेवा³⁶⁹

मनति मग्नकलहसस्तमोः ।

इति गृह्णाति गणिकां परधर्मे—

नं परिपरयति³⁷⁰ गुणान् यदि³⁷¹ तत्त्वाः ॥

नमज्जरा मलकोकिलं प्रियंवदा च—

सकलचित्तमति³⁷² मलकोकिल-

ध्वनिरिवं तुलयति प्रियंवदा ।

इति च³⁷³ शंसति खलो ममाकू³⁷⁴ कश्चिद्

कतरवैरपनता³⁷⁵ पणस्त्रियम्³⁷⁶ ॥

हे इमे³⁷⁷ अवरान्तिके च । तमज्जरा ललिता —

अङ्गानि सज्जललितानि³⁷⁸ विजया

विजया³⁷⁹ विचित्ररचना³⁸⁰ च वागिति ।

एतानि वेति गणिकासु कामुको

जानाति³⁸¹ साऽपि मग्ने न³⁸² साधुताम्³⁸³ ॥

इति मग्नवती यादवप्रकाशकृतं छन्दोविचिंतिमाध्ये षण्डोऽध्यायः ॥

(361) M. परमाख्यै (362) M & S. पतति (363) M. *विकारैः* (364) M. यदवाप्य (365) M. नलिनम्; S. न लीनम् (366) A & S. हुतपदा (367) A हुमज्जदा (368) A हुतपुरमेवा (369) M. चर परयति, S. च न परयति (370) A गुणान् यदि; M. गुणान् यदि (371) A. *विजयमति; M. सकलचित्तमति (372) M drops च (373) A. घनामनाकू; M. घनं. दन (374) A कृ...जानता (375) A & S. परस्त्रियम् (376) A drops इमे (377) M. लटि ललितानि (378) A. विजया विजया; M. विजयाविजया (379) A. विचित्रविचित्ररचना (380) M. जानति (381) M. मग्नेन; S. मग्नेन (382) A. साधुता; M. समता

अथ सप्तमोऽध्यायः

[85] इदानीमतिजगत्पादपरब्रह्मन्दसः क्रियन्ते ॥ तत्रातिजगत्त्वाम्—

॥ ७ ॥ प्रहर्षिणी म्नी ज्ञौ ग् त्रिकदशको ॥ १ ॥

मनजरा गुग्गुलु प्रहर्षिणी । त्रिकं दशकञ्च^१ यतिस्त्वानम्—

द्विवाऽर्धे^२ युवतिजने च सङ्गपाठा-

नाध्याव^३ त्रिमुवननाथनाथमोशम् ।

जुवायो^४ धमनियमादिकाङ्गवोगान्^५

मोक्षाख्यां प्रयति दशां प्रहर्षिणी ताम्^६ ॥

॥ ७ ॥ रुचिरा जम्भौ स्रजौ ग् समुद्रनवको ॥ २ ॥

वमसगाः रुचिराः^७ चत्वारो जवकरच^८ यतिस्त्वानम्—

विमावरीभिह^९ रुचिराममीप्सतोः^{१०}

परस्परं शशितमसोर्जिगीपतोः ।

पुनः पुनः क्षयमुदयञ्च परयतां

मृणां श्रिये^{११} कसहकया कथं भवेत् ॥

॥ ७ ॥ मत्तमयूरं मृतौ यमौ ग् च ॥ ३ ॥

मतपसगा मत्तमयूरम् । चकारान् पूर्वयत्यनुकथं—

धान्ये^{१२} वन्यैर्वर्तितुकाम^{१३} कलमूलैः

ग्लानिं स्वाना^{१४} न स्मरतीत्यत्र न चित्रम्^{१५} ।

काण्डारलेपशधिवनेनापि^{१६} विवासा-

वभ्रत्रे^{१७} मत्तमयूरं वनमेति ॥

- (1) M begins the Chapter with the *sūtra* 7/1. ; S begins with तत्रातिजगत्त्वाम् (2) Heretofore A writes ॥ ७ ॥ instead of the chapter number at the beginning of each *sūtra* (3) M - त्रिकदशको (4) M : भिवाऽर्धे (5) A - अध्याय (6) M . य तिष्ठन् ; S . कं वा न (7) A . योग (8) A : प्रहर्षणीनाम् ; M - प्रहर्षिणीनाम् (9) A adds here समुद्रनवको (10) M नवचञ्च (11) A . विमावरी मुहु (12) M : क्षमीच्छतो (13) M श्रिये (14) A . धन्ये (15) A . वर्त.....काम , S : वर्धितुकाम (16) A . ग्लानिद्वानां (17) A स्मरतीत्यत्र न चित्रम् . M स्मरतीत्यत्र विचित्रम् (18) A काण्डारलेपशधिवनेनापि , M कण्ठ रने (19) A : विनाशमप्राप्ते ; M विना सा वभ्रभ्येन S . विनन् " न वेध"

अपि च तमसज्जा लक्ष्मीः—

लक्ष्मीवता पुरपवरेण साध्यते
धर्मो विमूक्तिरश्वरमप्यमोप्सितम्²⁰ ।
लक्ष्मीवतैव कुपुरुषेण ह्यवते
सर्वं त्वत्तरव²¹ न चपलस्य²² सा शुभा²³ ॥

सज्जी द्विकौ गरज जया, सुमङ्गला वा सुनन्दिनी वा²⁴—

चरितं²⁵ यशोसि विजयात् सुमङ्गला²⁶
रमणीय लोकरमणीं सुनन्दिनीम्²⁷ ।
सकलं करोति विमलं धनागमः²⁸
पदवीञ्च²⁹ मोक्षपदनिर्मलामसाम्³⁰ ॥

सज्जी सौ गरज³¹ भ्रमरः—

कलया चिराय चित्तुने निकरेभ्यो
धनमेक एव³² मधुना³³ भ्रमरोघ³⁴ ।
अपरः पुनस्तदपहर्तुमुपायो-
स्तनुते³⁵ सदा मतिमतामभियुक्त³⁶ ॥

अथ शङ्खार्पम्—

॥ ७ ॥ असंवाधा मृतो नृतो गाविन्द्रियनवकी ॥ ४ ॥

मृतनसा गौ च द्वावसंवाधा³⁷ ; पञ्च नव³⁸ च यतिस्थानम्-

आग्निध्यालोलाः³⁹ सुरभितुमनसः⁴⁰ कान्ता-
स्वेदिध्यायामधुतरसमुत्पितजातः⁴¹ ।

[86] एषस्त्वबिधयो⁴² घनवन⁴³ विरमद्गो
वातो व्याचष्टे⁴⁴ वन⁴⁵ वसतिमसंवाधाम् ॥

- (20) M drops the first-half of the verse ; S : 'प्यभावितम् । (21) A & M ततश्च (22) A : नगपरस्य ; M न च कलस्य (23) A : शुभि (24) A : सज्जी द्विकौ गरज सुमङ्गला वस्तुनन्दिनी वा ; M सज्जी द्विकौ च विजयसुमङ्गला ॥ सुनन्दिनी वा ॥ S : सज्जसा जगौ च विजयात्सुमङ्गला । सुनन्दिनी वा ॥ (25) A : चरितं ; S : चरित (26) A : विजयात् सुमङ्गला (27) A reads the second pāda : .....अनिमा (28) M : विमलं त्वनर्गम (29) M : पदवीन्तु (30) A : 'निर्मलधाम ; M : निर्मलामसाम् ; S : 'निर्मल' मम (31) adds wrongly 'दो (32) A : एव (33) M : मधुना (34) M & S : भ्रमरोपम (35) A : पुनस्तदपहर्तुमुपायंस्त.. ते (36) A : 'मतिमयात्मकीमुक्त' ; M : मतिमतामभियुक्त ; S : मतिमया भोतियुक्त (37) M : वृतनसा गौ च दौ जमंवाधा (38) M : पञ्चनव (39) A : आग्निध्यालोदि ; M : आग्निध्यालोला (40) M : सुरभितुमनस (41) A : 'स्वेदिध्यायामधुतरसमुत्पितजात' ; M ; स्वेदिध्यायामधुतरसमुत्पितजात ; S : स्वेदिध्यायामधुतरसमुत्पितजात (42) A : एताभिधयो ; M : एताभिधयो ; S : एताभिधयो (43) A : घनवन (44) M : वा चष्टे (45) A drops वन

॥ ७ ॥ अपराजिता नो सौ^{४६} लग्नौ^{४७} स्वरयष्टयः ॥ ५ ॥

नो द्वौ रचलगा^{४८}श्चापराजिता । सप्त सप्त च^{४९} यतिस्थानम्^{५०}—

प्रसवमुरमयो^{५१} निलीनमधुबता^{५२}—

स्तरणकिञ्चलया^{५३} वनश्रिय^{५४} आरुताम्^{५५} ।

इयमपि वनजा लता पुरवासिनां

हरति कुसुमिता यवांस्त्वपराजिता ॥

॥ ७ ॥ प्रहरणकलिका नो भूनी लग्नौ च ॥ ६ ॥

नो द्वौ मनतगारश्च प्रहरणकलिका । चकारात् पूर्वयष्टयनुकर्मः^{५६}—

विकरुतहृषिता परिगत^{५७}पुवना

तरुणान्यना^{५८} मधुरसरसिका^{५९}

मृगमद्भुदिता वन इह जनता

प्रचलति^{६०} मदनप्रहरणकलिका ॥

बालमसिका च ॥

॥ ७ ॥ वसन्ततिलका द्मौ नो गो ॥ ७ ॥

द्मौ नो द्वौ गो च वसन्ततिलका ॥

॥ ७ ॥ सिंहोन्नता काश्यपस्य ॥ ८^{६१} ॥

एवैव सिंहोन्नतेति काश्यपस्याचार्यस्य मतेन^{६२} ॥

॥ ७ ॥ उद्विणी सेतवस्य ॥ ९ ॥

एवैव उद्विणीति^{६३} सेतवस्याचार्यस्य मतेन—

विहोन्नता^{६४} समयाप्तपयोधरश्री-

हेमन्तहेमकमला^{६५} हादभ्रवासा^{६६} ।

उद्विणी शुचिपुणैः^{६७} क्षितिवालकान्ता

कान्ता^{६८} वसन्ततिलका च गिरि^{६९}मुमुक्षोः ॥

(46) A. नो ; M. लग्नौ (47) A. रसगा (48) M drops च (49) M & S omit स्थानम् (50) M. प्रमन (51) A. लिलिगमधुबता (52) A. *तरुण तरण (53) A. वरश्रिय (54) A drops वनताम् (55) M. पूर्वयष्टय (56) A. विकरुतहृषितपरिगत (57) A. *पवनान्तरागनयना (58) M. मधुरसरसिका ; S. मधुरसरसिका (59) A. चलति न ; M. प्रचलति (60) M omits this *sūtra* (61) M adds वा (62) M. उद्विणी (63) M. सिंहोन्नतात्क (64) A & M. हेमन्त-हेमकमला (65) A. शमदप्रवास ; S. शरमदप्रवास (66) M. क्षिपुपुणै (67) M. का वा (68) A omits च गिरि ; S. न गिरि

अपि च—नरी⁶⁹ द्विकौ लूगौ सुनेसरम्⁷⁰—

हृदि यदम्बुजस्य⁷¹ मुमुक्षुं सुनेसरं⁷²

ब्रूति तत्र यो हरिभननमन्यम् ।

स⁷³ खलु नित्यमर्जयति⁷⁴ शोभनं धनं

न हृदि⁷⁵ शक्रमोग्यधनमारुह्यहम् ॥

मज्जना⁷⁶ गौ च द्वौ स्वलितकान्तिः⁷⁷—

भाग्यदुपधनो⁷⁸ बहुयशसश्च मुनि⁷⁹ भूत्वा

दैवचरिताद्यदि⁸⁰ पुनश्चरति भैक्षम् ।

जीवति⁸¹ कथं पुनरसौ स्वलितकान्तिः

शान्तयशसां हि धरतां वरमकीर्तः⁸² ॥

इन्दुवदना⁸³ संप्रदानस्य दद यदा ॥ अघातिशयवाम्—

[87] ॥ ७ ॥ चन्द्रावर्तानौ नौ स् ॥ १० ॥

नारचरारः सरथ चन्द्रावर्तौ । शक्तिकमेत्यन्ये⁸⁴—

मुरसदमि हरिरमजत⁸⁵ सरसिनी

विषमशरदिपुरतिवृत्तशक्तिकलाम् ।

विषगुरगकुलममृतममरगण

कुटिलतरविधिचरितमिदं⁸⁶ मसमम् ॥

सप्तस्वप्नं यतिः ॥

॥ ७ ॥ मालतुनवकी चेत् ॥ ११ ॥

पथै⁸⁷ पगणव ॥ यतिरवेन्माला⁸⁸—

रात्रमिव किल परशिरसि विनिहितौ

ध्रुवमपि⁸⁹ दृढमभिदधति⁹⁰ वरगताम् ।

परविहितसिचयमिव⁹¹ परवज्रिता

परतनुमिव निजतनुमपि सुधिय⁹² ॥

(69) M omits अपि च and starts : नरी (70) M : सुनेनुमाला : S : सुनेसरम् (71) A : मरं ब्रूय
(72) A & S : सुनेसरं (73) A : न (74) A : नित्यमाजयति ; M : कुरयमार्यमयीति ; S : नित्य
वर्जयति (75) A : न खलु (76) M : शत्रुः (77) A : मज्जना (78) M : स्वभित्तपगण च (79) A
: ...ना (80) A : बहुविध (81) A : दैवचरिताद्यदि (82) A drops जीवति (83) M : वरवकीर्त
(84) A & M : इन्दुवदना (85) A : शक्तिरनित्येन्ये । एतामिव शक्तिरनित्येति केचित् । M : एतामिव
शक्तिरनित्येति यावत् । (86) M : हरिममजति (87) M : रचितमिदं (88) M : पगणव (89) A
यतिरपानवेत् (90) A : ध्रुवमिव (91) M : दृढमपि दधति ; S : दृढमपिदधत् (92) A : परवज्रितः
मिवमिव ; M : परपरिहितसिचयमिव ; S : परवज्रितसिचयमिव (93) M : सुधियः

॥ ७ ॥ मणिगुणनिकरो^{९५} वस्वृषयश्चेत्^{९६} ॥ १२ ॥

चन्द्रावतैवाष्टसु सप्तसु यतिरचे^{९६}मणिगुण^{९७}निकरः—

परमनयुवतिषु कृतरणरजकः^{९८}

कुलमपसदयति^{९९} तिरयति सुदराः^{१००} ।

स्थगयति गुरुमपि गुणगणमखिलं

कुमुदजहचिमिव^{१०१} मणिगुणनिकरः^{१०२} ॥

^{१०३}इदमतिशयार्थमन्नेगुरकं वृत्तम् । ईष्टां गायत्र्यां वृत्तम्^{१०४}मिन्द्रिणिहि सरलं धृतौ विमलमतिधृतौ^{१०५}
गुरुपदं कृतौ^{१०६} कनकसुताऽमिकृतौ समकम् ॥

॥ ७ ॥ मालिनी नो म्यो यश्च ॥ १३ ॥

नो द्वौ मो यौ च द्वौ मालिनी । चकाराष्टपूर्वययनुकर्षः—

परकपटमयानामर्थवगुसु स्थिताना^{१०७}

मदृदगुणशतानामन्वगैः सङ्गतानाम् ।

न हि गुणलयनीत्यान्तुल्यमन्व^{१०८}द्वधूना—

मितिषिदपि वृणीते^{१०९} पण्डितो मालिनीस्ता^{११०} ॥

नान्दीमुखीति^{१११} भरतः । एषैव^{११२} शक्या^{११३} करिमकरभुजा^{११४} स्यादन्तिमं ग विना^{११५} । अपि च । नो
जो द्वौ भरौ^{११६} चारविन्दम्—

मवगु^{११७} मुखं युवते सपदम सकर्षिणं^{११८}

भ्रमरनिरान-[८८]-पदं सदा^{११९} विकचं प्रिया^{१२०} ।

न तद्वरविन्दसमं तथाऽपि मयं यतो^{१२०}

जलदृङ्गसंगपदं सजालदश^{१२१} सदा ॥

- (94) M : मणिगुणनिकरो (95) A omits चेत् (96) A अष्ट सप्त च यतिस्थानञ्चेत् ; M adds च
(97) M drops गुण* (98) M : कृतरणरजकः । (99) M *दगयति, S *सदयति (100) A
सुखयशः (101) A : वृत्तमजहचिमिव, M : वृत्तमितरहचिमिव (102) A . मणिगुणनिकरः ; M मणि
गणनिकरम् (103) M & S add a name here - चिया च । (104) A omits : गायत्र्यां वृत्तम्
(105) A : विमलमतिः । अतिधृतौ (106) M प्रकृतौ (107) M : मरकपटमन्वगैः पूर्ववत्स्थितानां
(108) A : गुणलयनीत्यान्तुल्यम् M : गणनयनीकस्तुल्यम्, S गुणलयनीचान्तुल्यम् (109) M : इदमप-
वृगते ; S : इति वदति वृणीते (110) A पण्डिता* M मण्डिता* S मण्डनमालिन्दन्या (111)
A : नान्दिमुखीभिः ; M : नदीमुखमिति (112) M : एष्वेव (113) A . हरिमकरविना (114)
A drops after स्यात् ; M : स्यादन्तिमं ग विना ; S - स्यादन्तिमं गं विना (115) A नो द्वौ भरौ
(116) M : भवति (117) A : मयम्कणिकं (118) A & M drop सदा (119) A : प्रिया
(120) तथापि मतमतये ; M : तथा विमलयनी, S . तथाऽपिमत यतो (121) A . जलदृङ्गसंग-
सजालदश ; S : जलदृङ्गसंगपदं सजालदश

इदमेव तृतीयचतुर्थयोर्व्यत्यासात्¹²² प्रमदकम्¹²³ । रणौ भौ च¹²⁴ द्वौ रश्च सुन्दरं वा रमणांशुकं¹²⁵
वा मणिभूषणम् वा—

सुन्दरं वदति धारयते रमणांशुकं
दर्शनाय च करोति निजं मणिभूषणम् ।¹²⁶
एवमादि विधिना बनिता नयते¹²⁷ वशं
तत्र पक्षितजनो¹²⁸ न विमुञ्चति¹²⁹ नापरः ॥

अथाष्टौ—

॥ ४ ॥ श्रृणुभगजविलसितं भौ नो नृणो स्वरनवको ॥ १४ ॥

मरौ नास्त्वयो गुरुरच श्रृणुभगजविलसितम् । सप्त नव च यतिः¹³⁰—

पिङ्गलनागशास्त्रमिव गहनमृषिगतं¹³¹
धीर्मम मोक्षवर्म¹³² कथमनुजिगमिषति ।
सुगयते¹³³ एव वा तदनुविशति हि हरिणो¹³⁴
काननमुद्धतागमृषभगजविलसितम् ॥¹³⁵

अपि च । नो जान्मयो रणौ च बाणिनी—

यदमिमतः¹³⁶ स्वयमेव विनश्यति स्मरोऽयं
विषयस्तुभानुमयेन¹³⁷ निरिन्धनो यथाऽग्निः ।
न तदुचितं पुनरेव नवैहि¹³⁸ बाणिनीना-
ममिसरणैः¹³⁹ प्रमथत्ययमिन्धनैरिवाग्निः¹⁴⁰ ॥

इयमेव¹⁴¹ सप्तमाष्टमयोर्लघुगुर्वाभ्यासात् केपाश्रित्य बाणिनीति¹⁴² ॥

अथाष्टौ—

॥ ७ ॥ हरिणी नृसौ भौ स्तौ प्रससमुद्रपयः ॥ १५ ॥

नक्षमरसज्जग¹⁴³ हरिणी । षट्, चत्वारः सप्त च यतिः¹⁴⁴—

विचरतु बने बन्धैर्जीवन्मरो हरिणीसखः¹⁴⁵
मयत्तु यदि वा नाना सखैर्नवैर्हरिणी भुवः¹⁴⁶ ।

- (122) M : तृतीयचतुर्थयोर्यत्यासौ (123) A : प्रमदकम् ; प्रमदकम् (124) M drops च (125) A : गुणररमणांशुकं (126) M drops मणि (127) M : बनितां यते (128) M : मण्डितजनो (129) A : ॥ सुगयति (130) A : यतिरूपानम् (131) A : *वृत्तं (132) A : धीर्मम मोक्षवर्म ; M : धीर्मम पञ्चवर्म (133) M : सुगयते (134) A : तदनुविशति हरिणि ; S : तदनुविशति हरिणी (135) M : काननमुद्धतागमृषभगजविलसितम् ; S : काननमुद्धतागमृषभगजविलसितम् (136) A : यदमिमतः ; M : यदपि मत (137) M : विषयस्तुभानुमयेन , S : विषयस्तुभानुमयेन (138) S : नवैरच ; A : नवै (139) A : *महिसरणैः (140) M omits the second half of the verse (141) M : इयमेव (142) A : बाणिनीति ; M : बाणिनी (143) A : नक्षमरसज्जग (144) A : यतिरूपानम् (145) M : हरिणीसखम् (146) A : हरिणीभुवः ; M : हरिणीभुव

मदनहरिणोस्तन्वह्नीवो¹⁴⁷ करोतु सखीः¹⁴⁸ स्त्रियः
सततमथ वा मुक्तिं याचे महाहरिणी हरेः¹⁴⁹ ॥

इह यदि लघवः षट् पूर्वं स्यु¹⁵⁰स्तदा ललितं धृतौ । यदि च दशकाद्गोऽन्योऽपि सा धृतौ
हरिणीपदम् ॥¹⁵¹

॥ ७ ॥ पृथ्वी जसौ जसौ यलौ श्वमुनवकौ¹⁵² ॥ १६ ॥

जसौ शिकौ यलगाश्च पृथ्वी । अष्टौ नव च यतिः¹⁵³—

कुपोऽपि शयने स्वचित् [८९] स्वपिति तयदुत्तमस्यमुक्
परोऽपि भगने सदा फलमिदं नयश्चिज्जनः ।
धृषेव¹⁵⁴ मनुने वृषः सहजलाशयैः सप्तमिः
वधूमिव कुलोद्भवामनुभवामि¹⁵⁵ पृथ्वीमिति ॥

॥ ७ ॥ वंशपत्रपतितं भ्रौ भूमौ नलौ ग्दित्ययः ॥ १७ ॥

मरुतमनलगा वंशपत्रपतितम् । दश सप्त च यतिः¹⁵⁶—

सप्त सप्तत्वनृषिरुदिता मन उग्रमनी
गुद्वदादिकेषु¹⁵⁷ यदि सा बहु मुखरयति¹⁵⁸ ।
गान्धमगिष्णुविक्रियमियं¹⁵⁹ जगदपि विरति
दमाचित¹⁶⁰वंशपत्रपतितं कृतमपि¹⁶¹ नदति¹⁶² ॥

॥ ७ ॥ मन्दाक्रान्ता म्मौ न्तौ त्गौ ग् समुद्रतुस्वराः ॥ १८ ॥

ममनास्तौ च¹⁶³ द्वौ भौ च मन्दाक्रान्ता । चत्वारः षट् सप्त च¹⁶⁴ यतिः¹⁶⁵—

अत्याक्रामेत् सुजनशतकं वल्लभां स्वामिव स्त्री¹⁶⁶
मन्दाक्रान्ता न हि रक्षकरी शोमनाप्रोक्षुयष्टिः ।

(147) A : 'स्तद्वह्नीवो' (148) A : सखी ; M & S : कुपो (149) M : सततमथ वापरेण या चे महाहरिणी हरे ; S : सततमथ च मुष्यं याचे महाहरिणी हरे (150) M : सा (151) A : यदिह दशकाद्गोऽन्यो हि स्या तदा धृतौ हरिणीपदम् । हरिण हरितवर्णः । M : यदि च दर्शनान् गोऽन्योऽपि सा धृतौ हरि त्रिपदम् । S : यदि च दशमाद्गोऽन्यो धृतौ हरिणीपदं नाम वृत्तम् । (152) A : 'श्वमुनवकम्' (153) A : अष्टौ नव च यतिस्थानम् ; M : अष्टनवकौ च यतिस्थानम् (154) A : धृषेव (155) A : कुलोद्भवामि (haplology) (156) A & M : यतिस्थानम् (157) A : जुन दितिके (158) A : बहु मुखरयति (159) M : 'गान्धमगिष्णुविक्रियमि' ; A : 'गान्धमगिष्णुविक्रियमिद' (160) M : चित्रि (161) M : भूममपि ; S : वृषमपि (162) A : न दहति (163) A : omits च (164) M : चत्वारः सप्त षट् च (165) A & M : यतिस्थानम् (166) A : अत्याक्रामेत् सुजनशतकं वल्लभां स्वामिव स्त्री । M : अत्याक्रामेत्सुजनशतकं वल्लभं स्वामिवरणी ; S : अत्याक्रामेत् सुजनशतकं वल्लभं स्वामिवरणी

नैवाकमेतु खलपरिषदं चारमुत्पामिव दृषो
मन्दाकान्ताऽप्युरगवनिता युद्धवत्पेव मीत्यै ॥

अष्टशानेना मदनललिता तृती^{१६७} चेदशकात् । माराजान्ता मवति दशकादरा तण्णो गुरु च मुपति^{१६८} ।
पटु चेत्तमव इह तदा स्वाङ्गौ चन्द्रमेगा ॥

॥ ७ ॥ शिखरिणी यमो नृपो भूलो गुरुदराः ॥ १६ ॥

यमनसमलगाः शिखरिणी । यद्वेकादरा च^{१६९} यतिः^{१७०}—
अपत्यं वा मध्यं द्वितीयम^{१७१} वा स्वायुपचितं
बभूवर्षं चार्धशो^{१७२} यदि वसतु मेदेऽपि पुरषः^{१७३} ।
न चेत् सर्वं द्वित्वा^{१७४} वसतु^{१७५} वनमुपय तपसे
कथं मुहूर्त्ते नाज्यं न दधि न च मृष्टा शिखरिणीम्^{१७६} ॥

भूतो तु श्रीकेश्यं यदि तस्यगौ द्वौ द्वादशात्^{१७७} ।

अपि च ।^{१७८} नजमा जी द्वौ लगौ च^{१७९} नकुटिकम्^{१८०}—
निवसतु [९०] नाम वैश्वमि कपतिद्वयं पुषो
यदि रतिमूलयोवनवती^{१८१} वनिताऽस्ति गृहे ।
अथ तु न सा न तद्गृहमेवेहि गृहाद्वयम्^{१८२}
न खलु सुयं सुखाद्वयम् ननकुटिकम्^{१८३} ॥

यतिरिह सप्त पटु अलभिजा यदि कोविलकम्^{१८४} ॥ अथ भूनी—

॥ ७ ॥ कुमुमितलतावेष्टिता मृत्तो न्यो याचिन्द्रियतुल्यवराः ॥ २० ॥

मनना धारच^{१८५} अथः कुमुमितलतावेष्टिता । पञ्च पटु सप्त च यतिः^{१८६}—

एषा माक् तावत्^{१८७} कुमुमितलतावेष्टिता चक्षरीवै-
रस्यो मागजाः पुनरपि कटाक्षपयन्त्येव भुजान्^{१८८} ।

- (167) A : स्यात् भूतो ; M : नृपो (168) A : दशकादरा अण्णो गुरु मुपति ; M : दशकादरा मण्णो गुरु मुपति ; S : दशमादरा. (169) M : पटु च एकादरा च (170) A & M : यतिरिहानम् (171) A : सुवपुषु ; S : सुवपुषो (172) A : चार्धशं (173) A : मेदे तु पुरषः ; M : मेदे विपुषः (174) A : एषा (175) M : विदतु S : वसतु (176) A : भूलेनाज्यं न दधि च मृष्टा शिखरिणी ; (177) A : द्वादशाने ; M : द्वादशगौ (178) M drops अथ च (179) A drops च (180) M : नकुटिकम् (181) A : पुनमौवती (182) A : अथ तु न सा तु तद्गृहमेवेहि गृहाद्वयम् ; M : अथ नहि न तद्गृहमेवेति गृहाद्वयम् ; S : अथ तु न सा न तु गृहमेवेहि गृहाद्वयम् (183) M : नकुटिकम् (184) A reads : इदमेव सप्त पटु पञ्च चार्धशं च यतिरिहानम् कोविलकम् ; M : कोविलम् (185) M drops च (186) A & M : यतिरिहानम् (187) M : एषा माक् तावत् (188) A : कटाक्षपयन्त्येव भुजान् ; M : कटाक्षपयन्त्येव भुजान् ; S : कटाक्षपयन्त्येव भुजान्

एतां¹⁸⁹ गन्धामे दिशि दिशि भृशं लेखन्ति प्रवाता¹⁹⁰

नूनं मध्यत्वं चपलमनसां सन्निधौ¹⁹¹ दुःखहेतुः ॥

इहान्योऽ¹⁹²प्यादौ चेल्लघुरतिभृतौ मेघविस्फूर्जितं¹⁹³ स्याद्रम्भा वा सुवृत्ता वा । पट् चेत पञ्चम्या
उपव इह तदा पुण्यदामातिधृत्याम् । प्रकारौ द्रावेतौ¹⁹⁴ यदि युगपदमु¹⁹⁵ विद्धि शोभा¹⁹⁶ कृतिस्थाम् ।
अपि च । नसौ¹⁹⁷ मौ द्वौ यौ चान्नल्लेखा—

जट¹⁹⁸जन हृदि प्रागेवासत्तां¹⁹⁹ हरिमिमांशभेदे-

रिचरपरिचिता न्यस्यत्येपोर्वीमङ्गनाजङ्गलेषाम्²⁰⁰ ।

पुनरपि च तां निष्पीतां कृत्वा²⁰¹ मरुधं कर्षयन्त²⁰²

कठिनहृदयाः²⁰³ कामेने लोकान् काञ्चकारा²⁰⁴ प्रजन्ति ॥

पट् पञ्च सप्त च यतिः²⁰⁵ ; अयातिधृतौ²⁰⁶—

॥ ७ ॥ शार्दूलविक्रीडितं मूखौ जसौ तौ गादित्यर्पयः ॥ २१ ॥

मसगसाः तौ द्वौ गरुड शार्दूलविक्रीडितम् । दादरा सप्त च यतिः²⁰⁷—

मन्ये घन्यजनस्व कौशलमिदं यत्नममभ्वंसयन्²⁰⁸

कृत्वा रिन्गविदग्धविघ्नमरुधराध्याः²⁰⁹ सखीर्वाणिनीः²¹⁰ ।

बेदग्धं मकरध्वजस्व²¹¹ प्रजते²¹² हर्म्यस्थलेऽप्रलिहे

शैले²¹³ वा मृगशीलमिच्छति विना²¹⁴ शार्दूलविक्रीडितम् ॥

इदमेव कृतौ²¹⁵ यदि लोऽन्यो²¹⁶ वीतगो²¹⁷ मुखगो लघुरच²¹⁸ मुखगो मत्तेमविक्रीडितम्²¹⁹ ।

[91] अपि च । जसौ निशो²²⁰ गरुड रतिशीला²²¹—

यदा खलनो²²² गदोयतकरं²²³ निशामयति²²⁴ मृत्युं

गतरच नरकं विकर्मजफलं²²⁵ विपत्तिशतशाली²²⁶ ।

- (189) M : एतान् (190) A : प्रवातां M : पुरा वा (191) A : चपलजनतासन्निधौ ; S : चपलजन
सन्निधौ (192) M : drops अन्यो (193) A : मेघविस्फूर्जिता ; M : मेघविस्फूर्जितं (194) M :
प्रवरपाद्वितौ (195) A : पदमनु , M : युगपदिमां , S : यच्च (196) A : सौता (197) M : नौ
(198) M : जट (199) M : प्रागेवा सन्ध्या (200) A : *रिचरपरिचिता न्यस्यत्येपोर्वीमङ्गनाजङ्गलेषाम् ;
M : *रिचरपरिचिता न्यस्यत्येपोर्वीमङ्गनाजङ्गलेषाम् (201) A : निष्पीतां तु ; M : निष्पीताख्या ;
S : निष्पीताख्या (202) A & S : कर्षयन्त (203) A : कठिनहृदया (204) A : लकावतिका ; M :
लोकान् काञ्चकारान् (205) A & M : यतिस्थानं (206) M : अयातिधृत्याम् (207) A & M : यतिस्थानं
(208) M : यत्नममभ्वंसयत् ; S : यत्नाममभ्वंसयत् (209) A : आध्या ; M : राध्या (210)
A : सखी याणि (211) M : मकरध्वजम् (212) M : प्रजते ; S : प्रजति (213) M : शैले (214) A :
मृगशीलमिच्छति (215) A : इदमेवकृतौ (216) A : विनोऽन्यो ; M : लोऽन्यो (217) A : drops the
word ; M : विनतो , S : वित्तो (218) M : निरच ; S : लसच (219) A : मत्तेमविक्रीडितम् (220)
M : अपि चामौ नृ लो ; S : अपि च । जसौ तृणौ (221) A : गदाविलीला ; M : गधरली लीला ; S :
गधरली लीला (222) A : खलुजो (223) M : गदोयतकरं (224) M : विनोऽयति (225) A : परच
नरकेऽपि कर्मजफलं ; M : गतं च न के विकर्मजफलं (226) A : विपत्तिशतशालि

तदाऽऽनमपि त्यजेदतिमयाञ्जनः²²⁷ किमुत हेयो²²⁸

वरस्य महतो जनस्य वनितास्वनित्यरतिलोताम् ॥

अथ कृतौ²²⁹—

॥ ७ ॥ कृतिः ॥ २२ ॥

कृतिरित्यधिक्रियते²³⁰ ; ²³¹कृतिग्रहणमुत्तरार्थम् । वक्ष्यते²³² मिलति वृत्तमिति (7/24) तत्र विरा-
तेरक्षराणो ग्रहणार्थम्²³³ । अत्र पूर्वापरपादार्थवशात्²³⁴ संख्यानियमो जाभीयत इत्युक्तम् ॥

॥ ७ ॥ सुवदना सौ म्नीयमो ल्गो स्वरपिरसाः ॥ २३ ॥

मरमनयमलगाः सुवदना । द्वौ सप्तको पट्करच यतिः²³⁵—

न्यस्ताथैवूतमा धीर्गुरु²³⁶ सपुषु वा तिष्ठत्यनलसा²³⁷

तिष्ठन्त्येवामपादे²³⁸ शिरसि च ससिता²³⁹न्यस्ता ²⁴⁰सुमनसः ।

शक्यं वा दुष्करं वा तनुरपि कुरुते²⁴¹ कार्यं गुणवती²⁴²

स्वामिरथ²⁴³ प्रेक्ष्यतां वा ²⁴⁴प्रगति वरवधूर्तः²⁴⁵ सुवदना ॥

॥ ७ ॥ मिलति वृत्तम् ॥ २४ ॥

गुरुर्युर्गुरुर्गुरित्वावृत्त्या²⁴⁶ वृत्तं नाम वृत्तम्—

मृदूनल्पशिल्पतत्परम्यहम्यमावसाथ²⁴⁷ वा तपस्य

नम्यगम्यहासितासिमक्तमुक्तिमाचराथ²⁴⁸ वा तपस्य ।

कामकालकान्तकार्यकारि²⁴⁹कामिनीं प्रजाय वा तपस्य²⁵⁰

विषमप्रमत्तमुत्तम²⁵¹ समाजयाथ²⁵² वाऽऽर्च्यैवृत्तमेव ॥

- (227) M : त्यजेदपि भजानक (228) A : किमव्यूयं ; M : किमु रहेया (229) M reads *sūtras* 22 & 23 together as a single *sūtra*. (230) A drops this sentence. M adds after this the *vyāhi* on *suradanā* and then continues the *bhāṣya* on *kyāhi* (231) A adds अथ here. (232) A & S : वक्ष्यति (233) M : ग्रहणार्थः (234) A : *पदार्थवशात् ; S : पूर्वापरार्थवशात् (235) A & M : यतिस्त्यानम् (236) A : *यस्ताथैवूतमादौ* ; M : दानार्थैवूतमाधि (237) M : तिष्ठत्यनलसया ; S : तिष्ठत्यनलसया (238) M : तिष्ठन्त्येवामपादे (239) A : हृषिता ; M : सविता ; S : सविता (240) A & M : *मरता (241) M : तदनु नादुरते ; S : तनुरपि कुरुते (242) A & M : गुणवति (243) M : प्राधान्यं ; S : स्वाधर्म्यं (244) A drops वा (245) A : परवधूर्तः ; M : वरवधूर्तः ; S : वरवधूर्तः (246) A : व्यावृत्त्या ; M adds व्यावृत्तौ (247) A : *मात्रमादः ; M : *मात्रमाय (248) A : नम्यगम्य-
दातिभक्तमुक्तिमाचराथ ; M : माचराथ (249) M : *कार्यकार्य ; S : कार्यकार (250) A : प्रजा धरतपस्य ; M : प्रजाधरता तपस्य (251) M : विषमप्रमत्त उत्तमं (252) M : समाजयाथ ; S : समाजयेत

अपि च । नो मो द्वौ मः सौ²⁵³ सगौ चोज्ज्वल²⁵⁴ मुद्रा वा—

प्रकृतस्त्रिगुणा²⁵⁵ महदाद्याः सप्त तप²⁵⁶ गुणसंहति-
विकृतयोऽपि च²⁵⁷ षोडश तासां चेतयिता दृष्टिज्ज्वल²⁵⁸ ।
विकृतयोऽप्यवारच यदीया²⁵⁹ सर्व इमे तमिम²⁶⁰ हरि-
विदुरिति कुतिनिर्णय²⁶¹ [92]-मुद्रावयवसंकथित²⁶² पदम् ॥

एकादश नव च यतिः²⁶³ । अथ प्रकृतौ—

॥ ७ ॥ सगवरा भौ भौ यौ यस्थिसप्तकाः ॥ २५ ॥

भरमना यारच त्रयः²⁶⁴ सगवरा । त्रयः सप्तका यतिः²⁶⁵—

परयन्तीमे वधूनां कृशतरमुदरं तामु मोयस्य²⁶⁶ कार्य²⁶⁷
व्यूह²⁶⁸ वरयन्ति तासां स्तनजनजननं देवदुःखं प्रवृद्धम्²⁶⁹ ।
भूमजापाङ्गदृष्टिस्मितमुजविकृतौविभ्रमानादुरासां²⁷⁰
न स्वप्नावाप्लवगमी²⁷¹तरलतरव्यूह²⁷²सगवरावस्त्रमोगान्²⁷³ ॥

इत्याभ्यः पञ्चवर्णा लघव इह²⁷⁴ चेच्छिन्नमाला कृतौ स्यात् । प्रथमादन्यो²⁷⁵ लघुरच प्रथम इह महा-
साधरोत्पादनी स्यात् । लघुयुग्मं वाज्ययष्टि²⁷⁶ स्यात् प्रथम इह²⁷⁷ तदा स्यात् पताका विकृत्याम्²⁷⁸ ।

अपि च । नमना आस्त्रयो ररच सिद्धिका वा²⁷⁹ चित्रलता वा शशिबद्धा वा रुचिरा वा—

सफलयुता²⁸⁰ पुरीं प्रयति²⁸¹न स्वटवी²⁸² सुफलार्थसिद्धिकां²⁸³
स्त्रियमपि निन्द्य²⁸⁴पुष्पवृद्धा न तु चित्रलतां सुपुष्पिताम्²⁸⁵ ।
शशिबद्धा वधूरिति च यन्मयुने तवपीम्बने गुप्ता
यत उरुचन्द्रकान्तमुल्लरागिशुभा²⁸⁶ रुचिरा वनस्वली ॥

- (253) M adds: द्वौ (254) M 'लगोज्ज्वल' (255) A प्रकृतं यस्त्रिगुणा (256) A drops तथा
(257) A drops च (258) A ते दृष्टिता दृष्टीहज्ज्वल ; M चेतधि तददृष्टिज्ज्वल , S चेतयिता
दृष्टिज्ज्वल (259) M विकृतयवयव यदीया (260) M तमिम (261) M दृष्टिनीरह (262) A :
मुद्रावयवसंकथित ; M मुद्रावयव संकथित ; S : मुद्रावयवमयवसंकथित (263) A : यतिस्थानम् ; M reads :
एकादश नव च यतिः (264) A त्रयो य (265) A : यतिस्थानानि (266) A भाशुभोऽत्रय (267)
M : कार्य (268) M : वृद्ध ; S : वृद्ध (269) M नेह कुलस्य वृद्धिम् (270) M भूमजापाङ्गदृष्टि-
स्मितमुजविकृतौविभ्रमानां दुरासां (271-72) M . स्वपन्नवनिता (273) M भोगा ; S : भोगते
(274) M drops the lines following this, due to haplology and begins after in. 277
(275) A : प्राप्येष्ट्यो (276) A वाज्ययष्टि ; S वाज्ययष्टि (278) A : अवस्थाम् ; M
अवस्थाम् (279) A drops वा (280) M : उरुलता ; S : उरुलता (281) M : परिप्रयति
(282) A वटवी ; M वटवी (283) A सुफलार्थसिद्धि (284) M & S : निन्द्य (285) A :
सुपुष्पिता (286) M सुवयवशुभा ; S सुवयवशुभा

अथैव ततोदगमस्य पष्ठस्य²⁸⁷ च विषयीते वनमङ्गरी²⁸⁸ । इदं यदि लघुस्तिमोऽथ ऋणारचो-
कृतौ²⁸⁹ सुधाकलराः । चतुर्दश द्वादश च यतिः ॥

अपाकृतौ²⁹⁰—

॥ ७ ॥ मद्रकं श्री नू नू नू नू दिगादित्वाः ॥ २६ ॥

मरौ नरौ द्विकौ नगौ च मद्रकम्²⁹¹ । दश द्वादश²⁹² च यतिः²⁹³—

पञ्चभूम्²⁹⁴ इत्युगमिर्नहाह²⁹⁵ तल्लिमैरिचत् वसतये²⁹⁶

चन्द्रमन्मदना²⁹⁷ स्तनुगहाः सत्रः सुवसनानि²⁹⁸ चाङ्गरचये ।

प्राणसमा समन्वितगुणा समाङ्गरचिरा बभूव रतये²⁹⁹

स्याददि किन्नु³⁰⁰ मद्रकमयं पुमान् बहति किन्नु चक्षुलमिदम् ॥

मद्रक³⁰¹ इत्यो गीतिविशेषे³⁰² ह्ये च । अपि च । मौ द्वौ रः सारचत्वारो गुरचर्गति³⁰³—

स्वप्नगतेन³⁰⁴ जनेन साधितराज्यफलं न फलं³⁰⁵ द्यूदत्वा-

देवमिहापि सुखं³⁰⁶ दुःखं न [93] ननं विपदेन मयं³⁰⁷ क्षणिकत्वात् ।

यच्च³⁰⁸ जनः स्थिरमेव³⁰⁹ किञ्चन³¹⁰ वस्तु सुखं मनुने मतिमन्द-

स्तस्य च विच्युतिरस्ति नैव विमाम्यत क्षणगतिर्दिशि³¹¹ यद्वत् ॥

अथ विकृतौ—

॥ ७ ॥ अक्षवललितं नञौ भञौ भञौ ञञौ मुद्रादित्वाः ॥ २७ ॥

नञौ भञौ द्विकौ मत्तगारचारवललितम् । एकादश द्वादश च यतिः³¹²—

नव दश³¹³ बाष्प बाष्पि द्रुमदा अजानु दशना³¹⁴ न सप्तदशनाः

अवयवगुणं प्रलम्बि द्रुमदं गतरच³¹⁵ मण्डितः³¹⁶ पृथन्ति च³¹⁷ गते ।

द्रुममणिकं³¹⁸ ललामरुचिरं³¹⁹ परारवललितक्रमच्च गमनं

तत इह लक्ष्यं³²⁰ पशुन च³²¹ स्थितं न नृन ते च³²² केचन³²³ गुणाः³²⁴ ॥

(287) A drops इत्य (288) A जनयाव यद्यमृतं जगृहोतः । एतुः । M : यदय्यव मदा तृहोतौ (289) M : विषयतिन मङ्गरी (290) A & M : मद्रकं (291) A : च मद्रकं । M : मद्रकं (292) M drops द्वादश च (293) A : यतिस्त्यानम् (294) A : पञ्चभूमः । M : पञ्चभूमः (295) M : 'विमार्त' (296) A : 'विपद वसतये' । M : 'वातं' मन्मदेव । S : 'वसतमन्मद' (297) A : चन्द्रगुमन्मदना । M : लघुगुमन्मदना (298) A : पुमनाम सत्रः सुख- नानि । M : भन एषसृजः सुवसनानि (299) A : रतम् दे (300) A : स्याददि भिन्नः । M : स्याददि किन्नु (301) M : मद्रक (302) A : गीतिभेदे । S : गीतिभेदे (303) A : चर्ग गतिः । M : वर्गगतिः । S : कर्गगीति (304) A : स्वप्ने गतेन (305) A : साधितराज्यफलं फलं (306) A : सुखः । S : दुःखं (307) A : मयं (308) M : क्षणिकत्वाच्च without the *and* *charched* (309) A : जनारिधमेव । M : जनस्थिरमेव (310) A & M : चि च न (311) A : क्षणगति (312) A : यतिमयानम् । M : एकादश द्वादश (313) M : नव दश दश (314) A : दशना (315) A : गतरच । S : गतरच (316) M & S : मण्डित (317) A : पृथन्ति च । M : पृथन्ति च (318) A : द्रुममणिकं (319) A : ललामरुचिरं (320) A : लक्ष्य (321) M & S drop च (322) M : तेन । S : ततश्च (323) M : केचन (324) M : गुण

॥ ७ ॥ मत्ताक्रीडा मौ लो³²⁵ नो³²⁶ न्लो³²⁷ म्वसुपञ्चदशको ॥ २८ ॥

मौ द्वौ तो³²⁸ नारचत्वारो लग्नौ³²⁹ मत्ताक्रीडा । अष्टौ पञ्चदश³³⁰ च यतिः³³¹ । अष्टावष्ट³³² सप्त
चेत्यन्ये³³³—

तन्त्रोमिश्रं गीतं रामा विदधति निशि निशि कतिपयसमयं³³⁴
नृत्यत्यन्या³³⁵ तन्वी³³⁶ वल्गन्मण्डिततटिदिक्³³⁷ कतिपयसमयम् ।
अन्या मत्ता क्रीडादसा³³⁸ रमयति रतिरिव कतिपयसमयं
धन्यः कोऽस्मादित्योत्सुक्यं विषयि विजहिहि विषमिव विषयान्³³⁹ ॥

अपि च । तो आः षट् सधुर्गुरुच राहः—

यद्यप्यमरो³⁴⁰ मृगपानवशादुपयाति तथाऽपि पुमान् मरणं
यद्यप्यबला सुरलोकमवा कुशरीरमथाऽपि विनिन्द्यतमम्³⁴¹ ।
यद्यप्यन्या मनुष्याश्च जिताः³⁴² परलोकमुखाय तथाऽपि न ते³⁴³
रहोऽपि निधियदि नाम बरो³⁴⁴ भवति छुदयाऽपि³⁴⁵ नृणां समये ॥

एकादशाय च यतिः³⁴⁶ । पुर इह गो यदि हंसगति³⁴⁷ स्तरणीदयितारच³⁴⁸ महत्पपरम्³⁴⁹ ॥

अथ संकृतौ³⁵⁰—

॥ ७ ॥ तन्वी भूतो न्वो भौ न्यौ द्विरादित्याः ॥ २९ ॥

[94] मत्तता मौ द्वौ नवी च³⁵¹ तन्वी । द्वौ द्वादशको यतिस्त्रयम् । पञ्च सप्त द्विपदेत्यन्ये³⁵²—

सद्वितवाणी³⁵³ विदुरातिमधुरा³⁵⁴ स्वाधुरसामिव रसगुणयोगात्
सा³⁵⁵ द्युमर्षं निबहति बहुलं श्रौरिव वारिधि³⁵⁶ पयसि विशाला ।
वर्णविरोधैः कृतशुभरचना चित्रबधूरिव समभुवि तन्वी
कवापि च तत्त्वं³⁵⁷ विमृशति यदि सा सर्वजनैरपि भवति निषेध्या ॥

- (325) M लौ (326) M drops लौ (327) M : ल्लो (328) A लौ, M लाध (329) M adds च ; S adds ॥ (330) A पञ्चदशक (331) A & M : यतित्वानम् (332) A अष्टावष्टौ, M : अष्टौ द्वौ (333) A : सप्त चेति वा, M : सप्तकथरेत्यन्ये (334) A : तन्त्रोमिश्रं गीतं कामो विदधति निशि निशि कतिपयसमयं ; M : श्राव्य गीतं बाता रामा ... ; S : तन्त्रु मिश्रं गीतं बाता विहरति निशि निशि ... (335) M : नृत्यत्यन्या (336) A : तन्वि ॥ तन्वि (337) A वल्गन्मण्डिततटिदिक् ; S : वल्गन्मण्डिततटिदिक् (338) M अन्या मत्ता हा (339) M : विषयान् (340) M : यद्यमरो (341) M : विनिन्द्यतमम् (342) M मनुष्याश्च भिका (343) M : परलोकमुखाय न ते ; S परलोकमुखाय भवति न ते (344) M : वरो (345) A : सुदयापि ; M : सुतयापि (346) A : एकादश द्वादश च यतिस्त्रयम् (347) A : हेतु... ति (348) M : दयितश्च (349) A : समत्परम् ; M : समत्परं ; S महं तपरम् (350) M संकृतौ (351) M drops च (352) A : षट् चेत्यन्ये (353) A : सद्वितवाणी ; S सद्वितवाणी (354) A : विदुरातिमधुरा (355) A : विशाला (356) M द्युमर्षं सा ; S : चानुमर्षं (357) A नारी यतो यदि (357) A : तद्वी ; S तद्वि

अथि च । मरौ गणौ चतुष्कौ मणिमाला—

भुवननलोभेवसुदहा³⁵⁹ संहतनिम्बां प्राप्य³⁶⁰ भुवनिष्ठा-
मान³⁶¹ भुवनन्तः साधु विदधानो³⁶² योगकृतज्ञा³⁶³ प्राप्य बलयोगैः³⁶⁴ ।
मानबलपुर्वा³⁶⁵ नित्यविजनस्थां संपन्नितहिदा³⁶⁶ क्खरउन्निमालां³⁶⁷
तत्त्वमिति नार्दाः³⁶⁸ प्राप्नवतिरुष्टा³⁶⁹ मोदितननार्दाः प्राप्नवतिरुष्टाः³⁷⁰ ॥

पद्म पद्म पतिः³⁷¹ । अघामिकुली—

॥ ७ ॥ क्रौञ्चपदा भौ स्मो नो नो ग्भूतेन्द्रियवस्तृपयः ॥ ३० ॥

ममसमा नारदत्वारो गुण्य कौञ्चपदा । पद्मकौ द्वाष्टकः सप्तकरप पतिः³⁷² —

पुष्पनदोना³⁷³ सैकतभूमिर्धननरविगलितपरिमलदुनुमा³⁷⁴
पुष्पविचित्रा स्वादुकलाद्या³⁷⁵ विषटितसरसिजदलजलपवना ।
योगनगन्धाभ्यंगनिसुष्टा³⁷⁶ सुतरसनवमपुरवनतदुल्ला³⁷⁷
क्रौञ्चपदा³⁷⁸ हंसगणाद्या³⁷⁹ मयदति³⁸⁰ कथमिव विरहितमधिकम्³⁸¹ ॥

अथि च । रसौ जा³⁸² पद् गुण्य कुमुदती—

पर³⁸³ लोह³⁸⁴ विनयैव ददचरट³⁸⁵ रचाबुदपयविज³⁸⁶ दिङ्मनरदले
वर्धने³⁸⁷ नितरामय³⁸⁸ जलधि³⁸⁹ विरहो तु जनो³⁹⁰ नितरो परिदुष्यति³⁹¹ ।
ताप³⁹² मर्कटरोषिल विगृहाति जनो विरहो तु³⁹³ पुनः परितप्पने
चिल्लाया³⁹⁴ विरहापुता जनता³⁹⁵ परिकुरति³⁹⁶ दृष्यति सा तु³⁹⁷ कुमुदती³⁹⁸ ॥

अथोद्गती—

- (358) A : भेदयदहा M : भेदयदहा S : भेदयदहनवरेभेदयदहा (359) A : भित्तवमार ; M : भित्तवमार ; S : भित्तव भार (360) M : मात्र (361) A : विदधानी (362) M : योगकृतज्ञा (363) A : मानवरी M : मानवरी (364) A : मानलपुर्वा (365) M : सा यरि नवप्रो ; S : संपन्नितहिदा (366) A & M : क्खरउन्निमाला (367) M : क्खरउन्निमाला (368) M : क्खरउन्निमाला ; S : क्खरउन्निमाला (369) A drops the last word of the verse ; S : परितपता (370) A : परितपता (371) A : परितपता (372) M : पुष्पनदो (373) S : पुष्पन परितपता (374) A : स्वादुकलाद्या (375) A : भेदयदहा ; M : मोदितननार्दा मयदितहा ; S : योगन गन्धा (376) A : सुतरसनवमपुरवनतदुल्ला ; M : सुतरसनवमपुरवनतदुल्ला (377) A : क्रौञ्चपदा ; M : क्रौञ्चपदा का (378) A : हंसगणा (379) A : मयदति (380) A : विरहितमधिकम् ; S : विरहितमधिकम् (381) M : भौ (382) A : वार (383) M : कोह ; S : कोह (384) A : मयद (385) A : मयद (386) M & S : वर्धने (387) M : नितरामय (388) M : जधि ; S : जधि (389) A : विरहितनो ; M : विरहितमधिकम् ; S : विरहो न जनो (390) M : परिदुष्यति (391) A : तनवर्ध ; S : तनवर्ध (392) A drops दृ (393) S : चिल्ला (394) M : जनता (395) A : परिदुष्यति ; M : परिदुष्यति (396) A : साधु ; M drops दृ (397) A : कुमुदती

॥ ७ ॥ भुजङ्गविजृम्भितं मो लो नो सौ लो³⁹⁸ वसुरुद्रपयः ॥ ३१ ॥

मो दौ तो नास्वयो रसनगरच³⁹⁹ भुजङ्गविजृम्भितम् । अष्टावेकादश सप्त च यतिः⁴⁰⁰—

[95] जगद्गद्गे⁴⁰¹ कोषन्याधि व्यसनदुरितशतशरणं⁴⁰² शरीरविशेषणं⁴⁰³
कृत्याकृत्यशानास्थानं⁴⁰⁴ निरवधि⁴⁰⁵ परिमवविधिना कृतार्थमहनिशम् ।
दूरे जहात् कोषाविष्टं⁴⁰⁶ भ्रुकुटि⁴⁰⁷ कुटिलविकृतं⁴⁰⁸ मुखं विलोहितं⁴⁰⁹ लोचनं
जहाद्रोषवासप्रोषं⁴¹⁰ अकटितपृष्णफणिकणकं⁴¹¹ भुजङ्गविजृम्भितम् ॥

॥ ४ ॥ अपवाहं मो नो नो नसौ गौ नवतुरसेन्द्रियाणि ॥ ३२ ॥

मो नाः पट् सौ⁴¹² गौ च द्वावपवाहम् । नव⁴¹³ पट्कौ दौ पञ्च⁴¹⁴ च यतिः⁴¹⁵—

कान्तारेषु तटमुवि⁴¹⁶ विटपिपु⁴¹⁷ रिपुषु पटुषु सखिषु कनके⁴¹⁸ लोष्ट्रे⁴¹⁹
निन्दार्यां स्तवनवचसि मुख उदयति⁴²⁰ बहुविपदि च⁴²¹ समुद्रष्टिः सन् ।
आत्मानं परमजनमजरममरममयमगुणम्⁴²² मिसन्ध्याय⁴²³—
ग्निर्वाणं जनति⁴²⁴ परममथ⁴²⁵ गमयति⁴²⁶ मवचल⁴²⁷ निधिमपवाहन् ॥

अपि च । नाः अष्टौ नौ च दौ वनलतिका⁴²⁸ । अष्टकौ दौ⁴²⁹ दशकरच यतिः⁴³⁰—

इति किल नृपविधिधनविधिरति⁴³¹ विधिमवनिरसन⁴³² विधयोऽमी
कमरा इह अगति बहुविपमस्ततमलमु⁴³³ परामयितुमुत्ताः ।
कागमपि यदि जन इह कृममति⁴³⁴ रमय मवति फलवती⁴³⁵ वाग्-
निलयनपदमुह धनगततरिव बहुफलबललतिकानाम्⁴³⁶ ॥

(398) A does not read the गणः (lacuna) ; M मो मती* (399) M : रनहगाय (400) A : यति-
स्थानम् (401) ॥ जगद्गद्गे (402) A : व्यसने; M : किलकरमचसर्त ; S : चलनकरिणशतशरणं
(403) A : विवृण्वनं ; M : विशेषणं (404) A : कृत्याकृत्याहानस्थानं , M : कृत्याकृत्यज्ञान-
स्थानं (405) A : परवध (406) M : भ्रुकुटि (407) A : *कुटिल (408) M : *विष्ट ; S :
विष्ट (409) A : विहस (410) A : रोष तु स्वानेनैव प्रोषत् , M : प्रोषवासप्रोष*..... ; S : रोषवासैव
प्रोषत् (411) A : पृष्णफणिकणकं (412) A & M सौ (413) A : अपवाहक । नवच , M : अपवाहक
नव (414) A : पञ्चकरच (415) A : यतिस्थानानि (416) A : कठुवि ; M : कठभुवि ; S : कटभुवि
(417) A & M : पटुषु ; S : विपटुषु (418) A : कनक ; M : जनके (419) A : लोष्ट , M : लोष्टे (420)
A : स्तवनवच सितमुदयति (421) M drops च (422) A : निमजनमजरममरममयमगुणम् ; M & S
नमनर्भूरमभयमालम् (423) ॥ *मिसन्ध्यान (424) A : वतजति (425) M : रमय ; S : परमय
(426) M : गमयति (427) A : भुव* (428) A : द्वावनलतिका ; M : द्वौ वनलतिका (429) A : अष्टौ
मगा गुरु दौ (430) A : यतिस्थानानि (431) A : repeats धनविधि thrice ; M : *रिति
(432) A & S : भवति रसन* (433) M reads अलं after उपशमयितुं (434) M : रतरपि (435)
A : फलवति ; M : फलवती (436) M & S : वनलिकानाम्

४३१ रदमुत्कृतौ दिगुर्वन्तं वृत्तम् । एवं शक्यं दिगुर्वन्तमुपचित्रकन्यस्थौ ४३२ मृदुलिततरुम् ।
पञ्चको द्वौ सप्त च ४३३ यतिरचे ४३४ चरितपदं पञ्च दादर ४३५ च चेदुपारा । सकृन्तौ दुमुन्मेषः ।

एवं गायत्र्यादिजातम् उक्ताः ४३६ । सम्प्रति दण्डको नाम जातिः ४३७—

॥ ७ ॥ दण्डको नौरः ॥ ३३ ॥

नौ द्वौ ररच ४३८ दण्डकाः ४३९ । रगपारच सप्तावराः स्युः । अन्यथाऽतिरवकर्पादिष्वन्तर्माबाह ।
तथा हि नौ द्वौ रारच ४४० अय इत्यतिरवकर्पा वितानमेव ४४१ । चरवारचैदूतौ निहा नाम वृत्तं तारका वा ।
पञ्च रारचेत् [१६] प्रकृतौ सोला ४४२ नाम । षट् चैत् संकृतौ भृङ्गाब्ज ४४३ नीलासकं मेघमाहा ४४४ वा ।
एतस्मात् सप्त राः कार्याः । ते च यथाकामं ४४५ वर्धनीयाः ४४६ । वृद्धिरचासहस्राक्षरा ४४७ दित्याचार्याः ।
त्रिकल्पं तु गणस्य वृद्धौ ४४८ सहस्राक्षरत्वं नोपपद्यत इत्येकोनसहस्राक्षरास्तौ ४४९ ॥

॥ ७ ॥ प्रथमश्चण्डवृष्टिप्रपातः ॥ ३४ ॥

एषां रगवृद्धौ प्राधानी दण्डकानां प्रथमः सप्तमिरेव रैः कृत ४५० रचदण्डवृष्टिप्रपातः ४५१—

उपनिषदपि नेति नेतीति य ४५२ बाणलीलं ४५३ बदत्यन्यधर्मान् परावुर्वती ४५४
भुवनगुरु ४५५ विदुर् पुमासौ ४५६ जगत्सर्व ४५७ रक्षोपसंहाररेतु ४५८ परम् ।
क्षयति ४५९ विहितदण्डकस्तं ४६० विमुं सर्वभूतान्तरात्मानमोशं ४६१ चतुर्बर्गं
न हि किमपि फलं ४६२ विना तत्प्रसादान्न शक्यं ४६३ नर्ब चण्डवृष्टिप्रपातं ४६४ विना ४६५ ॥

॥ ७ ॥ अन्यत्र रातमाण्डव्याभ्याम् ॥ ३५ ॥

रातमाण्डव्याभ्याम् ४६६ चार्वाक्या ४६७ विनाऽन्देशमाचार्याणां मनेन प्रथमश्चण्डवृष्टिप्रपातः ४६८ । तयोऽंशु
दण्डक एव ॥

- (437) M drops the lines upto ररितपदं (438) A °कमिराष्टौ (439) A° सप्तारच (440) A° यतिस्थानानि (441) M° चं पञ्चाक्षरा (442) A : इत्युक्ता (443) A adds वर्यते ; S : प्राती (444) A : रगपारच (445) A & S : दण्डक The lines between 446 & 451 are absent in A (447) M adds ह्यान् (448) M° लौ लौ (449) M° नीलासः ; S : नीलासं (450) M : मेघमानं (452) A° वर्धनीया (453) A : °सावरादि° (454) A° गणस्यार्थौ (455) A : सहस्राक्षराणां ; M & S सहस्राक्षराणां : (456) A does not recognise it as an independent सूत्र ; M : चण्डवृष्टिप्रपातः (457) A adds दण्डक (458) M : चण्डवृष्टिप्रपातः (459) A & S° यो ; M° या (460) M° बाणदित (461) M : बदत्यन्यधर्मो नया वृद्धिः ; S : बदत्यन्यधर्माणां कुर्वन्ति (462) M° भुवनगुरु ; S त्रिभुवनगुरु (463) A, M & S : पुमासं (464) A : °सहो° (465) M रेतु (466) M & S : धयते (467) A : निहितमण्डकात् ; M : निहितदण्डकात् (468) A : °रमावयोः ; M °रमानमेन ; S : सर्वभूतान्तरात्मानमोशः (469) M drops फल (470) A : बाणस्य (471) M° प्रजातं (472) M drops विना (473) A : रातमाण्डव्याभ्याम् (474) A drops आचार्याभ्याम् (475) M : प्रपातं

॥ ७ ॥ शेषः प्रचित इति ॥ ३६ ॥

चयदृष्टिप्रपातादन्यः⁴⁷⁶ सर्वोऽपि दण्डकशेषः⁴⁷⁷ प्रचित⁴⁷⁸छंदः । एषु केचित् कमादर्णा⁴⁷⁹श-
बादिभिरा निवेशयन्ति । प्रचित इति मुनेर्मतो दण्डकः । चयदृष्टिप्रपाताधिकारोऽस्य⁴⁸⁰ वृथा कृतः⁴⁸¹ ।
तत्र संशयः कमाद्विज्ञातः कैश्चिद्वर्षाणंबन्धात्तन्मूललोत्ताकरोरामशङ्कादयः ॥

इति मगवतो यादवप्रकाशस्य कृतौ विज्ञाननागच्छन्दोविचिन्तिमाष्ये सप्तमोऽध्यायः ॥

(476) M: 'प्रपातादन्य' (477) A दण्डक शेषः ; S दण्डका शेषः (478) M प्रचितक^० (479) M
& M drop अर्ग (480) M: 'प्रपाताधिकारस्य' ; S 'प्रपाताधिकारस्य' (481) A : वृथा ; M :
वृथया कृता

अथाष्टमोऽध्यायः

[97] ॥ ८ ॥ अत्रासिद्धे^१ गाथा ॥ १ ॥

सिद्धं ह्यन्वोल्लङ्घनं^२ । यद्युपनर्त्तितं तन्त्रे पूर्वैः सूत्रैर्वन्द्यमादौ^३ सत्यैरसिद्धं^४ तद्गुणासक्तं^५
वेदितव्यम् । अथः खलु ह्यन्वोल्लङ्घनं बर्जितम् । योऽयं मनन्तरोल्लङ्घनं वृत्तवर्गो^६, दारचतुर्मात्रो जातिवर्गो^७
यस्य शृङ्गातिवर्गस्त्येषां प्रजायां शेषजातयो^८ गायत्तुल्यं गृह्यन्ते । बहुत्वादमसिद्धत्वाच्च विविच्य
नोक्तम् ।

तत्र वृत्तवर्गस्य त्रिधा^९ शेषजातिः^{१०} । द्वादशकशेषजातिवि^{११}तान् शेषजाति^{१२}र्न्हाविषमरे^{१३} वाटिरपेति ।
मात्रावर्गशेषजाति^{१४}श्चावर्गवैताल्योयादि^{१५}भेदेन भिन्ना^{१६} । शृङ्खलशेषजातिसु^{१७} दा शृङ्खः पूर्वानुक्त
-तत्प्रा^{१८} लङ्कृतेरधिका द्वादश्याः^{१९} ।

तत्र द्वादशकशेषजातिः । आबृष्टे^{२०} यद्गणैरुद्वन्दो ग्वाभ्यां वाऽधिष्वनुक्तैः^{२१} । तद्द्व्यहविषमरेणान्म्यो
यत्तेषां^{२२} रणं विना ॥ मनाभ्यां^{२३} निष्पत्तेः^{२४} द्वादशकः । रणदेन तु शेषजातिर्निष्पत्तेः । पूर्वमेवोक्तत्वाद् ।
तिष्ठैर्वादिभिः पञ्चमिर्गणैः षड्भुजोपक्रमा^{२५} शेषजातिः^{२६} द्वादशका भवन्ति । केचिदत्र प्रचितं^{२७} तंही निवे-
दयन्ति ।

तत्र^{२८} तावत् प्रथममिह मधुगं स्यात् । ततो देन वा सेन^{२९} वा तेन वा^{३०} जेन वा मेन वा शेष^{३१}जातो
मदेद्व्यहकः^{३२} । नैबमेनावि^{३३}तेनावि वा स्याद्व्यह^{३४}कोऽयम् । एवं देनावि^{३५} द्वादशका^{३६} द्वादश्याः । एतमेव
यगणद्वादशकं केचिच्छयद्वयेन ह्यप्राहुः ।

- (1) A 'अत्रानुक्त' ; there is no indication of the beginning of Chapter VIII in A (2) A & S omit the sentence (3) A omits यद्युपनर्त्तितं (4) A : पूर्वसूत्रैः. (5) A : यद्युक्तं (6) M : दारचापनं (7) A : 'अतोल्लङ्घनं' (8) A omits दारचतुर्मात्रो जातिवर्गो (9) A : दारच...ः गायतिवर्गः (10) A : शेषजातीयः ; M : विदेषजातीयो (11) M : जनो (12) M : विदेषजाति (13) M : द्वादशविषमरेणान्म्यो ; S : द्वादशविषमरेणान्म्यो (14) M omits—lacuna-mark (15) M drops देव (16) M : मात्राविषमरेणान्म्यो ; S : मात्राविषमरेणान्म्यो (17) M : मात्राविषमरेणान्म्यो (18) M : मेरभिन्ना (19) M : शृङ्खलशेषजातिसु । S : शृङ्खलशेषजातिसु (20) A : पूर्वमनुक्तमनाः ; S : पूर्वमनुक्तमनाः (21) A drops the portion between 20 & 21. (22) M : आबृष्टैः and omits between 23 & 28 and reads तद्देवता भवन्ति ; S omits between 23 & 26 (24) A : तद्देवता (25) A : मनाभ्यां (26) A : द्वादशका (27) A : द्वादशका (28) A : द्वादशका (29) M : द्वादशका (30) A & M add यगण (31) A : देव (32) M omits देन वा (33) M : जेन (34) M & S : यगणद्वयेन (35) A : नैबमेनावि ; M : नैबमेनावि ; S : नैबमेनावि (36) A : वास्मिन् ; M : तेनावि वा स्यात् (37) A & M : एतमेव देवि S : एतमेव देवि (38) M drops द्वादशका

एतैरेव पञ्चमिर्गणैः रणखेन च प्रथमौ नगणौ विना षड्दण्डकप्रकाराः।³⁹ तत्र संज्ञारचैताः⁴⁰ क्रमेण भवन्ति । यगणेन सिंहलीटः⁴¹ रणखेन मत्तमातङ्गः⁴² सगखेन कुमुदमस्तरणं⁴³ तगखेन कामबाणो जगखेन मौक्तिकदामः⁴⁴ मगखेन मुनङ्गविलासः । एतैरेव⁴⁵ पञ्चलोपक्रमैः⁴⁶ षड्दण्डकप्रकाराः⁴⁷ । तत्र यगखेन सिद्धिविज्ञान्तो रणखेन चण्डवालः⁴⁸ । उपस्तु गायैव ।

[98] अत्र सध्वन्तैर्गणैरेव दण्डकास्तेषामन्ते⁴⁹ गुरुमेकं द्वौ वा कुर्वीत । अथ यदि समान्युत्कृतिमति वर्तेता⁵⁰ शोकोमञ्जरी⁵¹ नाम दण्डकः⁵² प्रमाणो⁵³ चेदनङ्गशेखर इति ।⁵⁴

अथ वितानशेषजातिर्लक्ष्यलक्षणान्तकैः⁵⁵ पादैर्मिथोयते । तानि च सहास्रान्तानि । उद्कृतेरधिकं छन्दो दण्डकैरेव षड्विंशत् । शेषजातिर्वितानानां मालावृत्तापरामिषम् । मालावृत्तं शेषजाताबुद्धन्वन्मगनवन-
गदति मस्ता⁵⁶ ह्यत्रयो नौ त्रयो⁵⁷ याः⁵⁸ । विषमशरशरगुणितनगशरशराः⁵⁹ पुनरच जो⁶⁰ गुणच चेत् सरस्वती । स्त्री⁶¹ प्रथममिह गणावय सप्त यदा जगन्नाथ⁶² सगौ च⁶³ तदा कथिता विमला । द्विःस्युस्तमौ च मजौ सरच सावलधु⁶⁴ द्वितयवर्तिविरति⁶⁵ यदि तल्ललिं वृत्तम् । नगुरकौ यदि कृतौ चतुरथो पुनरपि द्वयमिदं⁶⁶ चतुरिथोयम⁶⁷ पराजितवती⁶⁸ । त्रिःस्युस्तमौ लघु च सौ मो⁶⁹ नगौ गुरु च शैलद्वयप्रहशरनगैर्ह यतिः⁷⁰ स्यादियमपि सुमद्रा । द्विःस्युस्तमौ लघु च तारच त्रयो नव च नाः सो गुरु⁷¹ रत्नमाला विरतिमपि⁷² मुनिशिखरि⁷³ वमुविषयशरविषयशर⁷⁴ विषयशिखरिषु⁷⁵ विदध्यात् । अत्रैव⁷⁶ यथेकोनविंशमक्षरं लघु स्यादन्यच्च तदनन्तरं लघ्वेकं क्रियेत कुलिशधरा⁷⁷ नाम वृत्तं पञ्चपञ्चाशदक्षरम् । एवमेव परम्परं योगाद् विषमार्थसमानि द्रष्टव्यानि ।

षष्ठमि⁷⁸ छन्दःसु⁷⁹ प्रस्तारादयः प्रत्ययाः प्रक्रमन्ते एव⁸⁰ । तथापि गायत्र्यादिष्वपाठाद् साधुत्वं न सिद्धमिति गायेति संगृह्यणम्⁸¹ । समवृत्तान्यनन्तानि शेषजाताविति स्थितेः⁸² । आनन्त्यमपि को वक्तुं विषमार्थसमेष्टम् ॥ इति वितानशेषजातिमाला⁸³ ।

(39) A & M add भवन्ति (40) M & S add च सगौ च (41) M · सिंहलीटाक्षर ; S · सिंह (42) All the Mss read मत्तमातङ्गलीटाक्षर (43) M : कुमुदमस्तरणं ; S · कुमुदमस्तरणं (44) A & M · मौक्तिक-
दामा (45) A adds षड्भिर्गणैः (46) A पञ्चनवूपक्रमैः ; M : पञ्चनवूपक्रमैः (47) A & M add भवन्ति (48) A : चण्डवाल (49) M : मन्त्रे (50) A : समानि उद्कृतिमती वर्तेते (51) A · सा शोकोमञ्जरी M : 'ताली वरजोकोमञ्जरी (52) A & M add स्यात् (53) A · प्रमाणे (54) A adds दण्डक ; M adds दण्डका (55) M · आलिर्लक्षणान्तकैः (56) M drops मस्ता ; S · यस्ता (57) A · लयो (58) A adds यो ; M adds मयौ (59) M · नगणा वरा (60) M · मो (61) A · स्वानौ , M · मेन , S · समौ (62) A drops च ; M commits haplology and reads later अथ सप्त यदा जगन्नाथदा etc. (63) A · सप्तगुरु ; S · सप्तगुरु (64) A · सत्रि जलवृद्धिः ; M & S · द्विः स्युस्तमौ (then haplology) सन्निजसह-
चुद्धिः (65) A & M add च (66) M : पुनरपि द्वयमेव (67) A · यमपरजितवती , M · यमपरी (68) M-haplology and drops the letters (69) A · लघु च तसा ; M · स्वमा लघु च नगौ ; S : लघु च सप्तो नगौ (70) A : 'गृहद्वारणै हयति ; M : 'गृहद्वारणैरिह यति ; S · गृहद्वारणैरिह यति (71) A & M · गुरत्नमाला ; S : गुरत्नमाला (72) M : यमपि (after haplology on अपरी) (73) M : गिरि-
शिखरी (74) A adds विष (75) M · विषयसि शिखरि ; S : विषमशरविषविषमशर... (76) A : अत्र (77) M & S : कुलिशधरा (78) A : एवामपि ; S : अथापि (79) A drops the word ; S : एवन्तौ (80) A · प्रक्रमन्ते व ; M : क्रमन्त एव (81) A : गंग... ताम् ; M : गृहीताः (82) M : स्थितिः (83) A : 'याति' मालावृत्तानि ; S · यातिमालावृत्ता

अथ महाविषमरोपजातिः^{९४}। पादा^{९५}नामसुराणां वा यत्रोनाधिकता क्वचित् ।

तां [९९] महाविषमो रोपजातिं मन्यते^{९६} तद्यथा ॥ —

समेति वंशस्थमुनेन्वत्त्वा यदि क्वचित् सा खलु रोपजातिः^{९७} ।

स्यादिन्द्रवंशा च तथैव^{९८} युक्ता तदुत्पत्तोः^{९९} सञ्जातिरिन्द्रवत्त्वा ॥

एषां चतुर्णां वृत्तानामन्योन्यसद्वराच्चतुर्विंशतिरव^{१००} द्वादश च^{१०१} महाविषममहासमानि सम्पद्यन्ते^{१०२} ।
दिपद्येरुपदो काचित् त्रिपदो चापि^{१०३} दूरयते । गाथा दशद्वयपादैस्तु द्वादसी चाप्यनुष्टुभि^{१०४} । चत्वारो
-स्तुष्टुवन्ता या^{१०५} जातिगायेति^{१०६} सा मता^{१०७} ॥ एष^{१०८} रलोक^{१०९} उदाहरणम् । जातिगाथायाः सर्वत्र
यथायोगमर्थसमान्यपि द्रष्टव्यानि ।

अथ शास्त्रान्तरोक्तानि कानिचिदर्थसमान्युत्पत्तेः—सुगुण^{१०३} नगौ च^{१०१} विषमे^{१०२} मद्रवरा^{१०३} युजि
चाद्युमान् । नयुगसयुगपुरो^{१०४} विषमेऽर्थे^{१०५} भौ मगधारच^{१०६} समे सुमनःकलिका^{१०७} । जरी^{१०८} द्विकौ
मनोरमा^{१०९} समे पदे^{११०} जरी तगी^{१११} समे पादेऽपि^{११२} च । नौ मल्लविति पदेऽ^{११३} युजि च^{११४} युगे स्तवक-
वती स्त्रीयुगयुता^{११५} । मः सी द्वौ मगुरु^{११६} गुररप्याद्ये पादे स्वाञ्छोक^{११७} प्रीतिर्मत्तमयूर पदमन्यद्^{११८} ।
भौ तलपू च गुररचाप्यसमे नमनया युजि विलसितलीला^{११९} ॥ इति महाविषमरोपजातिः ।^{१२०}

अथ मात्राच्छन्दसा^{१२१} रोपजातिः^{१२२} । तत्रायामु तावत्—गीतेर्गणेषु^{१२३} हतोयो यदि पद्यमात्र इह
च तदा^{१२४} संहिता^{१२५} । सप्तम एव लक्ष्मो^{१२६} गीतिगणे यदि बदन्ति^{१२७} रिपुं हृन्दः^{१२८} । दत्ता^{१२९}
गीतेर्लक्ष्मसहित^{१३०} मिदं भवति मस्त्रिका च^{१३१} सा स्यात्^{१३२} । प्रथमेऽर्थे^{१३३} च गीतेः^{१३४} स्याच्चेद् द्विर्लक्ष-

- (84) A drops जातिः ; M drops रोपः (85) M reads अस्त्रिकारान्यपदानामसुराणां (86) A & S : मन्वते (87) M drops रोप, and has a lacuna mark after जाति (88) A तथैव (89) M : तद्वत्पत्तोः ; S : तद्वत्पत्तोः (90) M : च ते ह वै चत्वारिंशच्च S च ते चतुर्विंशच्च ; (91) M drops च (92) A drops the sentence (93) M : का च ; S : चाप (94) A चत्वारो रमादनुष्टुभिः ; S : चत्वारो बाधानुष्टुभिः (95) A : चत्वारानुष्टु . जातिः ; M : चत्वारानुष्टुभिः पर्यन्ताः ; S : चत्वारानुष्टुबाधानां (96) M : जातिगायेति (97) A : सम्मता (98) M adds एव (99) M & S add जातिगाथोदाहरणं (100) A : स ; M : लौ (101) A & M drop च (102) A M & S add यदि पादे (103) A : हेतुवत्तया ; M : भङ्ग्य ; S : भनमरा (104) A : *सुगुणदूर... .. ; S : सुगुणदूरे (105) A : विषमेऽन्यम् (106) A : मगधौ ; M : भौ मगुरु ; S : भौगमधौ (107) A & M : हृमन् (108) M drops जरी (109) A : मनो रमौ ; M : मनो रमे (110) A : पादे (111) A : जरीता गुरु ; M : जरीता गुरु (112) A & M : पदे (113) A : नौ भगी निति पदे ; M : नौ भगी नतिपदे ; S : नौ भगाविति पदे (114) A : युजि पदे युजि ; M drops च ; S : तु in place of च (115) A & M : नयुगमयुक्ता ; S : नयुगमयुक्ता (116) A drops मगुरु (117) M : लोभम् (118) A : मत्तमयूरा पदमन्ये ; M : मत्तमयूरीति मन्त्रम्यद् ; S : मत्तमयूरो पदमन्यं (119) M : *लीलम् (120) M & S omit this sentence (121) A : महाच्छन्दसां (122) M : विदुषजाति (123) A & M : गणः (124) A : पद्यमात्रमिहा तत्रा ; M : पद्यमात्रा मदा तत्रा (125) M : संहिता (126) A : संहिता ; M : संहिता (127) A : यदि पदं तिरि (128) A : रिपु-चरद्वयम् ; M : रिपुगणद्वयम् ; S : रिपुगणद्वयः (129) A & S : मस्य (130) M : द्वितीयम् (131) A drops च , M : मस्त्रिका ; S : मस्त्रिका च (132) A M ; & S omit स्यात् (133) S : प्रथमेऽर्थे (134)

द्वयेन मवति गायत्र्यावि¹³⁵ । द्वावन्वो¹³⁶ चाऽसत्पुपदमाला¹³⁷ गायत्र्याधिके¹³⁸ वृद्धैरुद्गोऽयं
श्लोकः ।

¹³⁹अथ वैतालीयादिषु—

पादेऽ चतुर्थं सलपुगा

जगुरु¹⁴⁰ बाऽन्तगता यदा उदा ।

मागधिका [100] स्वापू जोर्दयो-¹⁴¹

मंत्रासमकमलो¹⁴² त्यसौ भवेत् ॥

या मागधिका¹⁴³ परैः ¹⁴⁴कृता ¹⁴⁵विषमैः सा परिचमान्तिका¹⁴⁶ । मागधिकासमपादसमपरैर्भवति
चतुर्मिहोपहासिनी¹⁴⁷ । परमात्रः पञ्चमात्रो वा¹⁴⁸ त्रिमात्रो वा गणः क्वचित् । यत्र स्याच्छेदनातिः
सा¹⁴⁹ मात्रावर्गस्य सद्यथा ॥ गलितं शीर्षकं जयतं द्विपदोत्पादिगमनयः । हास्वान्तरेषु बोद्धव्या बहुधा
-दिह भोदिताः ॥ इति गायत्र्यकरणम् ।

अथ¹⁵⁰ वितानमन्यदिति¹⁵¹ सूचित¹⁵² समवृत्तादीनामवगमनाय¹⁵³ पदप्रत्यया प्रक्रमन्ते¹⁵⁴ । तदेष
श्लोकः¹⁵⁵—

प्रस्तारो नष्टमुद्दिष्टयेकदयादिलग्निक्रिया ।

मंस्या चैवाभ्ययोग्यं च वटेते प्रत्ययाः स्मृताः¹⁵⁶ ॥

इति तत्रोक्ता¹⁵⁷ दोनां छन्दसां श्रृङ्खलानि समवृत्तानि¹⁵⁸ विदुस्समागम्य लिखित्वा¹⁵⁹ प्रस्तारः¹⁶⁰
प्रस्तुते—

॥ ८ ॥ द्विकौ श्लो ॥ २ ॥

अत्र गुणैः वक्तुं लिखेत् । श्रुतं सधुम् । ग्लावित्येकाङ्गात्¹⁶¹ छन्दसः प्रस्तारमनुभवति द्व्यकारस्य¹⁶²
विधातुम् । तथा हि श्लो¹⁶³ द्विकौ मयत इति वदन् गुरुलघू तावदनुवदति¹⁶⁴ । ग्लाविति महाधिकारे
सत्यपि पुनर्मर्हणं प्रमनियमार्थम् । गुरुपरि सपुरष¹⁶⁵ इति स चैकाह्रस्व प्रस्तारः । द्विकौ द्वे भानुती

- (135) M : गायत्र्यावि (133-135) A : या तां गतो यदि द्वी द्वी पाथ नोऽपि (136) A : द्वयः ; M :
द्वयः (137) A : सप्रोपदामार्तः ; M : वसो मुचो वसो माला (138) A : गायत्र्याधिकैः ; M & S : गाय-
त्र्याधिकैः ; A drops the lines between 138 & 143 ; S omits the lines between 139 and the
end of the verse (140) M : जगुरु (141) M : स्वापू मुजो द्वयो (142) M : र्वा त्रयमिजमती
(144) A & M : पादे (145) A : क्वचित् ; M : कृत् (146) A : समपादसमपादे , M : सपादस-
मपादे (147) A : *रहावहासिनी (148) A & S drop वा (149) A : स्वात् (150) M drops अथ
(151) A : *नमन्यत्र (152) M & S : सूचितम् (153) A : समवृत्तावगमनाय ; M : समवृत्तावगमनाय (154)
M : प्रविशते (155) A & M add प्रवति (156) M reads the verse प्रस्तारो नष्ट उदिष्ट
एक . दिलग्निक्रिया । मंस्या सय . द्विगमनय वटेते प्रत्यया इति ॥ (157) S : तत्रोक्त्यादीनां (158)
M : समानि वृत्तानि (159) M adds वदन् . S adds वदन् (160) A : प्रस्तारः ; M drops the words
between 161 & 162. (163) A drops श्लो (164) M : तावद्वदति (165) A : गुरुपरितितित्वम् ;

प्रमाणनयोरिति¹⁶⁶ । द्विकौ द्विगुणविति¹⁶⁷ यावत् । ग्लौ गुरुलपू द्विकौ कर्तव्यौ प्रस्तारविधौ । स्वयमेवोपर्येकं गुरनपस्ताच्च¹⁶⁸ लपुं लिखित्वा तौ द्विकौ कुर्यात् । तयोरपः¹⁶⁹ पुनर्दौ¹⁷⁰ गुरुलपू लिखेदित्यर्थः ॥

॥ ८ ॥ मिथौ च ॥ ३ ॥

एवामेव¹⁷¹ पार्वे मिथौ गुरुलपुद्विकौ लिखेत्¹⁷² । मिथशब्दः संयुक्तवचनः । तन्व सापेक्ष¹⁷³ गुरुद्वौ संयुक्तौ लपू च द्वौ लिखेदिति द्व्यक्षरस्य प्रस्तारः । एतेनैवं न्यायेन सर्वेषां द्वाद्विचिन्ति सिद्ध एव प्रस्तारः ॥ तथापि त्र्यक्षरस्य प्रस्तारमुदाहरणप्रदर्शनायाह—

[101] ॥ ८ ॥ पृथगज्ञा¹⁷⁴ मिथाः ॥ ४ ॥¹⁷⁵

द्विकौ ग्लौविति न्यायेन द्व्यक्षरस्य प्रस्तारं द्विगुणोक्त्यात् । तस्य पार्वे ग्लौ¹⁷⁶ गुरुलपः पृथग्मिथाः कार्याः । द्व्यक्षरस्य प्रस्तारं द्विगुणोक्त्या¹⁷⁷ तदुपरि¹⁷⁸ स्थितमष्ट¹⁷⁹ पूर्वार्थमर्थोक्त्या¹⁸⁰ तस्योपर्यर्थस्य¹⁸¹ पार्वे चतुरो गुरुनभोऽर्थस्य¹⁸² पार्वे¹⁸³ चतुरो लपून् लिखेत्¹⁸⁴ । सऽक्षरस्य प्रस्तारः ॥ तत्रोदाहरणमाह—

॥ ८ ॥ यसवस्त्रिकाः ॥ ५ ॥¹⁸⁵

एतेऽष्टौ¹⁸⁶ त्रिका भीक्षोस्त्रोमित्यादयः शास्त्रादावुक्ताः । सोऽयं त्र्यक्षरस्य प्रस्तारः । एवं चतुरक्षरं प्रस्तुणन् त्र्यक्षरस्य प्रस्तारं द्विकं कृत्वा¹⁸⁷ तस्य पार्वेऽष्टशः पृथग्मिथान्¹⁸⁸ गुरुन्¹⁸⁹ लपूँश्च लिखेत्¹⁹⁰ । एवमुपरोष्वपि द्वाद्विचिन्ति द्रष्टव्यम् । यास्त्रिका¹⁹¹ त्र्यक्षरस्य प्रस्तारे¹⁹² ऽष्टौ¹⁹³ तिररचीनाः पक्षदस्ता¹⁹⁴ एकैकस्य वृत्तस्य पादाः । तथाऽप्येऽपि पादास्तादृशस्वबन्धनः¹⁹⁵ द्रष्टव्याः । एवामेवान्योन्यसंक्षार्याद्¹⁹⁶ अर्थमानि विषमाणि च¹⁹⁷ मवन्ति, यानि 'समं तावद्वृत्तः कृतमर्थसममित्या'¹⁹⁸दिनोक्तानि । इति प्रस्तारः¹⁹⁹ ॥ तदेव श्लोकः —

पूर्वं पूर्वादि²⁰⁰ कुर्यात् प्रस्तारं प्रस्तुणन् परम् ।

तस्य पार्वे²⁰¹ उपर्यर्थे गुरुन् कुर्यात्तल्लपून्धः²⁰² ॥

M drops the words between 166 & 167 ; S drops यावत् (169) M omits च (169) M & S : तयोरप्यपः (170) M : पुनरपि द्वौ (171) A : एवामेव (172) A & S : विलिखेत् (173) A : स्वापेक्षः ; M : स्वापेक्षं (174) M : पृथग्लौ (175) A abruptly marks thus *sūtra* as 22 for the first time. (176) A : तः (177) A : द्विगुणोक्त्या ; omits the portion between 178 & 179 (180) A : ऽष्टपूर्वार्थमर्थोक्त्या (181) A & S : पूर्वार्थस्य (182) A : उपर्यर्थस्य ; S : परार्थस्य (183) A drops पार्वे (184) M : कुर्यात् (185) A marks the *sūtra* as 23 (186) A drops ऽष्टौ (187) M : द्विगुणोक्त्या (188) A : मिथा (189) M drops गुरुन् (190) M & S : विलिखेत् (191) A : यास्ता (192) A & S : त्र्यक्षरप्रस्तारे (193) A drops ऽष्टौ (194) A drops ताः (195) A : तादृशस्वबन्धनः ; M : पादास्तत्रयस्त्रादृशा (196) A : एवामिवाऽन्योन्यसंक्षार्याः ; S : एवामन्योन्यसंक्षार्याः (197) A drops च (198) M : समं तावत् कृत्वा M & S drop अर्थसमम् (199) M drops the sentence (200) A : पूर्वादि ; M : पूर्वं द्विकं (201) A : पार्वेऽपर्यर्थे (202) M : त्र्यक्षरस्तथा

रष्टात् कुर्वन्ति²⁰³ सित्वेष्टं विपरीतमथो लिखेत् ।

आद्य²⁰⁴ गुर्वन्तनून्नु²⁰⁵ सममिष्टाक्षरैलिखेत् ॥ इति ।

अथवा मिश्री वेत्तेतद् सूत्रं मात्राच्छन्दोविषयम् । मात्राच्छन्दसामिष वर्यच्छन्दसामिष प्रस्तारादयः कार्याः । इदानीं विशेषः । सर्वत्र लघुस्थानेषु द्वौ द्वौ लघू मिश्री कुर्वन्दिगुहस्थानेषु गुहरेक एव²⁰⁶ । द्वात्रिंशत्वात् । स्वत एव मिश्रन्विष्टेः । 'पृथग्ला मिश्रा' इति पूर्ववत् । अथवा 'पृथग्ला मिश्रा' इत्याद्यास्तु पूर्वप्रस्तारस्य पुनः पुनरभ्यासेन द्वितीयादिगण²⁰⁷स्थानेषु अग्रादीनां भ्यास्तं²⁰⁸ दर्शयति । [102] अग्रेषु लघूनां मुख्यपदानां प्रथमावाहसधुदयत्वाद्व²⁰⁹ मिश्रचसिद्धेस्तेन 'पृथक् ला' ²¹⁰ इति²¹¹ पदच्छेदः । न तु ग्ला इति ।²¹²

अथ²¹³ यदि कश्चिज्जिज्ञासेत—अस्य²¹⁴ छन्दस एवावतिथ्य²¹⁵ इत्तं कीदृशमिति तस्मै नष्टं नाम श्रवणमाह—

॥ ८ ॥ लघे ॥ ६ ॥²¹⁶

आवतिथ्यं वृत्तं जिज्ञासने तस्याः संख्याया अर्धमपनयेत् । अर्धं अपनीते²¹⁷ लघुर्माध्यः । पुनस्तदप्य²¹⁸—अर्धशेषनीयं लघुं गृहीयात् । तद्यथा—अक्षरस्याष्टमं वृत्तं कीदृशमिति²¹⁹ जिज्ञासमानोऽष्टमं²²⁰—संख्याया अर्धमपनीयं लघुं लिखेत्²²¹ । अन्त्यार्धवशिष्यन्ते²²² । तेषां चार्थारिकं लघुम् । द्वे अवशिष्येते²²³ । तयो²²⁴ रक्षापरिक²²⁵मिति त्रिलघुवृत्तमष्टमम् । तथा चोक्तं 'न हसन्ति'ति ।

यदा तु द्वितीयं जिज्ञासने तदा द्विसंख्याया अर्धदेकं²²⁶ लघुं लिखेत्²²⁷ । एकमवशिष्यते । तन्व्यापार्कितुं²²⁸ न शक्यत इत्यत आह—

॥ ८ ॥ सेके ग् ॥ ७ ॥²²⁹

सेकं विरमसंख्यात्वादर्थं न²³⁰ ददाति तस्मिन्नेकं प्रदिप्या²³¹र्धदेत् । सेके तस्मिन्नर्धोक्तं गुरमाध्यः । पुनरवशिष्यमेकमेकं²³² संयुज्यार्धमित्येकं गुरुं गृहीयात् । इत्याद्यावेको लघु परौ²³³ गुरु द्वौविति

203) M & S : कुर्वन् (204) A : आद्यत्तः ; M : आद्यं कुर्वन् (205) S : *ह (206) A & M add गुरो
here. (207) M : गुः (208) M & S : न्याय (209) A : पृथग् भावात् लघुद्वयत्वात् ; M : पृथग्ला ला
दयत्वाद्व ; S : प्रथमाभावा लघुत्वात् (210) A & M : पृथग्ला ; M drops the words between 211 &
212 (213) A : अपनय (214) M : तस्य (215) A : एताव (216) A marks as 24 (217) M :
अपनीते ; S : अपनये (218) A drops अपि (219) A & M : : कीदृशमिति (220) M & S : अष्टमस्याया*
(221) M : लिखेत् (222) A : अन्त्यार्धे विशिष्यन्ते ; S : अन्त्यार्धे प्रशिष्यन्ते (223) A & M : : दय-
वशिष्येते (224) M : तयो ; M omits the words between 225 & 226 due to haplogy , S
omits from तथा to जिज्ञासने (haplogy between तथा and तदा) (227) M drops लिखेत्
(228) A : संयुज्यार्धमित्येकं ; M : संयुज्यार्धमित्येकं (229) A marks this sūtra as 25 (230) A : न
(231) M : तस्मिन्नेकस्मिन्निदिप्य (232) A & S : सित्वेष्टेकेनैकेन (233) A : परौ

अक्षरस्य द्वितीयं वृत्तम् । तथा चोक्तं 'बरा सा।' ^{२३३} इति । एवं सर्वत्र त्रयसंख्यायां दलने ^{२३३} लघुविर-
मायाः ^{२३३} सैकानां दलने गुरुरिति नष्टोद्धारः ^{२३७} दुर्भावि । तदेष श्लोकः ^{२३९}—

नष्टं दावतिथं वृत्तं तत्संख्यां दलयेत् समाम् ^{२३९} ।

लघुं लिखेद्गुणं सैकां विपमां ^{२४०} दनयन् लिखेत् ॥ इति । ^{२४१}

अथ यदि हरिचक्षुःसूयमाणः दन्डे दृष्टदुदाहृत्येवं वृत्तं कतिपयमिति ^{२४२}, स हरिष्टेन प्रतिदल्य

इत्याह—

॥ ८ ॥ प्रतिशोमगुणं द्विलाघम् ॥ ८ ॥ ^{२४३}

स दृष्टं पृच्छेतस्य लघुनामन्त्रं बाडसारमादि ^{२४३} कृत्वा प्रतिशोमं । [103] गुणदेव ^{२४३} । दृष्टं रत्ना-
सतो गुणयितुमशक्यत्वात् प्रथमातिक्रमे च ^{२४४} कारणमाभावेऽन्वयसंख्यानेव गुणयेत् । लघ्वादि चेद्गुणन-
मेकत्वसंख्यामन्त्रयलमुत्पाने ^{२४७} द्विकृत्वा ततोऽर्वाचीनेऽक्षरे पुनर्द्विगुणयेत् ^{२४१} । ततोऽर्वाचीनेषु ^{२४९} पुनरिति
सर्ववृत्त ^{२५०} परिगम्य ^{२५१} वा संख्यामन्त्रबोध ^{२५२} तावतिथं तद्वृत्त ^{२५३} ब्रूयात् । तदप्या—'न हस्त' इति ^{२५४}
अक्षरस्य वृत्तम् । तत्रान्तस्य लघो ^{२५५} सकारस्य ^{२५६} स्थाने द्विकृत्वमेकत्वसंख्यां हकारस्य स्थाने ^{२५७}
गुणयेत् ^{२५८} । अन्वारि भवन्ति । पुनर्नकारस्य ^{२५९} स्थाने गुणयेत् । अष्टौ सम्पदन्ते । तेन ^{२६०} तदष्टमं
वृत्तम् ।

यदा तु 'सा ते वनं' इत्यत्र गिह्यात्यन्ते ^{२६१}, तदा वनेष्वत्र ^{२६२} द्विकृत्वामेकत्वसंख्यां स हत्यत्र
द्विगुणयेत् ^{२६३} । अन्वारि भवन्ति । तत्र कश्चिद्विरोधमाह ^{२६४}—

॥ ८ ॥ ततोऽप्येकं ^{२६५} जह्यात् ॥ ८ ॥ ^{२६६}

ततः संख्यापिपदादेकं जह्यात् ^{२६७} गुणस्थाने द्विगुणीकृत्यैकं जह्यात् । चतुर्थ्यं एकस्यापात्रो-
पयोगादतिशयने ^{२६८} । पुनः सोम्यत्र ^{२६९} द्विगुणयेत् ^{२७०} । इह भवन्ति । अक्ष्य एकस्यापात्रं पञ्चादतिशयने ।

- (234) M drops य (235) A adds सने here. (236) M & S : विपमसंख्यायां (237) A & S : नष्टोद्धारं
(238) S omits तदेष श्लोकः (239) M : त्रयं (240) A : विपमा (241) A & S omits (242) A
omits वृत्तं ; A, M & S : कतिपयमिति (243) A marks this as usual as 26 (244) A reads :
लघुनामन्त्रं दृष्टमेव.....रमादि (245) A : गुणयेत् ; M : प्रतिशोमगुणं गुणयेत् (246) A omits च (247)
A : जगदे जगमात्र जगत्प्रमाणादस्य स्थाने (248) A : ततोऽर्वाचीने .....देव (249) A & S : ततोऽर्वा-
चीनेऽक्षरे (250) A : सर्वं वृत्तं (251) A : प्रतिगम्य ; M : परिगम्य (252) A : सात् वृत्तं
मनुवीत (253) M & S omit तद् (254) M : न हस्तेति (255) A : तद्वृत्तस्थाने (256) A adds लघोः
before स्थाने ; S drops सकारस्य (257) A drops स्थाने ; M adds च (258) M : दृष्टेत् (259)
A : नष्टो रत्नः ; S : प्रथमः (260) M omits तेन (261) A : सा ते वनं इति इत्यन्ते ; S drops वनं
(262) M : त इत्यत्र (263) S : द्वितीये द्विगुणयेत् (264) M : कश्चिदेवमाह (265) M : ततोऽर्वा-
(266) A marks this as 27. (267) A adds गुरुरस्थानं here (268) A drops दन ; M : बोधे
च शिष्यन्ते (269) A : सोम्यत्र (270) A & M : द्विगुणयेत्

तेन पञ्चमं तद्गुणं²⁷¹ सा ते क्व तिति ।²⁷² एवमन्यत्रापि लघुषु द्वैगुण्येन²⁷³ गुण्यु द्विगुणादेकरागेन चोद्दिष्ट²⁷⁴ विविच्यात् । तदेव श्लोकः—

विनिश्चिन्तु कृत्सुदिष्टमादि कृत्वाऽन्त्यमक्षरम्²⁷⁵ ;

गुण्येदिच्छृतं सादौ गुण्येकं त्यजेदपि ॥ इति ।

अथास्मिन् छन्दसि²⁷⁶ कति लघुशून्यानि वृत्तानि²⁷⁷ कन्देकलघूनि²⁷⁸ कति द्रिलघूनि कति त्रिलघूनि²⁷⁹ कति वा गुण्यशून्यानि कनि²⁸⁰ वैकगुण्यि कति द्विगुण्यि²⁸¹ कति त्रिगु²⁸² णीति वा²⁸³ मीमांसमानायात्यं प्रत्ययमाह²⁸⁴—

॥ ८ ॥ द्विरर्धे ॥ १० ॥²⁸⁵

[104] यस्मिन् छन्दसि विहासेत²⁸⁶ तदमंख्याया अर्धेऽपनीते²⁸⁷ वा मंख्याऽवशिष्यते, तावन्ति कोष्ठाणि कुर्यात् । यथा—द्वयक्षरस्य द्विवसंख्याया अर्धत्यागादेकम्²⁸⁸ वशिष्यते । तत एकं कोष्ठं कुर्यात् । इदमर्धकोष्ठं नाम । स्वेच्छयाऽन्यदप्येकं कोष्ठं कुर्यात् । तच्छून्यकोष्ठं नाम । एवमन्येष्वपि छन्दःषु कोष्ठकल्पना । विषममंखनेषु²⁸⁹ अक्षरपञ्चाक्षरादिष्वेकं त्यक्तुं²⁹⁰ शक्यम् । अक्षरस्याध्व²⁹¹ कोष्ठमेकमेव । शून्यकोष्ठञ्च सर्वत्राप्येकमेव²⁹² । शून्यकोष्ठञ्च प्रथमं²⁹³ खिलेत्ततोऽर्धकोष्ठानि ।

द्वयक्षरे²⁹⁴ तावदुत्तमे²⁹⁵—यच्छून्यकोष्ठं²⁹⁶ तत्रैकाङ्कं न्यसेत् । प्रथमातिक्रमे²⁹⁷ कारयामावात् । एवं स्थिते²⁹⁸ सूत्रमिदमुपतिष्ठते 'त्रिरर्धं' इति । अर्धे अर्धकोष्ठे²⁹⁹ द्विर्वसेत् । न्यस्तम्यत्वाभुक्षरमात् द्व्यतिक्रमे³⁰⁰ कारयामावान् पूर्वस्य शून्यकोष्ठस्वाङ्कमेवाधे दिष्कृत्वा³⁰¹ न्यसेत् । ते³⁰² द्वे मवतः । एवं सर्वत्र कोष्ठेषु पूर्वपूर्वाङ्कमेवोपर्युपरि न्यसेत्³⁰³ । इदानीं न्यस्तस्याङ्कस्य विनियोगमाह³⁰⁴—

॥ ८ ॥ रूपे शून्यम् ॥ ११ ॥³⁰⁵

स्वरान्³⁰⁶ एकवचनं । यत् प्रथमे कोष्ठे एकं तस्मिन् रूपे लघुशून्यं गुरुशून्यं³⁰⁷ वा वृत्³⁰⁸ मवतीति प्रतिपत्तव्यम् । प्रदर्शयामाह³⁰⁹ । तेनैतत् सिद्धम्—प्रथमे³⁰⁹ लघुशून्यं³¹⁰ द्वितीये एकलघूनि तृतीये द्रिल³¹¹ शून्योत्पादि प्रतिपत्तव्यम् ।

(271) A drops एत् ; M : वद्गुणं A drops the words between 271 & 272 (272) M : सति स्वीति (273) A : लघुद्वैगुण्येन ; M : लघुत्वानेषु द्विगुण्येन (274) A : स्वोद्दिष्ट ; S : नोद्दिष्ट (275) M : परिहृत्वास्त ... इत (276) M : अथास्य छन्दसि A drops the words between 276 & 277. (278) A & S add वृत्तानि ; A drops the words between 279 & 282 ; S drops the words between 281 & 282. (283) M drops वा (284) A : मीमांसमानायां सप्तप्रत्ययमाह (285) A marks as 28 (286) A : विजातले (287) अपनीता (288) A : सत्यायवर्धत्यागात् ; ■ : A : सत्यमर्धस्यागात् (289) M : विषमपक्षरालम्बेषु . A drops the portion between 290 & 291 ; S drops the whole sentence. (292) M drops this sentence (293) S drops प्रथम (294) A adds एव here (295) A : द्वयक्षरेण (296) M : यत्तान्यकोष्ठं (297) M drops अने (298) A adds सति (299) A : अर्धे कोष्ठे (300) A & S वयाधिकमेव (301) M : ति (302) M : तेन (303) A drops उपर्युपरि and reads विन्यसेत् with S (304) A : निकेयमाह (305) A reads the śāstra twice : रूपे शून्यम् (वा) रूपे शून्यम् and marks ॥ as 29. (306) M : शून्यरान् (307) M drops एद्वयं (308) M & S add वा (309) A : प्रथमं (310) A & S add वृत्तम् (311) A : त्रि*

ततो द्रष्टारस्य प्रथमे कोष्ठे³¹² यदेकं तदेकं लघुसूत्र्यं सर्वगुरुकं वृत्³¹³, यदि तृतीये द्वयं³¹⁴ ते द्वे एकलघुनो वृत्ते³¹⁵; पुनर्निवृत्त्य³¹⁶ शून्यकोष्ठे³¹⁷ गृह्योवात् । यदेव प्रथमकोष्ठ³¹⁸ एकं³¹⁹ तदेकं गुह्यसूत्र्यं³²⁰ दिलगुमिति³²¹ लघुक्कानम् । एतेनैव गुह्यज्ञानमपि । [105] यत् प्रथम एकं तदेकं गुह्यसूत्र्यं³²² सर्वलघुकम्³²³ । यदि तृतीये द्वयं ते द्वे एकलघुनो । पुनर्निवर्तेन । यदेव प्रथम एकं तदेकं³²⁴ लघुसूत्र्यं³²⁵ दिगुल्लमिति³²⁶ । एतेनैव³²⁷ न्यायेनान्नेनामपि छन्दोमात्रेण च³²⁸ दृष्टगणितोक्तः ।

यत् पुनरेकादशस्योक्तः । तस्य हि शून्यकोष्ठमेव³²⁹ । तत्रैकं लघुसूत्र्यं गुह्यसूत्र्यं वा स्थापितम् आह —

॥ ८ ॥ द्विः शून्ये ॥ १२ ॥³³⁰

यत्तद्वृत्त्यकोष्ठे³³¹ स्थितं तत्तद्विगृह्योवात्³³² । तेनैकं³³³ लघुसूत्र्यमेकं गुह्यसूत्र्यमिति³³⁴ न्यायप्रदर्श-
नार्थेन³³⁵ सूत्रम्³³⁶ । तेनैतत् सिद्धम् । देवा³³⁷ विषमसंख्यानामेक³³⁸ विषयाद्वारादीनां³³⁹ छन्दो-
कोष्ठाय³⁴⁰ कर्त्वा सर्वानि वृत्तानि न दृश्यन्ते, तेषां तदर्थमेकस्मिन् कोष्ठे द्विर्मात्रम् । तच्च कोष्ठमलिम
एव³⁴¹ । इतरेषां गणप्रत्यागताम्नां³⁴² द्विर्मात्रस्य सिद्धत्वात्³⁴³ ।

तथा हि द्रष्टारस्यापि द्वे एव कोष्ठे वस्तुतः । कुप्ताति³⁴⁴क्रमे कारयामावात् । तदेव³⁴⁵ द्रष्टार-
न्यायं प्रथमं³⁴⁶ कृत्वा द्विर्मात्रं इति वचनादर्धे द्वितीयन्यायं³⁴⁷ कुर्वन् पूर्वाङ्गं तस्मिन्मन्त्रे³⁴⁸ । तानि त्रीणि
सम्पद्यन्ते । यत् प्रथममेकं तदेकं लघुसूत्र्यं³⁴⁹ 'बी ओ स्त्री य' इति । यदि तृतीये त्रयं तानि त्रीयदेकलघुनि—
'यरा सा य', 'का गुहा र', 'छा ते क्व व' इति । तान्देव त्रीणि³⁵⁰ पुनरेकवारं गृह्योवात् । ततो दिलगुह्यमपि
त्रीणि—'वसुधा स्', 'कदा स य', 'किं वद म' इति । पुनर्निवर्तेन । यदेव प्रथम एकं तदेकं गुह्यसूत्र्यं³⁵¹
'न हस न' इति ।

चतुर्दशस्य त्रीणि³⁵² कोष्ठानि । अन्त्ययोरेव³⁵³ कोष्ठयोरन्त³⁵⁴ एकं कोष्ठं युवात् । तस्मिन्ननन्तर-
कोष्ठगतं त्रयं न्यमेत् । स प्रथमो न्यायः । द्वितीयं त्रयं पूर्वाङ्गमुत्तरं न्यमेत् । यत् प्रथम एकं तदेकं³⁵⁵

- (312) A : प्रथमेनो (313) M : सर्वगुरुवृत्तं (314) M : त्रितयं (315) S drops वृत्ते ; A drops
the words between 314 & 316 (317) M : शून्ये (318) M : प्रथमे कोष्ठे (319) M & S :
यदेकं (320) A drops लघुसूत्र्यं ; M : तदेकलघुसूत्र्यं (321) M : सर्वलघु मिति (322) M :
तदेकलघुसूत्र्यम् (323) M drops सर्वलघुकम् ; A drops the portion between 324 & 325
(326) A drops इति (327) M drops एव (328) M : श्रेष्ठमन्त्रादि (329) M : शून्यमेवमेव :
S' शून्यकोष्ठमात्रं (330) A marks as 30 (331) A : यत्तद्वृत्त्यकोष्ठे ; M : यत्तद्वृत्त्यकोष्ठं कोष्ठे
(332) A : तदिगृहीयत् (333) A : नैकं (334) M : शून्यमिति (335) M : न्यायप्रदर्शनं चेदम्
(336) M & S drop सूत्रम् (337) M : एषां (338) M & S सत्यानाम् (339) अन्तरपञ्चासरादीनां (M)
(340) M : बाष्ठा (341) A : .....ष्टमन्त्रमेव वा ; M : तच्च कोष्ठमेवमेव (342) A : त्रिगुह्यसूत्र्ये ;
S : त्रिगुह्यसूत्र्ये (343) A : द्विगुह्यसूत्र्ये (344) M : पता (345) S drops (346) M : द्रष्टार प्रथमन्यायं
(347) A : अर्धद्वितीयन्यायं ; M : अर्धं द्वितीयं न्यायं (348) A : द्विगुह्ये (349) M drops लघु । M
M omits the portion between 350 & 351 ; S omits the last sentence (352) A : तदेव
त्रिगुह्यमिति सर्वलघुकम् (353) A : अन्त्ययोरेव (354) A : कोष्ठयोरन्त (355) M drops तदेकं

चतुर्ष्वन्वम् । यदितीये चतुष्कं तानि³⁵⁶ चत्वारिंशत्तानि । यत्तुतीये पदं तानि³⁵⁷ पद् द्वितानि । पुनर्निवर्तते³⁵⁸ । यदेव द्वितीये³⁵⁹ चतुष्कं तानि³⁶⁰ चत्वारि³⁶¹ त्रितानि । यत् प्रथम एकं तदेकं गुणान्वयं³⁶² चतुर्ष्वन्वमिति³⁶³ ।

पद्याक्षरस्यापि शीघ्रयेव कोष्ठाणि । एतमेव चतुरक्षरान्यासं³⁶⁴ प्रथमं³⁶⁵ कृत्वा द्वितीयं कुर्वन् [106] पूर्वपूर्वाक्षरसुतरम्³⁶⁶ न्यसेत् । यद् प्रथम एकं तदेकं³⁶⁷ लघुगुणान्वयम् । यदितीये³⁶⁸ पञ्चकं तानि³⁶⁹ पञ्चैकलघुनि³⁷⁰ । इत्तुतीये दशकं³⁷¹ तानि दश द्विलघुनि । ताज्येव दश पुनरप्येकवारं गृहीयात् । एवमन्येष्वपि विनाक्षरसंज्ञेषु सप्ताक्षरनाक्षरप्रभृतिष्वन्यं³⁷² कोष्ठं³⁷³ द्विदि³⁷⁴ गृहीयात् । तत्³⁷⁵ स्त्रिंशत्तानि दश पुनर्निवर्तते³⁷⁶ । यदेव द्वितीये पञ्चकं तानि पञ्च चतुर्लघुनि । यत् प्रथम एकं तदेकं पञ्च-चतुर्लघुमिति³⁷⁷ ।

एवमन्येष्वपि छन्दःसु समाक्षरेषु³⁷⁸ पूर्वच्छन्दोन्वासां प्रथमं³⁷⁹ कृत्वा द्वितीयं कुर्वन् पूर्वपूर्वाक्षरसुतरम्³⁸⁰ न्यसेत् । वि³⁸¹पदा³⁸²क्षरेषु च रकं³⁸³ कोष्ठमस्ते लिखित्वा तस्मिन्मन्तरं कोष्ठाङ्कं न्यसेत् । स मन्त्रो न्यासः । द्वितीयं कुर्वन् पूर्वपूर्वाक्षरसुते न्यसेत्³⁸⁴ । सर्वत्र च³⁸⁵ निवृत्त्यापि गृहीयात् । इत्येकद्वयादि-चतुर्ष्वन्वमन्त्रं³⁸⁶ । तदेतो³⁸⁷ रलोकौ³⁸⁸—

षाचं³⁸⁹ सङ्गं परेषु³⁹⁰ दिः³⁹¹ पूर्वपूर्वपक्षं क्षिपेत् ।

पूर्वच्छन्दोऽहं षाचः स्या³⁹² न्यासे³⁹³ अन्यच्छन्दसो³⁹⁴ विधौ ॥

लघुगुणैकलघ्वादि प्रमादूहं³⁹⁵ निवर्त्य च³⁹⁶ ।

छन्दः स्वगुणसंज्ञेषु ग्राह्यं कोष्ठे विरन्तिमे ॥ इति

अथ वृत्तमन्त्राज्यक्रियते³⁹⁷ । यत्तु छन्दसः मन्त्रां³⁹⁸ विज्ञासेत्³⁹⁹ तदक्षरसंज्ञयाया अर्धमवनीयार्धं नाम चिह्नं कुर्यात् । पुनरपि शिष्टं⁴⁰⁰ संज्ञायाम् अर्धावमवनीयार्धचिह्नं⁴⁰¹ पुनरप्यमवनीयार्धचिह्नं⁴⁰² त्रित्या समाप्ते⁴⁰³

- (356) A: चतुर्ष्वन्वम्; M: चतुर्ष्वन्वमिति (357) A: यत्तुतीये (358) M: निवर्तते (359) A drops एव (360) M: चतुर्ष्वन्वम् (361) M: वि in place of चत्वारि (362) M & S drop चतुर्ष्वन्वम् (363) S drops इति (364) A: चतुरक्षरस्य न्यासः; M चतुरक्षर न्यासं (365) M adds एव च (366) M: 'पूर्वा-इमं ... चरं' (367) A drops तदेकं (368) A यदितीये (369) M. पञ्चकानि (370) M पञ्चैकलघुनि (371) A: यत्तुतीये .....कं (372) A. प्रभृतिषु अन्ये; M अन्ये (373) A कोष्ठः; M: कोष्ठ (374) A drops द्विदिः (375) A. तत्तुतीये; (376) M & S. निवर्तते (377) M: तदेकलघुचतुर्लघु-मिति; S omits इति (378) A, M & S; विनाक्षरसंज्ञेषु (379) M drops प्रथम (380) A & M: मिति; S omits इति (381) A, M & S; विनाक्षरसंज्ञेषु (382) A समाक्षरेषु; S- समाक्षरे (383) उतरेषु; M drops the words between 381 & 384 (384) A समाक्षरेषु; S- समाक्षरे (385) A: एते (386) A drops च (387) M: इत्येकद्वयादि गुरुलघुलघुलघु (388) A: उतरेषु; S: उतरेषु (389) M adds प्रवर्तः (390) A. अन्ये (391) M परेषु (392) A: श्रीः (393) M adds अर्धमवनीयार्धचिह्नं (394) A. अन्यच्छन्दसि (395) S drops उतरे (396) M: अर्धमवनीयार्धचिह्नं; (397) S drops न्यासे (398) A: अन्यच्छन्दसि (399) S drops उतरे (400) M: निवर्तते (401) M drops पुनरपि and reads अर्धचिह्नं, S: पुनरप्यमवनीयार्धचिह्नं (402) M: निवर्तते (403) M drops पुनरपि and reads अर्धचिह्नं, S: पुनरप्यमवनीयार्धचिह्नं (404) A: अर्धमवनीयार्धचिह्नं, and drops the words between 401 & 402 due to haplogy. (405) A: इत्येकद्वयादि; M: इत्येकद्वयादि

कुर्यात् । या पुनर्विषमसंख्याधीकर्तुः⁴⁰⁴ न शक्यते,⁴⁰⁵ तामेकेन शून्यां कुर्यात् । तथैकं शून्यं नाम चिह्नं कुर्यात्⁴⁰⁶ । अवशिष्टसंख्यां पूर्ववदर्थाकुर्यात्⁴⁰⁷ । तद्यथा—षट्क्षरस्य⁴⁰⁸ जिह्वासायां षण्णामर्थमपनीदेष्टमर्थ-चिह्नं कुर्यात् । श्रेयसवशिष्यन्ते । त्रयाणामधीकर्तुमशक्यत्वादेकेन शून्यतां कृत्वा शून्यचिह्नं कुर्यात् । हे अवशिष्येते । तयोरर्धापिनयना⁴⁰⁹ दर्पचिह्नं कुर्यात् । एकमवशिष्यते । तदप्य⁴¹⁰पनीय शून्यचिह्नं कुर्यात् । इत्येवंस्थिते सूत्रमिदमुपतिष्ठते—

॥ ८ ॥ तावदर्थे तद्गुणितम्⁴¹¹ ॥ १३ ॥

दिः शून्य⁴¹² इत्यनुवर्तते⁴¹³ । अन्ते शून्यस्थाने⁴¹⁴ द्विष्कुर्यात् । अभावस्य कर्तुमशक्यत्वात् [107] प्रथमातिक्रमे च⁴¹⁵ कारणामावा⁴¹⁶देकत्वसंख्याव द्विष्कुर्यात् । हे भवतः । तावदर्थे तद्गुणितमिति⁴¹⁷ । यत्तच्छून्यकोष्ठे⁴¹⁸ स्थितं द्वयं⁴¹⁹ तत्तदनन्तरेऽर्थस्थाने⁴²⁰ तावत्कृत्वो⁴²¹ गुणयेत् । अत्रारि भवन्ति । पुनरेव द्विशून्य इति न्यायेनानन्तरे⁴²² शून्यकोष्ठे⁴²³ दिः कुर्यात् । अष्टौ सम्पद्यन्ते । पुनस्तावदर्थे तद्गुणितमिति न्यायेनानन्तरे तावत्कृत्वः⁴²⁴ कुर्यात् । तानोमान्यष्टावष्टकानि⁴²⁵ चतुर्ष्विः सम्पद्यन्ते । तेन तावन्ति⁴²⁶ षट्क्षरस्य वृत्तानि । एवं सर्वेष्वपि छन्दःसु द्रष्टव्यम् । एवञ्च त्र्यक्षरस्याष्टौ⁴²⁷ सम्पद्यन्ते । तथा चोक्तं—

वसवत्त्रिका⁴²⁸ इति । तदेवं संख्योक्ता⁴²⁹ । तदेव श्लोकः—

शून्येऽङ्के⁴³⁰ दिः कृतैकाङ्कः तावत् कृत्वकर्तोऽर्थके⁴³¹ ।

पुनः शून्ये पुनरर्थो⁴³² पुनः संख्या⁴³³ प्रकल्पते⁴³⁴ ॥ इति ।

अन्शाऽपि⁴³⁵ व्याख्या तावदर्थो तद्गुणितमिति⁴³⁶ सूत्रात् । यच्छन्दो जिह्वासते तदर्थाक्षरं⁴³⁷ संख्ये छन्दसि या वृत्तसंख्या⁴³⁸ तां तावत्कृत्वो⁴³⁹ गुणयेत् । सा⁴⁴⁰ जिह्वाक्षितस्य संख्या । तद्यथा—षोडशाक्षर-छन्दः सप्तधाण्योऽष्टाक्षरस्य छन्दसः संख्या⁴⁴¹ तावत्कृत्वः⁴⁴² कुर्यात् । सा षोडशाक्षरस्य संख्या ।

(404) A : पुनर्विषमसंख्याधीकर्तुः ; M : या पुनर्विषमसंख्याधि कर्तुः (405) A : दाश्या (406) A : इत्याव
(407) M : अर्थं कुर्यात् ; A : दर्पार्थकुर्यात् (408) M : षट्क्षरजिह्वासायां (409) A : षण्णामर्थमपनीदेष्टमर्थचिह्नं
(410) A & S drop अवि (411) A & S (sūtrapādha) : तद्गुणितम् (412) M : दिः शून्यमित्यर्थः
(413) A drops this sentence. (414) A adds here दिः शून्य इति (415) A & M drop च
(416) M reads च here (417) M drops इति (418) A : यत्तच्छून्ये ; M : यत्तच्छून्यकोष्ठेषु
(419) A : स्थितद्वयं (420) A तदनन्तरार्थस्थाने ; M : तदनन्तरे पुनरर्थस्थाने (421) A & S : तावत्
कृत्वा (422) M : न्यायेना हरे (423) A : शून्ये ; M : शून्यकोष्ठेषु (424) A : तावत्कृत्वा ; S : तावत्-
कृत्वा (425) M : तानोमान्यष्टकानि (426) M : तावन्ति (427) M adds वृत्तानि (428) A :
वसवत्त्रिको (429) A : संख्योक्तो (430) A : शून्येऽङ्के (431) A : तावत् कृत्वा ..... के ; M : तावत्-
कृत्वः कृतोऽर्थके (432) M : पुनरर्थः (433) M & S : संख्या (434) M : प्रकल्पिते ; S : प्रकल्प्यते (435)
A omits अपि (436) A & S add अस्य (437) A : तदर्थमक्षरे (438) M : यावत्तः संख्या
(439) A : तां तावत् कृत्वा ; M : तावत्तावत्कृत्वो (440) A drops सा (441) A : संख्या (442) A :
तावत्कृत्वा

चतुरारस्य⁴⁴³ तावत्कृत्वः करणे⁴⁴⁴ ष्टाक्षरस्य⁴⁴⁵ संख्या। द्व्यक्षरस्य तथा⁴⁴⁶ करणे चतुरारस्येति⁴⁴⁷ सर्वत्रेन्नेयम्⁴⁴⁸ ।

॥ ८ ॥ द्विद्वयं तदन्तानाम् ॥ १४ ॥⁴⁴⁹

वृत्तमन्त्या द्विकृत्वा द्वाम्याम् [108]नां कुर्यात् । सा तदन्तानां छन्दसां वृत्तसंख्या । तथाहि त्र्यक्षरस्य वृत्तान्तमन्त्यौ । तानि द्विकृतानि⁴⁵⁰ दूतानि चतुर्दश⁴⁵¹ । तत्रचतुर्दश⁴⁵² वृत्तानि मिलितानि⁴⁵³ तदन्तानां व्यक्षरान्तानामेकाक्षरद्वयक्षरत्र्यक्षराणां । एवमन्यथाप्येवम्⁴⁵⁴ । यस्य कस्याचिन्महत्तरछन्दसः संख्यां द्विकृत्वा⁴⁵⁵ यस्य कस्यचिद्विद्वत्स्य छन्दसः⁴⁵⁶ संख्यां तत्रापनयेत्⁴⁵⁷ । यस्य संख्याप्रमोदते तदादीनामितरान्तानां छन्दसि⁴⁵⁸ वृत्तसंख्या ।

अथास्य छन्दसः प्रन्तार एतावत्यां⁴⁶⁰ भूमौ समाप्यते⁴⁶¹ इति ज्ञापनावाध्वयोगमाह —

॥ ८ ॥ एकोनाऽध्वा⁴⁶² ॥ १५ ॥

वृत्तसंख्यामेव⁴⁶³ द्विकृतामेकोनां⁴⁶⁴ कुर्यात् । अथ्वा प्रस्तारभूमिर्भवति । यथा— त्र्यक्षरस्य⁴⁶⁵ छन्दसोऽष्टौ वृत्तानि⁴⁶⁶ द्विकृतान्येकोनानि पञ्चदश । ततः पञ्चदशस्त्वङ्गुलिषु⁴⁶⁷ त्र्यक्षरं प्रस्तार्यते । अष्ट⁴⁶⁸ मिर्दुत्तराङ्गुलियोऽङ्गुल्यन्तो⁴⁶⁹ न्तरालैरेव⁴⁷⁰ सन्नेति । पञ्चङ्गाध्यायिनः प्रादेन 'एकोने'⁴⁷¹ द्वे⁴⁷² इति⁴⁷³ वदन्ति । सः प्रमादपाठः⁴⁷⁴ । इत्यन्वयोपः । तदेव श्लोकः—

अथ्वा स्वादूत⁴⁷⁵ संत्यैव द्विगुणैकेन वर्जिता ।

संक्षेपोऽयं⁴⁷⁶ प्रत्ययानां विन्तार⁴⁷⁷ स्तूतरे कृतः ॥ इति ।

॥ ८ ॥ परे पूर्णं परे पूर्णमिति ॥ १६ ॥

पुनः संख्यामेवाङ्गुलीकृतं⁴⁷⁸ । पूर्वस्य छन्दसः संख्यां द्विः कृत्वा पूर्णां⁴⁷⁹ स्थापयेत् । न द्वाम्यामेकेन⁴⁸⁰ वा होनां कुर्यात् । परे छन्दसि जिज्ञासिते सा परस्य संख्या⁴⁸⁰ । तद्यथा—एकाक्षरस्य द्वे वृत्ते ।

- (443) M adds वृत्तमन्त्या (444) A : तावत्कृत्वा करणे : M : तावत्कृत्वा कुर्यात् (445) M : वृत्तसंख्या S : 'क्षरस्यासि संख्या (446) A drops तथा ; M : तथा द्व्यक्षरस्य तावत्कृत्वा करणे (447) A drops चतुरारस्य (448) A - सर्वतोऽन्वेयम् (449) A marks this as 32. (450) M drops द्विकृतानि (451) M : चतुर्दश, then drops the words till 452. (453) M : मिलितानि (454) A drops एव ; S : चैव (455) A : द्विकृत्वा (456) M : कस्यचिद्वत्स्य (457) A omits छन्दसः. (458) M & S omit तत्र (459) M omits छन्दसि (460) A : एतावत्या (461) M : समाप्यते (462) A. एको नेषा (463) M : द्विकृतसंख्यामेव (464) M : द्विकृत्य तामेकेना ; S : द्विकृत्यैकोनां (465) A adds एव (466) M adds तानि (467) M : पञ्चदशाङ्गुलिषु (468) M : अष्टाभिः. (469) M : अङ्गुल्यन्तो (470) A : अन्तरालैः ; M : अन्तराले (471) M : ये को ने (472) A : सन्नेति ; M : इति ; S : इति (473) A : सपादपाठः ; S : सपादपाठः (474) M : अथ्वास्य (475) A : प्रक्षेपो ; S : प्रक्षेपो (476) M : विन्तारः (477) M : 'वर्तयन्ति (478) M drops पुनः (479) M : नाम्यामेकेन (480) M : परस्य

दिगुणा⁴⁸¹ रूपाक्षरस्य संख्या । अक्षरस्य दिगुणोक्ते⁴⁸² अक्षरस्येतिवमुत्कृतिपर्यन्तहृन्देन⁴⁸³ । सूत्रा-
भ्यासस्तु⁴⁸⁴ शास्त्रादिप्रमाणोक्तनार्थः । अथवा [109] सूत्रस्यादृष्ट्या⁴⁸⁵ निःशेषप्रस्तारं प्रासाद⁴⁸⁶
प्रस्तारश्च सूत्रयति । एकदशादि-लघुगुरुराकार्यं परे पूर्वमिति⁴⁸⁷ । परे कोष्ठे पूर्वकोष्ठाद्⁴⁸⁸ पूर्वं कृतम्⁴⁸⁹
निवेशयेदित्यर्थः । इतिशब्दः प्रकारार्थः । दर्शकाराः श्रयया उन्नेया इति⁴⁹⁰ ।

तथाहि⁴⁹¹ प्रस्ताराद्याः⁴⁹² पादेषु चतुर्षु कृताः⁴⁹³ समार्थस्यविषय⁴⁹⁴विषयः स्तुः । हृन्दसि
चतुर्गुणयेत्⁴⁹⁵ । दिगुणे हृन्दसि⁴⁹⁶ ये⁴⁹⁷ प्रत्यया भवन्ति पाद इहम्याधस्य च ते पादचतुष्टयस्य च
शेषाः⁴⁹⁸ । तद्यथा—⁴⁹⁹पदक्षरे⁵⁰⁰यः प्रस्तारस्य⁵⁰¹क्षरस्य सोऽर्थे⁵⁰² स्यात् । यो द्वादशक्षरोऽर्थो⁵⁰³
कृतस्त्वस्य प्रक्षरस्य स्यात् । प्रस्तारेऽक्षरस्येना हृन्दोऽक्षराद्युक्तवृत्तस्येना स्यात् । गुरुलघुसंख्यानां प्रागा-
संख्या तु स्यादर्था⁵⁰⁴ ॥

हृन्दोक्तानिद मवाङ्गवतो लेभे सुराणां गुरु-
स्तस्माद् इत्यवमस्ततोऽसुरगुरमयिबन्धनामा ततः ।
मायबन्धादपि सैत⁵⁰⁵बस्ततश्चपिर्थास्क⁵⁰⁶स्ततः पिङ्गल-
स्तस्तेदं यशसा गुरोर्मुनि वृत्तं प्राप्याज्जन्माद्यैः जनात् ॥ इति ।
इति साधुना यतिवरायणोनामिव यादवप्रकाशेन ।
कविदयितानां विद्वज्जगत्प्रसिद्धविचित्रजम्बू⁵⁰⁷ ॥

इति मगवतो यादवप्रकाशस्य कृतौ विद्वज्जगत्प्रसिद्धोविचिन्तिमाध्ये अष्टमोऽध्यायः ॥

- (481) A omits दिगुणां (482) M : दिगुणोक्ते (483) M : *गुन्नेयः (484) M omits तु (485)
A : द्वितीयमाश्रयः ; S : सूचीमाश्रयः (486) M : प्रसार (487) A & S omit परे पूर्णमिति (488)
M : पूर्वकोष्ठोक्तं (489) M : इह (490) M drops इति (491) A drops तथाहि ; S : तथैव (492)
A : प्रस्ताराद्याः ; M adds ; पादे सप्तविधेयेयं समार्थविषये ; S adds पादेषु (493) M adds
अर्थः (494) M : *विषये विषयः (495) M drops the sentence (496) A drops हृन्दसि (497)
A : च in place of ये ; S : दिगुणे च हृन्दसि ये (498) M adds हृन्दसि (499) A adds here
हृन्दसि (500) M : पदक्षरे (501) M adds स. (502) A : सार्थे (503) A : सः in place of जम्बू
(504) A : गुरुलघुसंख्यानां प्रागा संख्या तु साध्याः ; M : गुरुलघुसंख्यायोः प्रागा संख्या तु साध्याः ;
S : गुरुलघुसंख्यायोः प्रागा संख्या तु सा ध्याः ; M drops the words between 505 & 506 (507)
None of the Mss. all Nijgari has a correct reading ; A : साधुनाय यतिवरायणोनामिव यादवप्रकाशेन
कविदयितानां विद्वज्जगत्प्रसिद्धविचित्रजम्बू ॥ M : इति साधुना यति वरायणोनामिव यादवप्रकाशेन ।
कविदयितानां etc. ; S : साधुनाय यादवप्रकाशेन । कविदयितानां विद्वज्जगत्प्रसिद्धः शास्त्रादुदाहरणम् ॥